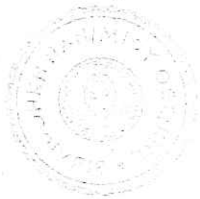
Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ

ΤΕΥΧΟΣ Ε΄

ΑΚΟΛΟΥΘΙΑΙ ΤΟΥ ΝΥΧΘΗΜΕΡΟΥ

(Σημειώσεις πρὸς χρῆσιν τῶν φοιτητῶν)

Θεσσαλονίκη 1969

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

1. Ὀρολογία

Ἀκολουθίαι τοῦ νυχθημέρου καλοῦνται αἱ καθ' ὡρισμένα χρονικὰ διαστήματα τῆς ἡμέρας καὶ τῆς νυκτὸς τακταὶ δημόσιαι προσευχαὶ τῆς Ἐκκλησίας. Διαφέρουν τῆς ἀτομικῆς ἰδιωτικῆς προσευχῆς τὸ μὲν διότι τελοῦνται εἰς ὡρισμένον τόπον - τὸν ναὸν - καθ' ὡρισμένον τυπικόν, ἤτοι ἐπίσημον προδιαγεγραμμένον σχέδιον, τὸ δὲ διότι τελοῦνται παρουσίᾳ καὶ τῇ συμμετοχῇ ὁλοκλήρου ἢ ἀντιπροσωπευτικοῦ μέρους τῆς χριστιανικῆς κοινότητος, ἤτοι τοῦ ἱερέως καὶ τοῦ λαοῦ.

Οἱ πρὸς χαρακτηρισμὸν τούτων χρησιμοποιούμενοι, ἢ χρησιμοποιηθέντες παλαιότερον, ὅροι ἐξαίρουν ποτὲ μὲν τοῦτο, ποτὲ δὲ ἐκεῖνο τῶν χαρακτηριστικῶν τούτων. Οὕτως ὁ ὅρος *ἀκολουθία* δηλοῖ τὴν καθ' ὡρισμένον τύπον διαδοχὴν τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων μιᾶς ἑκάστης τῶν τελετῶν τούτων ἢ καὶ γενικώτερον τὴν διαδοχὴν τῶν ἐπὶ μέρους ἀκολουθιῶν πρὸς ἀπαρτισμὸν τῆς συνόλου ἡμερονυκτίου προσευχῆς τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἕτερος ἀλλὰ μὴ πλέον ἐν χρήσει ὅρος *κανὼν* δηλοῖ τὴν ὡρισμένον μέτρον καὶ τύπον ἀκολουθοῦσαν δημοσίαν προσευχήν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐλευ-

θέρως γινομένην κατ'ἰδίαν τοιαύτην. Ὁ ὅρος ὥρα ὑπό τήν ἔννοιαν τοῦ τακτοῦ καιροῦ, τοῦ χρόνου τῆς προσευχῆς. Τέλος ὁ ὅρος σύναξις ἀντιδιαστέλλει τήν κατά μόνας πρός τήν ἀπό κοινοῦ δημοσίαν λατρείαν. Ἀνάλογοι εἶναι καί οἱ ἐν τῇ Δύσει χρησιμοποιηθέντες ὅροι COLLECTA (=σύνοδος, συνέλευσις), AGENDA (=τά πρακτέα), OFFICIUM (=τό τελεστέον), CURSUS (= δρόμος, πορεία), DIVINA PSALMODIA (=θεία-ἱερά ψαλμῳδία) ἤ OFFICIUM DIVINUM ἤ OFFICIUM ECCLESIASTICUM, PRECES HORARIAE ἤ PRECES CANONICAE (=προσευχαί ὡρῶν ἤ κανονικαί προσευχαί), MISSA VESPERTINA, MATUTINA κλπ. (=ἀπόλυσις-λειτουργία ἑσπερινή, πρωϊνή κλπ.) καί OPUS DEI (=ἔργον τοῦ Θεοῦ), κατά τόν ἅγιον Βενέδικτον.

2. Ἱ σ τ ο ρ ί α

Ἡ ἀφετηρία τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας εὕρηται εἰς τήν πρᾶξιν τοῦ ἰουδαϊκοῦ ναοῦ καί τῆς συναγωγῆς.

Οὕτως ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ (Ἐξόδ.29, 38-42. Ἀριθμ. 28,2-8) καθορίζεται δίς τῆς ἡμέρας, "πρωΐ" καί "δειλινόν", προσφορά θυσίας εἰς τόν Θεόν ("κάρπωμα ἐνδελεχισμοῦ"). Εἰς τόν Σολομῶντα δέ ἀποδίδεται ἡ κατανομή τῶν ἱερέων καί τῶν λευϊτῶν εἰς "διαιρέσεις... κατά τάς λειτουργίας αὐτῶν" τοῦ αἰνεῖν καί λειτουργεῖν, ἐν τῷ ναῷ "κατά τόν λόγον ἡμέρας ἐν τῇ ἡμέρᾳ" (Β' Παραλ. 8,14). Εἰς τόν Ἔσδραν ἀποδίδει ἡ Ἰουδαϊκή παράδοσις τόν καθορισμόν τῶν εἰς ἑκάστην ἐπί μέρους ἀκολουθίαν ψαλλομένων ψαλμῶν. Βαθμηδόν διεμορφώθησαν τρεῖς ἀκολουθίαι : α) Ἡ πρωϊνή λατρεία τῆς Γ' ὥρας, περιλαμβάνουσα θυσίαν ἀμνοῦ, ψαλμούς καί προσευχάς, β) τῆς ς' ὥρας, μέ θυσίαν σεμιγδάλεως καί οἴνου καί γ) ἡ ἑσπε-

ρινή τῆς Θ' ὥρας, μέ θυσίαν ἀμνοῦ διαρκοῦσαν μέχρι τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου.

Ἡ πρᾶξις τοῦ ναοῦ ἐπέδρασεν ἐπί τῆς κατ'ἰδίαν προσευχῆς τῶν εὐσεβῶν Ἰουδαίων, οἱ ὁποῖοι, μή δυνάμενοι πάντοτε νά παρίστανται εἰς τάς θυσίας τοῦ ναοῦ, προσηύχοντο ἰδιωτικῶς κατά τάς αὐτάς ὥρας εἰς τούς οἴκους αὐτῶν. Τοῦτο μαρτυρεῖται ὑπό τοῦ ψαλμοῦ 54,18 ("ἑσπέρας καί πρωΐ καί μεσημβρίας διηγήσομαι καί ἀπαγγελῶ καί εἰσακούσεται τῆς φωνῆς μου") καί ὑπό τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιήλ 6,10 διά τούς Ἰουδαίους τῆς αἰχμαλωσίας. Τό αὐτό ἔπραττον καί αἱ μοναχικαί κοινότητες τῶν Ἐσσαίων τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης, αἱ ὁποῖαι, κατά τό Ἐγχειρίδιον τῆς Πειθαρχίας προσηύχοντο "εἰς τήν ἀρχήν τοῦ βασιλείου τοῦ φωτός" (πρωΐ), "εἰς τό ἀπόγαιον τοῦ ἡλίου" (μεσημβρία), "εἰς τήν ἀρχήν τῆς νυκτός" ἤ "ὅταν ἡ νύξ ἐμφανίζεται"(ἑσπέρας), ἐπί πλέον δέ καί κατά τό μεσονύκτιον.

Ἡ χριστιανική Ἐκκλησία ἐκληρονόμησε τό ἔθιμον τῆς τρίς τῆς ἡμέρας προσευχῆς ἐκ τῶν Ἑβραίων, τοῦτο μέν διότι αὐτη ἐγεννήθη ἐντός τοῦ ἰουδαϊκοῦ περιβάλλοντος καί οἱ ἀπόστολοι καί οἱ πρῶτοι μαθηταί ἦσαν Ἰουδαῖοι, τοῦτο δέ διότι ἠσθάνετο ἑαυτήν πνευματικήν κληρονόμον τοῦ παλαιοῦ περιουσίου λαοῦ, νέος Ἰσραήλ. Τήν ἐκ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ προέλευσιν τῶν χριστιανικῶν προσευχῶν τοῦ νυχθημέρου ἀνωμολόγει καί ὁ ἱστορικός Εὐσέβιος.

Οἱ ἀπόστολοι, ὡς καί ὁ Κύριος, μετεῖχον τῆς λατρείας τοῦ ναοῦ καί ἐτήρουν τούς καιρούς τῆς κατ'ἰδίαν προσευχῆς τῶν Ἑβραίων. Κατά τό Πράξεων 10,9 ὁ Πέτρος προσηύχετο "περί ὥραν ἕκτην" ἐπί τοῦ δώματος τῆς οἰκίας Σίμωνος τοῦ βυρσέως ἐν Ἰόππῃ. Ὁ Πέτρος καί ὁ Ἰωάννης ἐξ

ἄλλου "ἀνέβαινον εἰς τό ἱερόν ἐπί τήν ὥραν τῆς προσευχῆς τήν ἐνάτην" καί ἐτέλεσαν τό θαῦμα τῆς θεραπείας τοῦ ἐκ γενετῆς χωλοῦ (Πράξ. 3,1 ἑξ.).

Τά πρῶτα ἴχνη τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν καιρῶν τούτων τῆς προσευχῆς εὕρηνται εἰς τήν Διδαχήν τῶν δώδεκα ἀποστόλων (τέλος Α΄αἰῶνας). Ὑπ᾽αὐτῆς διατάσσεται ἡ τρίς τῆς ἡμέρας ἀπαγγελία τῆς Κυριακῆς προσευχῆς. Ὀλίγον μεταγενεστέρα εἶναι ἡ μαρτυρία τῆς ἐπιστολῆς Πλινίου τοῦ νεωτέρου(περί τό 122 μ.Χ.) πρός τόν αὐτοκράτορα Τραϊανόν , κατά τήν ὁποίαν οἱ χριστιανοί προσηύχοντο δίς τῆς ἡμέρας, πρωΐ καί ἑσπέρας. Κατά τό Μαρτύριον τοῦ Πολυκάρπου (περί τό 155) οἱ χριστιανοί τῆς Σμύρνης προσηύχοντο καί κατά τήν νύκτα.

Κατά τάς ἀρχάς τοῦ Γ΄αἰῶνος ἐμφανίζεται τάσις πρός τονισμόν τῆς περί ἀδιαλείπτου προσευχῆς Παυλείου διδασκαλίας. Τό ὑπό τοῦ Λουκᾶ προβαλλόμενον παράδειγμα τοῦ "ἐν τῇ προσευχῇ τοῦ Θεοῦ" διανυκτερεύοντος Κυρίου (6,12), ἡ σύστασις αὐτοῦ "ἀγρυπνεῖτε ἐν παντί καιρῷ δεόμενοι" (21, 36) καί αἱ συμβουλαί τοῦ ἀποστόλου Παύλου "ἀδιαλείπτως προσεύχεσθε" (Α΄Θεσ. 5,17) καί "τῇ προσευχῇ προσκαρτερεῖτε" (Κολοσ. 4,2) προβάλλονται ὑπό τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως (+ περί τό 220) καί τοῦ Τερτυλλιανοῦ (+ περί τό 240) καί τονίζεται ὑπ᾽αὐτῶν τό καθῆκον τῶν πιστῶν, ὅπως ἀνά πᾶσαν στιγμήν καί ὥραν προσεύχωνται πρός τόν Θεόν. Ἡ τάσις αὐτή εὗρε βραδύτερον τήν ἐφαρμογήν της εἰς τούς Μεσσαλιανούς καί τούς Ἀκοιμήτους τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Παραλλήλως ὅμως ὁ Τερτυλλιανός ἐξαίρει τούς τρεῖς σημαντικωτέρους καιρούς προσευχῆς, τήν Γ, ϛ΄καί Θ΄ὥραν, ὡς κατ᾽ ἐξοχήν ὥρας κατά τάς ὁποίας ἀπαραιτήτως ὀφείλουν νά προσεύχωνται οἱ πιστοί. Ἤδη ὑπ᾽αὐτοῦ οἱ καιροί οὗτοι τῆς προσευχῆς συσχετίζονται πρός ἀντιστοίχως κατά τάς ὥρας ταύτας ἐπισυμβάντα γεγονότα τῆς ἱερᾶς ἱστορίας. Ἤτοι ἡ Γ΄πρός τήν κάθοδον τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἡ ϛ΄πρός τήν προσευχήν τοῦ Πέτρου ἡ Θ΄πρός τήν μετάβασιν τοῦ Πέτρου καί τοῦ Ἰωάννου εἰς τό ἱερόν.

Ἀπό τῆς ἐποχῆς περίπου ταύτης ἀναφαίνονται παραλλήλως πρός τούς ἀνωτέρω καί νέοι χριστολογικοί συμβολισμοί. Κατά τούς Κανόνας τοῦ Ἱππολύτου (ἀρχαί Γ΄αἰῶνος) ἡ Γ΄εἶναι ἡ ὥρα τῆς ἐπιφοιτήσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἡ ϛ΄τῆς σταυρώσεως, ἡ Θ΄τοῦ θανάτου τοῦ Κυρίου. Τούς αὐτούς συμβολισμούς δίδει εἰς αὐτάς καί ὁ Κυπριανός(+258) ἐπί πλέον σημειοῖ ὅτι οἱ καιροί οὗτοι εἶναι τρεῖς κατά τά τρία πρόσωπα τῆς ἁγίας Τριάδος. Οἱ συμβολισμοί οὗτοι καθίστανται εἰς τό ἑξῆς σταθεροί, διά δέ τούς εἰσαγομένους νέους καιρούς προσευχῆς ἀναζητοῦνται νέοι τοιοῦτοι. Ἐν τῷ ἀμφιβαλλομένης γνησιότητος ἔργῳ"Περί παρθενίας " τοῦ Μ. Ἀθανασίου (+373) ἐκτός τῶν τριῶν ἤδη γνωστῶν ὡρῶν προστίθενται καί δύο ἕτεραι, ἡ πρό τοῦ ὕπνου, συμβολίζουσα τήν εἰς τόν Ἅδην κάθοδον τοῦ Κυρίου καί ἡ περί τό μεσονύκτιον, τήν ἀνάστασιν αὐτοῦ. Ὑπ᾽ἄλλων ὁ συμβολισμός τῆς ἀναστάσεως ἐδίδετο εἰς τήν πρωϊνήν προσευχήν. Κατά τόν ΙΕ΄καί τόν ΙΖ΄αἰῶνα εἰς τήν Δύσιν ἡ μέν πρωϊνή προσευχή παρουσιάζεται γινομένη εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἀναστάσεως, ἡ τῆς μεσημβρίας τοῦ πάθους, ἡ ἑσπερινή τῆς σαρκώσεως τοῦ Κυρίου. Ἕνα αἰῶνα βραδύτερον ὑπό τοῦ Βελλαρμίνου (+1621) οἱ συμβολισμοί τοποθετοῦνται εἰς τήν ἱστορικήν των σειράν. Τό πρωΐ τίθεται ἡ γέννησις, τήν με-

σημβρίαν τό πάθος καί τό ἑσπέρας ἡ ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ.

Κατά τάς Ἀποστολικάς Διαταγάς (τέλος Δ΄αἰῶνος)ὁ ἐ -
πίσκοπος ὤφειλε νά συγκαλῇ τόν λαόν εἰς προσευχήν δίς τῆς
ἡμέρας, τό ἑσπέρας καί τό πρωΐ. Καί τό μέν πρωΐ ἐκτός τῶν
ἄλλων ἐψάλλετο ὁ 62ος ψαλμός ("Ὁ Θεός ὁ Θεός μου πρός σέ
ὀρθρίζω"), τό δέ ἑσπέρας ὁ 140ός ("Κύριε ἐκέκραξα πρός
σέ").

Τήν ἰδίαν περίπου ἐποχήν, ἡ Αἰθερία, ἐπισκεφθεῖσα τούς
Ἁγίους Τόπους, εὗρε τηρουμένους καί ἐκεῖ τούς δύο τούτους
καιρούς τῆς προσευχῆς καί τήν ἀκολουθίαν τελουμένην παρόν-
τος μέν τοῦ ἐπισκόπου καί τοῦ λαοῦ δίς τῆς ἡμέρας (πρωΐ
καί ἑσπέρας), ὑπό δέ τῶν μοναχικῶν κοινοτήτων καί τῶν θερ-
μοτέρων πιστῶν καί κατά τήν νύκτα ὡς καί κατά τήν ϛ΄ καί
Θ΄ὥραν.

Ὁ Κασσιανός (+ περί τό 432) ἐπισκεφθείς τήν Μεσοπο -
ταμίαν, Παλαιστίνην καί Αἴγυπτον περιγράφει τά ἤθη καί
τούς λειτουργικούς θεσμούς τῶν μοναχῶν τῶν περιοχῶν τούτων.
Εἰς τήν Αἴγυπτον οὗτοι προσηύχοντο κατά τήν νύκτα. Εἰς τήν
Παλαιστίνην ἐτήρουν κανονικῶς τούς καιρούς τῆς προσευχῆς ,
ἤτοι ἐτέλουν τήν πρωϊνήν ἀκολουθίαν, τήν τῆς Γ΄, ϛ΄καί Θ΄
ἐπί πλέον δέ καί τήν τῆς Α΄ὥρας, παρεμβαλλομένην μεταξύ ὄρ-
θρου καί Γ΄ὥρας.

Ὁ Χρυσόστομος (+407) θαυμάζει ἰδιαιτέρως τήν περί τήν
νυκτερινήν προσευχήν ἐγκαρτέρησιν τῶν μοναχῶν, γνωρίζει δέ
τρεῖς νυκτερινούς (ἑσπερινός, μεσονυκτικόν, ὄρθρος) καί τρεῖς
ἡμερησίους (Γ΄, ϛ΄,Θ΄ὥρα) σταθμούς προσευχῆς. Οὕτω πάλιν ὁ
ἱερός ἀριθμός τρία προσδιορίζει τούς καιρούς τῆς προσευχῆς,
ὡς καί παλαιότερον, μέ τήν διαφοράν ὅτι ἡ ἡμέρα καί ἡ νύξ λαμ-
βάνονται ὡς ἰδιαίτεροι χρονικαί περίοδοι καί ὁ συνολικός ἀ -

ριθμός τῶν ἀκολουθιῶν διπλασιάζεται. 3+3

Ἀλλ' ἡ ἐκ τοῦ ἱεροῦ ἀριθμοῦ ἕξ ~~(3Χ3)~~ μετάβασις εἰς
τόν ἕτερον ἱερόν ἀριθμόν, τό ἑπτά, δέν ἤργησε νά συντε-
λεσθῇ. Εἰς τόν ψαλμόν 118,164 ὑπῆρχεν ἡ φράσις "ἑπτάκις
τῆς ἡμέρας ᾔνεσά σε ἐπί τά κρίματα τῆς δικαιοσύνης σου".
Ἐκεῖ τό "ἑπτά", ὡς καί ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ (Ματθ.12,45.
18,22. Μάρκ. 16,9.Λουκ.8,2.11,26 κλπ.) ἐνέχει τήν ἔννοι-
αν τοῦ πολλάκις. Ἐνταῦθα ἐξελήφθη κατά γράμμα. Αἱ ἀκο -
λουθίαι ἤδη προϋφίσταντο κατά τόπους, ἔφθανον μάλιστα τάς
ὀκτώ (ἑσπερινός, ἀπόδειπνον, μεσονυκτικόν, ὄρθρος, Α΄,Γ΄,
ϛ΄, Θ΄ὧραι). Διά νά ἐπιτευχθῇ ὁ ἀριθμός ἑπτά ἤ ὄρθρος καί
Α΄ὥρα ἐλογίζοντο ὡς μία ἀκολουθία ἤ τό μεσονυκτικόν συν-
ηριθμεῖτο μετά τοῦ ὄρθρου. Εἰς ἑπτά ἀριθμεῖ τάς ὥρας καί
ὁ Μέγας Βασίλειος (+379) παραλείπων τήν Α΄ὥραν.

Ὁ ἀριθμός οὗτος τῶν ἀκολουθιῶν τελικῶς καί ἐπεκρά-
τησεν.

Ὡς ἐξαίρεσις ἐνεφανίσθη εἰς τήν Ἀνατολήν εἰς τάς
μοναχικάς κοινότητας τάς ἱδρυθείσας ὑπό Ἀλεξάνδρου τοῦ
Ἀκοιμήτου (+περί τό 430) ἡ τάσις αὐξήσεως τῶν ὡρῶν τῆς
ἡμέρας καί τῆς νυκτός κατά τόν ἀριθμόν τῶν φυσικῶν ὡρῶν
τῆς ἡμέρας καί τῆς νυκτός (12+12) πρός ἀπαρτισμόν πλή -
ρους συστήματος ἀδιαλείπτου λατρείας. Τό νέον σχῆμα ἔ-
σχεν ἱκανήν διάδοσιν εἰς τόν Βυζαντινόν κυρίως χῶρον,ἀλ-
λά καί ἔξω αὐτοῦ. Εἰς ἐπίδρασιν πιθανῶς αὐτοῦ ὀφείλεται
ἡ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους ἐπιχειρηθεῖσα καί εἰσελθοῦ-
σα εἰς τά χειρόγραφα καί ἔντυπα βυζαντινά Ὡρολόγια τά -
σις πρός διπλασιασμόν τῶν ὡρῶν προσευχῆς τοῦ νυχθημέρου
διά τῆς προσθήκης εἰς τό μεσονυκτικόν καί τάς τέσσαρας ἀ-
κολουθίας τῶν ὡρῶν (Α΄, Γ΄, ϛ΄καί Θ΄) συμπληρωματικῶν ἀ-

κολουθιῶν, τῶν μεσωρίων. Εἰς ταύτας προσετέθησαν τά Τυπικά καί αἱ ἀκολουθίαι τραπέζης. Ἀλλ' ἡ διά πρακτικούς λόγους συγχώνευσις τῶν ἀκολουθιῶν τούτων εἰς ὁμάδας μέ βάσιν τήν ἀρχαίαν τριαδικήν διαίρεσιν τῶν σταθμῶν προσευχῆς ἤ τήν ἑπταδικήν ἐδημιούργησεν ἐν τῇ πράξει τρεῖς ἤ ἑπτά καιρούς προσευχῆς εἰς ἕκαστον τῶν ὁποίων περιελαμβάνοντο συνήθως τρεῖς ἤ καί πλείονες ἀκολουθίαι. Οὕτω καί κατά τήν σήμερον ἐν τῷ βυζαντινῷ τυπικῷ τηρουμένη τάξιν συνάπτονται ἡ προοιμιακή ἀκολουθία, τό μεσονυκτικόν, τό μεσώριον αὐτοῦ, ὁ ὄρθρος καί ἡ Α΄ὥρα πρός ἀπαρτισμόν τῆς πρώτης ὁμάδος, ἡ τρίτη, ἕκτη ὥρα (μετά τῶν μεσωρίων αὐτῶν) καί τά Τυπικά ἤ ἡ θ. λειτουργία πρός ἀπαρτισμόν τῆς δευτέρας, ἡ ἐνάτη (μετά τοῦ μεσωρίου αὐτῆς) ὁ ἑσπερινός καί τό ἀπόδειπνον πρός ἀπαρτισμόν τῆς τρίτης ὁμάδος.

Αἱ ἀκολουθίαι τοῦ Βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου, ἤτοι ἡ τάξις τῶν ὡρῶν τῆς δημοσίας προσευχῆς, ἡ ὁποία ἰσχύει σήμερον εἰς τήν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, διεμορφώθη ἐν Παλαιστίνῃ ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Ἁγίου Σάββα, ἐξ οὗ καί ἐκλήθη Ἱεροσολυμιτικόν Τυπικόν ἤ Τυπικόν τοῦ Ἁγίου Σάββα καί μοναχικόν ἤ μοναστικόν Τυπικόν. Τοῦτο, μέ διαφόρους κατά τόπους παραλλαγάς, εἰσήχθη εἰς τάς Μονάς τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καί δή καί τήν Μονήν τῶν Στουδίου ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅπου ἔλαβε καί τήν πλήρη αὐτοῦ μορφήν. Διεδόθη δέ καί εἰς χώρας ἄλλοτε εὑρισκομένας ὑπό τήν ἐπιρροήν αὐτοῦ ἤ ἀνηκούσας εἰς αὐτό ἤ δεχθείσας τόν χριστιανισμόν ὑπ' αὐτοῦ, ὡς εἰς τήν Κάτω Ἰταλίαν καί Σικελίαν, Αἴγυπτον καί τάς Σλαβικάς χώρας. Εἰς τούς ἐνοριακούς ὅμως ναούς ἴσχυεν ἄλλο Τυπικόν τό καλούμενον ἐνοριακόν, κοσμικόν ἤ ᾀσματικόν Τυπικόν ἐκ δέ τοῦ τόπου τῆς προελεύσεώς του τῆς Ἀντιοχείας ἤ Κωνσταντι-

νουπολιτικόν. Τοῦτο εἶχε δύο μόνον ἀκολουθίας, ἑσπερινόν καί ὄρθρον δι' ὅλας τάς ἡμέρας τοῦ ἔτους, ἐπί πλέον δέ ἀκολουθίαν παννυχίδος καί τριθέκτης ἤ τριτοέκτης ὥρας κατά τήν περίοδον τῆς Τεσσαρακοστῆς. Ἀπό τῆς ἐποχῆς τῆς εἰκονομαχίας ἤρχισεν ὁ παραμερισμός τοῦ Τυπικοῦ τούτου ὑπό τοῦ μοναχικοῦ, τό ὁποῖον τελικῶς καί ἐπεκράτησε. Περί αὐτῶν βλέπε ἀναλυτικῶς κατωτέρω.

Ὁ στενώτατα πρός τόν βυζαντινόν σχετιζόμενος Ἀρμενικός λειτουργικός τύπος ἔχει ἐννέα ἀκολουθίας ὡρῶν, ἤτοι τό μεσονυκτικόν, τόν ὄρθρον, τήν ἀκολουθίαν εἰς τήν ἀνατολήν τοῦ ἡλίου (Α΄ὥραν), Γ΄, Ϛ΄, Θ΄ὥραν, ἑσπερινόν, ἀκολουθίαν εἰς τήν εἴσοδον τῆς νυκτός (ἀπόδειπνον) καί ἀκολουθίαν τῆς ἀναπαύσεως (πρό τοῦ ὕπνου). Αἱ δύο τελευταῖαι λέγονται πάντοτε κατ' ἰδίαν. Εἰς τούς ἐνοριακούς ναούς τελοῦνται ὁ ὄρθρος καί ὁ ἑσπερινός αἱ δέ λοιπαί εἰς τάς μονάς. Ἡ ἀρμενική ἀκολουθία διακρίνεται διά τά ἀρχαϊκά αὐτῆς στοιχεῖα καί τήν πλουσίαν αὐτῆς ὑμνολογίαν.

Εἰς τόν Συριακόν λειτουργικόν τύπον αἱ ἀκολουθίαι τοῦ νυχθημέρου εἶναι ἑπτά καί διαιροῦνται εἰς τρεῖς ὁμάδας. Ἡ πρώτη, τῆς ἑσπέρας περιλαμβάνει τήν Θ΄ὥραν, τήν ἑσπερινήν προσευχήν (ἑσπερινός) καί τήν προσευχήν τῆς προστασίας (ἀπόδειπνον). Ἡ δευτέρα, τῆς νυκτός, τόν ὄρθρον· ἡ τρίτη, τῆς πρωΐας, τάς ὥρας Α΄, Γ΄ καί Ϛ΄. Χαρακτηριστικόν τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ τύπου τούτου εἶναι ὅτι ἑκάστη ἐπί μέρους ἀκολουθία ἀποτελεῖται ἐκ πολλῶν ψαλμῶν, πλήν τῆς Ϛ΄καί Θ΄ ὥρας, καί ὅτι εἰς τάς ἀκολουθίας παρεμβάλλονται αἱ προσιδιάζουσαι εἰς τόν τύπον τοῦτον προσευχαί (SEDRO), ἀποτελούμεναι ἐξ ἐγκωμιαστικοῦ προοιμί-

ου καί σειρᾶς δεήσεων. Ὁ τύπος οὗτος τῆς εὐχῆς φαίνεται ὅτι προέρχεται ἐκ τῶν ἰουδαϊκῶν συναγωγῶν. Τό ὑμνογραφικόν στοιχεῖον εἶναι πλουσιώτατον εἰς τόν λειτουργικόν τοῦτον τύπον.

Εἰς τόν Χαλδαϊκόν λειτουργικόν τύπον ὑπάρχουν μόνον τρεῖς ἀκολουθίαι : ὁ ἑσπερινός, ἡ ἀκολουθία τῆς νυκτός ἤ ὄρθρος καί ἡ ἀκολουθία τῆς πρωΐας ἤ οἱ αἶνοι. Εἶναι ὁ μόνος λειτουργικός τύπος εἰς τόν ὁποῖον δέν ὑπάρχουν ἀκολουθίαι ὡρῶν. Διακριτικά γνωρίσματα τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ τύπου τούτου εἶναι ὁ ἀρχαϊκός χαρακτήρ καί ἡ λιτότης αὐτῶν, ἀλλά καί τό πλῆθος τῶν ὕμνων, οἱ ὁποῖοι κατακλύζουν ταύτας. Πᾶσαι αἱ ἀκολουθίαι ἄρχονται διά τῆς Κυριακῆς προσευχῆς.

Ὁ Κοπτικός λειτουργικός τύπος διεμόρφωσε δωδεκαψάλμους ἀκολουθίας ὡρῶν ἐξ ἐπιδράσεως μοναχικῆς. Ἑκάστη ἀκολουθία κατακλείεται δι' εὐαγγελικοῦ ἀναγνώσματος. Αἱ ἀκολουθίαι τοῦ νυχθημέρου εἶναι : ἡ ἀκολουθία εἰς τήν δύσιν τοῦ ἡλίου (ἑσπερινός), ἡ ἀκολουθία τῆς κοίτης ἤ τοῦ ὕπνου (ἀπόδειπνον), ἡ ἀκολουθία τοῦ "καλύμματος", ἡ ἀκολουθία τοῦ μεσονυκτικοῦ, τῆς πρωΐας (Α'ὥρας ἤ αἴνων), Γ', ς' καί Θ' ὥρας.

Ἐκ τοῦ κοπτικοῦ ἐξαρτᾶται καί ὁ Αἰθιοπικός λειτουργικός τύπος μέ τήν διαφοράν ὅτι ἐνταῦθα, ἐν ἀντιθέσει πρός τόν προηγούμενον, ἀφθονοῦν αἱ ὑμνολογικαί συνθέσεις.

Εἰς τούς λειτουργικούς τύπους τῆς Δύσεως αἱ ἀκολουθίαι τοῦ νυχθημέρου εἰσήχθησαν προφανῶς ἐξ ἐπιδράσεως τῆς ἀντιστοίχου πράξεως τῶν μοναχῶν τῆς Ἀνατολῆς. Εἰς τόν Μοζαραβικόν τύπον τῆς Ἱσπανίας ἐγίνετο διάκρισις μεταξύ τῆς ἀκολουθίας τῶν καθεδρικῶν ἤ ἐνοριακῶν ναῶν (ORDO CATHEDRALIS) καί τῶν μοναστηρίων (ORDO MONASTICUS). Ἡ πρώτη περιελάμβανε δύο ἀκολουθίας: πρωϊνήν (AD MATUTINUM) καί ἑσπερινήν (AD VESPERUM) καί ἐνίοτε καί τρίτην, τήν νυκτερινήν (VIGILIAE ἤ COMPLETUM). Ὁ μοναχικός εἶχε ἑπτά ἤ ὀκτώ κανονικάς ἀκολουθίας (ORDO CANONIALIS), εἰς τινα δέ μοναστήρια μέχρι καί εἴκοσι (ORDO PECULIARIS). Ἑκάστη ἐπί μέρους ἀκολουθία ἦτο τρίψαλμος μετά ὕμνου καί εὐχῶν. Πολλάκις δύο ἤ καί πλείονες ἀκολουθίαι συνηνοῦντο εἰς μίαν.

Ὁ Ἀμβροσιανός λειτουργικός τύπος τῶν Μεδιολάνων εἶχε τάς γνωστάς ἀκολουθίας τῶν κανονικῶν ὡρῶν. Κατ' αὐτάς ἐψάλλετο τό Ψαλτήριον εἰς δύο ἑβδομάδας, κατά τινα ἰδιόρρυθμον διαίρεσιν εἰς δύο μέρη (ψαλμοί τῆς ἡμέρας 1-118 καί τῆς νυκτός 119-150) ἤ κατά τινα παλαιοτέραν διαίρεσιν ἐψάλλετο μία πεντηκοντάς ψαλμῶν καθ' ἑβδομάδα, ἀνά δέκα εἰς τούς ὄρθρους τῶν ἡμερῶν ἀπό Δευτέρας ἕως Παρασκευῆς, οὕτως ὥστε τό Ψαλτήριον ἀνεκυκλοῦτο ἀνά τρεῖς ἑβδομάδας.

Εἰς τόν Γαλλικανικόν λειτουργικόν τύπον διεμορφώθησαν ὀκτώ ἀκολουθίαι ἤτοι : εἰς τήν ἀρχήν τῆς ἡμέρας, Β', Γ', ς', Θ' καί ΙΒ'(ἑσπερινός) ὧραι, εἰς τήν ἀρχήν τῆς νυκτός καί νυκτερινή ἀκολουθία. Ἡ κατανομή τῶν ψαλμῶν δέν εἶναι ἐπακριβῶς γνωστή. Μετ' αὐτῶν ἐψάλλοντο καί βιβλικαί ᾠδαί. Εἰς τάς ἀκολουθίας παρενεβάλλοντο καί ἀναγνώσματα ἐκ τῆς Βίβλου καί ἐξ ἔργων τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ὡς καί ἐκ μαρτυρολογίων. Ὑπῆρχον ἐπίσης καί εὐχαί, ὕμνοι καί εὐλογίαι, διά τῶν ὁποίων καί κατεκλείοντο αἱ ἀκολουθίαι.

Εἰς τήν διαμόρφωσιν τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ Ρωμαϊκοῦ λειτουργικοῦ τύπου συνέβαλε κυρίως ὁ ἅγιος Βενέδικτος

καί τό μοναχικόν αὐτοῦ τάγμα. Βραδύτερον τό τάγμα τῶν Φραγκισκανῶν ἐπέδρασε καί αὐτό εἰς τήν ἐξέλιξιν καί κυρίως εἰς τήν σύντμησιν τῆς ρωμαϊκῆς ἀκολουθίας. Αὕτη ἔχει ὀκτώ ἀκολουθίας, ἤτοι τόν ὄρθρον, τούς αἴνους, τάς ὥρας Α',Γ',ς' καί Θ', τόν ἑσπερινόν καί τό ἀπόδειπνον. Ὁ ὄρθρος (MATUTINUM) περιλαμβάνει τόν 94ον ψαλμόν καί ἑτέρους ἐννέα μετά ἰσαρίθμων ἀντιφώνων καί ἀναγνωσμάτων, ἐκ τῶν ὁποίων τά τρία πρῶτα εἶναι εἰλημμένα ἐκ τῆς Βίβλου, τά ἕτερα τρία ἀναφέρονται εἰς τόν βίον τοῦ ἁγίου ἤ εἰς τήν ἑορτήν τῆς ἡμέρας καί τά τρία τελευταῖα εἰς τό εὐαγγέλιον τῆς ἡμέρας ἐκ λόγων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἀκολουθία κατακλείεται διά τῆς δοξολογίας (TE DEUM). Οἱ αἶνοι (LAUDES) ἔχουν πέντε ψαλμούς, μικρόν ἀνάγνωσμα ἐκ τῆς ἁγίας Γραφῆς, ὕμνον,ἀντίφωνον καί τήν ᾠδήν τοῦ Ζαχαρίου ("Εὐλογητός Κύριος...").Αἱ ὧραι εἶναι τρίψαλμοι μετά ὕμνου, ἀναγνώσματος βιβλικοῦ καί εὐχῆς. Ὁ ἑσπερινός (VESPERAE) ἔχει τήν αὐτήν διάταξιν πρός τούς αἴνους καί ἀντί τῆς ᾠδῆς τοῦ Ζαχαρίου τήν ᾠδήν τῆς Θεοτόκου ("Μεγαλύνει ἡ ψυχή μου..."). Τέλος τό ἀπόδειπνον(COMPLETORIUM) ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν ψαλμῶν, ὕμνου, συντόμου ἀναγνώσματος καί εὐχῆς. Ἡ ρωμαϊκή ἀκολουθία διεδόθη εἰς ὁλόκληρον τήν Δύσιν καί τελικῶς ἀντικατέστησε τάς ἀκολουθίας ὅλων τῶν ἄλλων λειτουργικῶν τύπων τῆς Δύσεως.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑΙ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑΙ ΤΟΥ ΝΥΧΘΗΜΕΡΟΥ

Ἡ βυζαντινή ἐκκλησία, ὡς καί ἀνωτέρω ἐγράφη,εἶχε δύο τύπους ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου. Τόν κοσμικόν, ἤ ᾀσματικόν καί τόν μοναχικόν ἤ μοναστικόν. Ὁ πρῶτος διεμορφώθη εἰς Ἀντιόχειαν καί ἔσχε τήν τελικήν του ἐξέλιξιν εἰς τήν Κωνσταντινούπολιν. Περιελάμβανε τέσσαρας συνολικῶς ἀκολουθίας ἤτοι λυχνικόν, ὄρθρον, τριθέκτην καί παννυχίδα, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ δύο τελευταῖαι ἐτελοῦντο μόνον κατά τήν περίοδον τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς,αἱ δέ λοιπαί κατά πάσας τάς ἡμέρας τοῦ ἔτους. Περί αὐτοῦ πληροφορούμεθα ἔκ τινων διασωθέντων χειρογράφων,ἐκ τοῦ ἔργου Συμεών τοῦ Θεσσαλονίκης (+1429) "Διάλογος ἐν Χριστῷ κατά πασῶν τῶν αἱρέσεων καί περί ... τῶν ἱερῶν τελετῶν τε καί μυστηρίων πάντων τῆς Ἐκκλησίας" καί ἐκ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ συνταχθέντος λεπτομεροῦς τυπικοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης. Τό τυπικόν τοῦτο ἐκαλεῖτο "ᾀσματικόν" διότι ἐν αὐτῷ ἐκυριάρχει τό ᾆσμα, ἡ ψαλμῳδία.Αἱ ἀκολουθίαι ἐτελοῦντο πάντοτε τῇ συμμετοχῇ τῆς κοινότητος καί πολυμελῶν χορῶν, τῇ ἀπαραιτήτῳ παρουσίᾳ καί συμμετοχῇ καί τοῦ ἱερέως. Οἱ ψαλμοί ἐψάλλοντο ἀντιφωνικῶς μετ' ἐφυμνίων (τά ἀντίφωνα), τοῦ Ψαλτηρίου διαιρεθέντος εἰς 68 ἴσου περίπου μήκους ὁμάδας Ψαλμῶν, ἀνακυκλουμένων κατά τό διάστημα δύο ἑβδομάδων. Οἱ σταθεροί ψαλμοί ἑκάστης ἀκολουθίας δέν περιελαμβάνοντο εἰς τά ἀντίφωνα. Ἑκάστου ψαλμικοῦ ἀντιφώνου προηγεῖτο συναπτή ὑπό τοῦ διακόνου καί εὐχή μετ' ἐκφωνήσεως τοῦ ἱερέως.

Παραλλήλως εἰς τάς Μονάς τῆς αὐτοκρατορίας ἴσχυεν ἕτερον τυπικόν, τό μοναχικόν. Ἐν αὐτῷ ἐπεκράτει, ἐν ἀντιθέσει πρός τό προηγούμενον, ἡ ἐμμελής ἀνάγνωσις τῶν ψαλμῶν, ἠδύναντο δέ αἱ ἀκολουθίαι νά τελεσθοῦν καί ὑπό μόνης τῆς μοναχικῆς κοινότητος μετά ἤ ἄνευ ἱερέως. Αἱ ἀκολουθίαι ἦσαν ἑπτά ἤ καί πλείονες. Τό Ψαλτήριον ἀνεκυκλοῦτο ἅπαξ ἤ καί δίς τῆς ἑβδομάδος, ἦτο δέ διῃρημένον εἰς 20 καθίσματα ἴσης περίπου ἐκτάσεως, εἰς τά ὁποῖα περιλεμβάνοντο ἀδιαφόρως καί οἱ σταθεροί ψαλμοί τῶν ἐπί μέρους ἀκολουθιῶν. Οἱ ψαλμοί ἐψάλλοντο ἄνευ ἐφυμνίων.

Τοῦτο διεμορφώθη εἰς τήν Μονήν τοῦ Ἁγίου Σάββα ἐν Παλαιστίνῃ, διό καί ἐκαλεῖτο καί τυπικόν τοῦ Ἁγίου Σάββα, Ἱεροσολυμιτικόν ἤ Ἱεροσολυμίτης. Δεύτερον κέντρον ἀναπτύξεώς του κατέστη, μετά τήν εἰκονομαχίαν, ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Μονή τῶν Στουδίου. Βαθμηδόν εἰς αὐτό εἰσῆλθον παραλλήλως πρός τήν ψαλμῳδίαν τῶν ψαλμῶν καί τά τροπάρια, τά ὁποῖα ἔσχον τόσην ἀνάπτυξιν καί διάδοσιν, ὥστε αἱ ἀκολουθίαι τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ κατέστησαν ᾀσματικώτεραι τῶν τοῦ ᾀσματικοῦ.

Τά δύο ταῦτα τυπικά ἴσχυον παραλλήλως μέχρι τῆς ἐποχῆς τῆς εἰκονομαχίας, τό μέν εἰς τάς μονάς τό δέ εἰς τούς ἐνοριακούς ναούς. Μετ' αὐτήν τό κοσμικόν τυπικόν ἤρχισε νά παραγκωνίζεται καί τό μοναχικόν νά διαδίδεται καί εἰς τούς ἐνοριακούς ναούς εἰς βάρος τοῦ ᾀσματικοῦ. Εἰς τοῦτο κατ' ἀρχάς συνετέλεσε ἡ ἐπικράτησις τῶν εἰκονοφίλων, τῶν ὁποίων τό μαχητικώτερον στοιχεῖον ἀπετέλει ἡ τάξις τῶν μοναχῶν. Ἐκ τοῦ ἀγῶνος αὐτοῦ ἐξῆλθον οὗτοι νικηταί καί ἡ ἐπιρροή αὐτῶν καί ἐπί τοῦ λειτουργικοῦ τομέως ἑπόμενον ἦτο νά αὐξηθῇ. Δεύτερον, οἱ ἐπίσκοποι καί ἄλλοι ἀνώτεροι κληρικοί προήρχοντο ἐκ

τῶν μοναστηρίων, ἀναλαμβάνοντες δέ ἐκκλησιαστικά ἀξιώματα οὐ μόνον οἱ ἴδιοι ἐξηκολούθουν νά τελοῦν τάς ἀκολουθίας κατά τό γνώριμον εἰς αὐτούς μοναχικόν τυπικόν, ἀλλά καί ἐπί τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου, ὁ ὁποῖος ἐτέλει τάς ἀκολουθίας κατά τό κοσμικόν τυπικόν, ἐβάρυνεν ἡ προτίμησίς των. Τρίτον, ὁ λαός ἐσέβετο τούς μοναχούς καί συνέτρεχε εἰς τάς ἀκολουθίας τῶν μονῶν. Εὔκολον ἦτο νά θεωρηθῇ ἡ μοναχική ἀκολουθία ὡς ἰδεώδης. Εἰς τοῦτο συνέβαλε καί ἡ ὅλη πλοκή αὐτῆς. Τό ὑμνογραφικόν στοιχεῖον ἦτο ἄφθονον εἰς αὐτήν, ἡ ἐναλλαγή τῶν ἤχων, ἡ ὡραιότης τῶν ὕμνων, ἡ δι' αὐτῶν προσαρμογή τῆς καθ' ἡμέραν ἀκολουθίας πρός τά ἑορτολογικά θέματα τῆς ἀγομένης ἑορτῆς καί τῶν ἑορταζομένων ἁγίων καθίστων τήν μοναχικήν ἀκολουθίαν εὐκαμπτοτέραν καί πλέον τῆς ᾀσματικῆς ἀνταποκρινομένων εἰς τήν ἀνθοῦσαν εὐλάβειαν τοῦ λαοῦ. Τέλος, αἱ ἐπιδρομαί τῶν βαρβάρων, ἡ πτωχεία καί ἡ ἐλάττωσις τοῦ προσωπικοῦ τῶν ναῶν καθίστων δυσχερῆ τήν τέλεσιν τῶν ᾀσματικῶν ἀκολουθιῶν.

Ἐκ τῶν λόγων τούτων ἡ ᾀσματική ἀκολουθία βαθμηδόν ἐγκατελείφθη καί μετά τήν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Φράγκων (1204) ἐτελεῖτο μόνον τρίς τοῦ ἔτους ἐν τῇ ἁγίᾳ Σοφίᾳ Κωνσταντινουπόλεως, κατά τήν ἑορτήν τῆς Ὑψώσεως τοῦ τιμίου Σταυροῦ, κατά τήν μνήμην τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καί κατά τήν ἑορτήν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Διετηρήθη ὅμως ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ Θεσσαλονίκης μέχρι τῆς ἁλώσεως ὑπό τῶν Τούρκων (1430). Συμεών ὁ Θεσσαλονίκης μετερρύθμισε ταύτην προσθέσας στιχηρά καί κανόνας ἐκ τῆς μοναχικῆς ἀκολουθίας διά νά ἀνταποκρίνεται αὕτη εἰς τάς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς, συνέ-

ταξε δέ καί τό σωζόμενον Τυπικόν τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσα-λονίκης.

Τά ὅρια ὅμως τῶν δύο τούτων λειτουργικῶν μορφῶν δέν εἶναι στεγανά. Ἡ ἐπί μακρά ἔτη ἐν τῷ αὐτῷ γεωγραφικῷ χώρῳ συμβίωσις τῶν τυπικῶν τούτων ἐπηύξησαν τάς ὁμοιότητας αἱ ὁποῖαι ὠφείλοντο καί εἰς κοινάς ἀρχικάς καταβολάς. Οὕτω καί εἰς τά σωζόμενα ἀσματικά τυπικά καί εἰς τήν σημερινήν μο-ναχικήν ἀκολουθίαν δυνάμεθα νά διακρίνωμεν σαφεῖς ἐπιδρά-σεις καί διεισδύσεις τῆς μέν εἰς τήν δέ καί ἀντιστρόφως. Ἐξ ἄλλου καί μετά τήν εἴσοδον τῆς μοναχικῆς ἀκολουθίας εἰς τούς ἐνοριακούς ναούς ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπεβλήθησαν εἰς αὐ-τήν τοιαῦται ἀλλαγαί, διαρρυθμίσεις καί συντμήσεις ὥστε με-ταξύ τῆς πράξεως τῶν ἐνοριῶν καί τῶν μονῶν, παρά τό κοινόν τυπικόν, παρουσιάζεται ἱκανή διάστασις. Οὕτως ἱκανός ἀριθ-μός ἀκολουθιῶν παραλείπεται εἰς τάς ἐνορίας ἤ τελεῖται μό-νον κατά τήν συντηρητικωτέραν περίοδον τῆς Μεγάλης Τεσσα-ρακοστῆς, ὡς αἱ ἀκολουθίαι τῶν ὡρῶν, τό ἀπόδειπνον, ἐν μέ-ρει δέ καί τό μεσονυκτικόν. Ἀλλά καί αἱ τελούμεναι ὑπέστη-σαν βαθμηδόν τοσαύτας συντμήσεις, ὥστε ὁ χρόνος τῆς τελέ-σεώς των περιωρίσθη σχεδόν εἰς τό ἥμισυ ἤ καί πλέον. Ἐπί παραδείγματι παρελείφθη ἡ στιχολογία τοῦ Ψαλτηρίου καί τῶν ᾠδῶν, ἠλαττώθησαν οἱ στίχοι τῶν ψαλλομένων ψαλμῶν, συνετμή-θη καί ἡ ψαλμῳδία τῶν κανόνων καί πολλῶν τροπαρίων. Τοῦτο ἦτο γέννημα ποιμαντικῆς ἀνάγκης. Οἱ πιστοί δέν εἶχον τήν εὐ-χέρειαν νά διαθέτουν τόσον χρόνον, ὅσον οἱ μοναχοί, εἰς τάς καθ᾿ ἡμέραν προσευχάς. Ἐπί πλέον καί ὁ κανονικός χρόνος τε-λέσεως τῶν διαφόρων ἀκολουθιῶν ἤλλαξε διά νά δύνανται οἱ πιστοί νά παρακολουθήσουν ταύτας. Ὁ ὄρθρος ἀπό νυκτερινῆς κατέστη πρωϊνή ἀκολουθία, εἰς αὐτήν δέ κατά τήν περίοδον

τῶν Νηστειῶν ἐπισυνήφθησαν αἱ ὧραι καί αὐτή ἡ ἑσπερινή ἀκολουθία. Αἱ παννυχίδες, πλήν τῆς τοῦ Πάσχα, σχεδόν κα-τηργήθησαν ἤ ψάλλονται τάς ἑσπερινάς ὥρας, ὡς κατά τήν Μεγάλην Ἑβδομάδα ἤ κατετμήθησαν μεταξύ ἑσπερινοῦ καί ὄρθρου. Οὕτως εἰσῆλθε μέν τό μοναχικόν τυπικόν εἰς τάς ἐνορίας, διετήρησεν ὅμως τούς δύο καιρούς προσευχῆς τοῦ κοσμικοῦ τυπικοῦ.

Ἰδίαν ἐξέλιξιν ἔσχε τό μοναχικόν βυζαντινόν τυπι-κόν εἰς τάς χώρας τῆς κάτω Ἰταλίας καί Σικελίας, λόγῳ ἱστορικῶν καί γεωγραφικῶν αἰτίων. Οὕτως εἰς τό περίφη-μον μοναχικόν κέντρον τῶν ἑλληνοϊταλικῶν κοινοτήτων τήν πλησίον τῆς Ρώμης Μονήν τῆς Παναγίας τῆς Κρυπτοφέρρης, διετηρήθη ἴδιον ἀρχαιοπρεπές τυπικόν τῶν ἡμερονυκτίων ἀ-κολουθιῶν. Τοῦτο πλήν τῶν ἄλλων ἐπί μέρους ἰδιορρυθμιῶν αὐτοῦ στερεῖται ἀκολουθιῶν μεσωρίων καί προοιμιακῆς ἀκο-λουθίας.

Τό σταθερόν μέρος τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου τοῦ βυζαντινοῦ μοναχικοῦ τύπου περιέχεται εἰς τά ἐν χρήσει Ὡρολόγια. Διά τήν τέλεσιν ὅμως αὐτῶν ἀπαιτοῦνται καί τά ἕτερα λειτουργικά βιβλία τά περιέχοντα τό κινητόν ὑ-μνολογικόν μέρος αὐτῶν, ἤτοι ἡ Ὀκτώηχος καί ἡ Παρακλη-τική ὡς περιέχοντα τόν ἑβδομαδιαῖον κύκλον, τά Μηναῖα διά τάς ἀκολουθίας τῶν καθ᾿ ἡμέραν ἑορτῶν, τό Τριῴδιον καί Πεντηκοστάριον διά τήν πρό καί μετά τό Πάσχα ἑορτο-λογικήν περίοδον. Ἐπί πλέον τά εἰς τόν ἱερέα ἀφορῶντα λειτουργικά στοιχεῖα, ἤτοι αἱ συναπταί καί αἱ εὐχαί εὕ-ρηνται μετά τῶν σχετικῶν τυπικῶν διατάξεων εἰς τά Εὐχο-λόγια καί εἰς τά Ἱερατικά. Τέλος ἐν τῷ Τυπικῷ περιέχον-ται αἱ τυπικαί ἐκεῖναι διατάξεις αἱ ρυθμίζουσαι τήν πα-

ρεμβολήν καί ψαλμῳδίαν τῶν ἐπί μέρους ὑμνολογικῶν καί ἄλλων λειτουργικῶν στοιχείων εἰς τάς ἀκολουθίας τοῦ νυχθημέρου, ἰδίᾳ δέ τάς δύο σπουδαιοτέρας, τήν τοῦ ἑσπερινοῦ καί τοῦ ὄρθρου.

Κατά τόν ἰουδαϊκόν τρόπον τοῦ ὑπολογισμοῦ τῶν ὡρῶν τοῦ νυχθημέρου, ὁ ὁποῖος ἰσχύει καί εἰς τήν θείαν λατρείαν, ἡ νύξ προηγεῖται τῆς ἡμέρας, ἀποτελοῦσα τό πρῶτον μέρος τοῦ εἰκοσιτετραώρου. Αἱ ὧραι ὑπολογίζονται ἀπό τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου ἤ ἀπό τῆς ἀνατολῆς αὐτοῦ, τούτων θεωρουμένων ὡς δωδεκάτης ὥρας τῆς ἡμέρας ἤ δωδεκάτης τῆς νυκτός, κατά τάς ἰσημερίας. Ἐκεῖθεν ἄρχεται ἡ ἀρίθμησις τῶν ὡρῶν πρῶτον τῆς νυκτός, πρώτη, δευτέρα, τρίτη κλπ. τῆς νυκτός, πρώτη, δευτέρα, τρίτη κλπ. ὥρα τῆς ἡμέρας. Δηλαδή κατά τάς ἰσημερίας πρώτη ὥρα τῆς νυκτός εἶναι ἡ 7η ἀπογευματινή, δευτέρα ἡ 8η, τρίτη ἡ 9η κ.ο.κ., δωδεκάτη ἡ 6η πρωϊνή, πρώτη τῆς ἡμέρας ἡ 7η κοκ. Ἐπομένως ἡ ἀκολουθία τῆς Α΄ὥρας συμπίπτει περίπου πρός τήν 7ην πρωϊνήν, τῆς Γ΄τήν 9ην, τῆς ς΄τήν μεσημβρίαν, τῆς Θ΄τήν 3ην ἀπογευματινήν. Ἐπίσης πρώτη ἀκολουθία τοῦ νυχθημέρου εἶναι ὁ "περί τήν ἡλίου δύσιν" ἑσπερινός, δευτέρα τό ἀπόδειπνον κοκ., τελευταία ἡ ἀκολουθία τῆς Θ΄ὥρας, διά τῆς ὁποίας κατακλείεται ὁ κύκλος τῆς προσευχῆς τοῦ νυχθημέρου. Ἕνεκα τούτου ἡ ἀκολουθία ἑκάστης ἑορτῆς ἄρχεται ἀπό τοῦ ἑσπερινοῦ, εἰς τόν ὁποῖον ψάλλονται τροπάρια τῆς ἑορτῆς τῆς ἑπομένης. Ἑκάστη ἀκολουθία εἶναι αὐτοτελής καί ἀνεξάρτητος, ἀλλά συγχρόνως καί τμῆμα τῆς ὅλης ἡμερονυκτίου προσευχῆς. Οὐδεμία εἶναι προπαρασκευαστική διά τήν ἄλλην.

Προκαταρκτικῶς σημειοῦμεν, ὅτι τό κεντρικόν διάγραμμα τῶν βυζαντινῶν μοναχικῶν ἀκολουθιῶν ἀκολουθεῖ τήν ἀκόλουθον τάξιν :

"Δεῦτε προσκυνήσωμεν ..."

Τρεῖς ψαλμοί

Τρισάγιον

Τρία τροπάρια

Τό "Κύριε ἐλέησον" (ἀντί συναπτῆς)

Εὐχή.

Α. Ε Σ Π Ε Ρ Ι Ν Ο Σ

1. Ὡρολογία

Ἡ πρώτη ἀκολουθία τοῦ νυχθημέρου, ὁ ἑσπερινός, ἐκλήθη οὕτως ὡς τελούμενος κατά τήν ἑσπέραν, "περί τήν ἡλίου δύσιν". Ὑπονοεῖται τό οὐσιαστικόν "ὕμνος" (ἑσπερινός ὕμνος) ἤ "ἀκολουθία" (ἑσπερινή ἀκολουθία). Ὁμοίας προελεύσεως εἶναι καί ὁ λατινικός ὅρος VESPERAE (AGENDA) ἤ SYNAXIS VESPERTINA. Ἐκ τῆς ὥρας καθ'ἥν τελεῖται (δωδεκάτη ὥρα τῆς ἡμέρας) ἐκαλεῖτο εἰς τήν Δύσιν καί DUODECIMA (HORA). Ὡς συμπίπτων δέ πρός τήν ἀφήν τῶν λύχνων παλαιότερον ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐκαλεῖτο "λυχνικόν" καί ἐν τῇ Δύσει HORA LUCERNALIS, EUCHARISTIA LUCERNALIS ἤ ἁπλῶς LUCERNARIUM.

2. Ἱστορία

Ἡ περί τό τέλος τῆς ἡμέρας προσευχή εἶναι σχεδόν παγκόσμιον φαινόμενον. Συνδέεται δέ ἤ πρός τήν λατρείαν τοῦ δύοντος ἡλίου ἤ καί πρός τήν ἐν γένει ἀνάγκην τῶν ἀνθρώπων, ὅπως εὐχαριστήσουν τόν Θεόν ἐπί τῇ λήξει τῆς ἡμέρας, ἐκζητήσουν δέ τήν προστασίαν του διά τήν ἐπερχομένην περίοδον τοῦ σκότους, τῆς νυκτός. Εἰς τήν χριστιανικήν λατρείαν εἰσῆλθεν διά τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐγνώριζε κατά τήν ὥραν ταύτην θυσίαν μέν ἑσπερινήν εἰς τόν ναόν, προσευχήν δέ εἰς τάς συναγωγάς ἤ κατ'ἰδίαν. Οἱ χριστιανοί ἐσυνέχισαν τήν

ἰδίαν παράδοσιν. Ἐδόθη ὅμως εἰς αὐτήν νέον Χριστολογικόν νόημα. Τό ὑλικόν φῶς εἶναι σύμβολον τοῦ ἀληθινοῦ φωτός, τοῦ Χριστοῦ, τοῦ καταυγάζοντος, τά σκότη τῶν καρδιῶν τῶν ἀνθρώπων.

Εἰς τάς ὑπό τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων μαρτυρουμένας ἑσπερινάς συνάξεις τῶν πρώτων χριστιανῶν, τάς συνδεδεμένας πρός τά κοινά δεῖπνα, τάς ἀγάπας, καί τήν τέλεσιν τῆς θείας εὐχαριστίας θά ἠδύνατο, κατά τινα ἔννοιαν, νά ἀναγνωρισθῇ ἡ ἀφετηρία τῶν εἰς μεταγενεστέραν ἐποχήν διαμορφωθεισῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ἑσπερινοῦ. Συνέχειαν τούτων ἀποτελοῦν αἱ ὑπό τῆς Ἀποστολικῆς Παραδόσεως τοῦ Ἱππολύτου (ἀρχαί Γ'αἰῶνος) μαρτυρούμεναι ἑσπεριναί συναθροίσεις τῶν ἐν Ρώμῃ πιστῶν, αἱ ὁποῖαι διετήρουν εἰσέτι τήν μετά τῶν ἀγαπῶν, οὐχί ὅμως καί τήν μετά τῆς θείας εὐχαριστίας, σύνδεσιν. Ἡ σύναξις ἤρχιζε διά τῆς ὑποδοχῆς καί εὐλογίας τοῦ ἑσπερινοῦ φωτός, στοιχείου προσιδιάζοντος εἰς τόν ἑσπερινόν, καί ψαλμῳδίαν ψαλμῶν ὑπό τοῦ κλήρου εἰς ἕκαστον στίχον τῶν ὁποίων ὁ λαός ἀπήντα διά τῆς ἐπῳδοῦ "Ἀλληλούϊα". Αἱ συνάξεις αὗται δέν ἐτελοῦντο ὅμως καθημερινῶς. Τά αὐτά μαρτυροῦν καί οἱ κατά τόν Δ'αἰῶνα γραφέντες Κανόνες τοῦ Ἱππολύτου.

Ἡ πρώτη ἰδιαιτέρως σαφής μαρτυρία περί ἀκολουθίας τοῦ ἑσπερινοῦ, τελουμένου καθ'ἡμέραν καί ἀνεξαρτήτως τῶν ἀγαπῶν ἤ τῆς θείας εὐχαριστίας, εὕρηται εἰς τάς Ἀποστολικάς Διαταγάς (τέλος Δ'αἰῶνος). Ὑπ'αὐτῶν παρέχεται καί τό πρῶτον λεπτομερές διάγραμμα τῆς ἀκολουθίας αὐτῆς. Σκοπός τῆς συνάξεως ἦτο ἡ εὐχαριστία τοῦ Θεοῦ "ὅτι ἡμῖν ἀνάπαυσιν ἔδωκε τῶν μεθημερινῶν κόπων τήν νύκτα". Ὁ ἐπίσκοπος συνήθροιζε "τήν ἐκκλησίαν" "ἑσπέρας γενομένης", ἡ

δ'όλη ἀκολουθία περιελάμβανε φαλμόν, εὐχάς ὑπέρ τῶν κατηχουμένων καί τῶν πιστῶν,χειροθεσίαν καί ἀπόλυσιν."'Εσπέρας γενομένης συναθροίσεις τήν ἐκκλησίαν, ὦ ἐπίσκοπε, καί μετά τό ρηθῆναι τόν ἐπιλύχνιον φαλμόν (=ὁ 140ός "Κύριε ἐκέκραξα πρός σέ") προσφωνήσει ὁ διάκονος ὑπέρ τῶν κατηχουμένων καί τῶν χειμαζομένων καί τῶν φωτιζομένων καί τῶν ἐν μετανοίᾳ ... Μετά δέ τό ἀπολυθῆναι αὐτούς, ὁ διάκονος ἐρεῖ. Όσοι πιστοί δεηθῶμεν τοῦ Κυρίου. Καί μετά τό προσφωνῆσαι αὐτόν τά τῆς πρώτης εὐχῆς ἐρεῖ. Σῶσον ἀνάστησον ὁ Θεός διά τοῦ Χριστοῦ σου. 'Αναστάντες αἰτησώμεθα τά ἐλέη τοῦ Κυρίου καί τούς οἰκτιρμούς αὐτοῦ, τόν ἄγγελον τόν ἐπί τῆς εἰρήνης, τά καλά καί συμφέροντα, χριστιανά τά τέλη, τήν ἑσπέραν καί τήν νύκτα εἰρηνικήν καί ἀναμάρτητον καί πάντα τόν χρόνον τῆς ζωῆς ἡμῶν ἀκατάγνωστον αἰτησώμεθα, ἑαυτούς καί ἀλλήλους τῷ ζῶντι Θεῷ διά τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ παραθώμεθα".'Ακολουθεῖ εὐχή ὑπό τοῦ ἐπισκόπου, ἑτέρα εὐχή "ἐπί χειροθεσίᾳ" τοῦ λαοῦ καί ἡ ἀπόλυσις διά τῆς διακονικῆς παρακελεύσεως "Προέλθετε ἐν εἰρήνῃ".

'Ο Μέγας Βασίλειος ὁμιλεῖ περί "ἑσπερινῶν εὐχῶν" τῶν μοναχῶν καί περί τοῦ ἔθους ὅπως ὑποδέχωνται οἱ χριστιανοί τό ἑσπερινόν φῶς εὐλογοῦντες Πατέρα, Υἱόν καί Άγιον Πνεῦμα καί φάλλοντες τόν ἀρχαῖον ὕμνον "Φῶς ἱλαρόν".

'Η Αἰθερία μαρτυρεῖ περί τῆς εἰς τόν Πανάγιον Τάφον τελουμένης ἀκολουθίας τοῦ λυχνικοῦ (LICINICON). Κατ' αὐτό ἤναπτοντο φῶτα πολλά (LUMEN INFINITUM) εἰς τόν ναόν τῆς 'Αναστάσεως, ἐφάλλοντο ὕμνοι καί φαλμικά ἀντίφωνα, ἀνεπέμπτοντο δεήσεις ὑπό τοῦ διακόνου καί εὐχαί ὑπό τοῦ ἐπισκόπου, συμμετεῖχε δ'εἰς αὐτό ὁ κλῆρος καί ὁ λαός.

'Ο ἅγιος 'Αμβρόσιος Μεδιολάνων ὁμιλεῖ περί τῆς κατά τήν ἀκολουθίαν τοῦ ἑσπερινοῦ προσφορᾶς θυμιάματος.

Περί τῆς ἐν τῇ Μονῇ Σινᾶ πράξεως μαρτυρεῖ ἡ διήγησις τῶν ἀββάδων 'Ιωάννου καί Σωφρονίου (τοῦ μετέπειτα πατριάρχου 'Ιεροσολύμων, Ζ'αἰῶν). Οὗτοι παρηκολούθησαν τήν ἐν τῇ μονῇ ταύτῃ τελουμένην ἀκολουθίαν τοῦ ἑσπερινοῦ καί περιγράφουν αὐτήν ὡς ἑξῆς : "Εἰς τά ἑσπερινά, ἤρξατο ὁ γέρων (ὁ ἀββᾶς Νεῖλος) τό Δόξα Πατρί σύν τοῖς ἑξῆς. Καί εἰπόντων τό Μακάριος (ἀνήρ)καί τό Κύριε ἐκέκραξα, χωρίς τροπαρίων, καί εἰπόντων τό Φῶς ἱλαρόν καί τό Καταξίωσον ἤρξατο τό Νῦν ἀπολύεις σύν τοῖς ἑξῆς". 'Η ἀκολουθία τοῦ ἑσπερινοῦ κατά τόν Ζ' αἰῶνα οὐ μόνον ἀπετέλει παγχριστιανικήν πρᾶξιν,ἀλλ'ἤδη εἶχε προσλάβει καί ὅλα τά ἐπί μέρους στοιχεῖα, τά ὁποῖα καί σήμερον εὕρηνται ἐν αὐτῇ.

3. Μοναχικός ἑσπερινός.

'Η ἀκολουθία τοῦ ἑσπερινοῦ ἐν τῷ βυζαντινῷ μοναχικῷ τύπῳ παρουσιάζει ἱκανάς παραλλαγάς ὀφειλομένας τό μέν εἰς τό μέγεθος τῆς ἀγομένης ἑορτῆς, τό δέ εἰς τήν σύνδεσιν αὐτοῦ πρός ἄλλας ἀκολουθίας καί δή πρός τήν θείαν λειτουργίαν. Οὕτω διακρίνεται ὁ συνήθης καθ'ἡμέραν ἑσπερινός, μετά ἤ ἄνευ εἰσόδου τελούμενος, ὁ μικρός καί μέγας τῶν ὁλονυκτιῶν τῶν μεγάλων ἑορτῶν,ὁ μετά τῆς λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καί ὁ μετά τῆς λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων. 'Ιδιορρυθμίας τινας παρουσιάζουν αἱ ἀκολουθίαι τῶν ἑσπερινῶν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς. 'Ιδίαν διάταξιν ἔχουν οἱ ἑσπερινοί τῶν Χριστουγέννων,τῶν Θεοφανείων, τοῦ Πάσχα (Μεγάλου Σαββάτου)

καί τῆς Πεντηκοστῆς.

Καί εἰς μέν τόν ἄνευ ἤ μετά εἰσόδου, καθ'ἡμέραν ἑσπερινόν ἡ διάταξις εἶναι ἡ αὐτή μέ τήν διαφοράν ὅτι εἰς τόν πρῶτον δέν τελεῖται εἴσοδος αἱ δέ μετ'αὐτήν ἐκτενεῖς δεήσεις μετατίθενται πρό τῆς ἀπολύσεως. Τό τυπικόν, ἐπί τῇ βάσει τῆς σπουδαιότητος τοῦ ἑορταζομένου ἁγίου, καθορίζει πότε ὁ ἑσπερινός τελεῖται μετά εἰσόδου καί πότε ἄνευ αὐτῆς. Εἰς τινας μετά εἰσόδου ἑσπερινούς μετά τό προκείμενον παρεμβάλλονται τρία ἁγιογραφικά ἀναγνώσματα συνήθως λαμβανόμενα ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης κατ'ἐκλογήν.

Εἰς τάς ὑπό τοῦ Τυπικοῦ προβλεπομένας ὁλονυκτίας κατά τάς Κυριακάς καί τάς μεγάλας ἑορτάς ψάλλονται δύο ἑσπερινοί, ὁ μικρός καί ὁ μέγας. Καί ὁ μέν μικρός ψάλλεται ἄνευ ἰδιαιτέρας λαμπρότητος κατά τήν συνήθη ὥραν συναπτῶς πρός τήν ἀκολουθίαν τῆς Θ'ὥρας, παραλειπομένων πάντων τῶν στοιχείων τῶν ἀνηκόντων εἰς τόν διάκονον καί τόν ἱερέα (εἰρηνικά, εὐχαί, ἐκτενής κλπ.). Ὁ δέ μέγας εἶναι ὁ καθ'αὐτό ἑσπερινός τῆς ἑορτῆς, ψάλλεται δέ μετά τήν ἀκολουθίαν τοῦ ἀποδείπνου, μετά λιτῆς συνήθως, συνάπτεται δέ εἰς αὐτόν ἡ ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου. Εἰς τούς ἐνοριακούς ναούς οὐδέποτε τελεῖται ὁ μικρός ἑσπερινός, ἀλλά πάντοτε ὁ μέγας κατά τήν συνήθη ὥραν, ἄνευ παννυχίδος.

Κατά τάς μεγάλας ἑορτάς τῶν Χριστουγέννων, τῶν Θεοφανείων καί τοῦ Πάσχα, ἐπί πλέον δέ καί κατά τήν Μεγάλην Πέμπτην συνδεδεμένως πρός τόν ἑσπερινόν τελεῖται ἡ λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Εἰς αὐτάς τό μέχρι τῆς εἰσόδου τμῆμα τοῦ ἑσπερινοῦ ἐπέχει τήν θέσιν τοῦ πρώτου μέρους τῆς λειτουργίας, ὑφιστάμενον ἕνεκα τούτου καί παρεμβολάς στοιχείων τινῶν ἐξ αὐτῆς. Κατά τήν μετά τῆς λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων σύζευξιν τοῦ ἑσπερινοῦ, οὗτος ὑφίσταται ἔτι μεγαλυτέρας ἀλλοιώσεις ὀφειλομένας εἰς τήν ἀνάμιξιν στοιχείων τοῦ ᾀσματικοῦ ἑσπερινοῦ. Περί αὐτῶν βλέπε εἰς τάς λειτουργίας καί τό ἑορτολόγιον. Εἰς τόν ἑσπερινόν τῆς Πεντηκοστῆς παρεμβάλλονται αἱ εὐχαί τῆς γονυκλισίας.

Τέλος οἱ ἑσπερινοί τῆς Τεσσαρακοστῆς, διακρινόμενοι εἰς τούς κατανυκτικούς ἑσπερινούς τῶν Κυριακῶν τῶν Νηστειῶν καί εἰς τούς καθ'ἡμέραν, χαρακτηρίζονται διά μέν τῶν μεγάλων προκειμένων οἱ πρῶτοι, διά τῆς παρεμβολῆς δέ παλαιοδιαθηκικῶν, ἐκ τῆς Γενέσεως καί τῶν Παροιμιῶν, ἀναγνωσμάτων κατά συνεχῆ ἀνάγνωσιν οἱ δεύτεροι, ἐκτός τῶν κοινῶν εἰς ἀμφοτέρους στοιχείων, ἤτοι τῶν ἰδιομέλων τοῦ Τριῳδίου ἐν τοῖς στιχηροῖς καί τοῖς ἀποστίχοις καί τοῦ "Θεοτόκε Παρθένε" καί τῶν λοιπῶν τροπαρίων.

Διαφοραί τινες παρατηροῦνται μεταξύ τοῦ ἰσχύοντος παρ'ἡμῖν τυπικοῦ καί τοῦ Τυπικοῦ τῆς Κρυπτοφέρρης, τάς ὁποίας ἐπισημαίνομεν εἰς τήν κατωτέρω ἀναλυτικήν ἐξέτασιν τῶν ἐπί μέρους στοιχείων τοῦ ἑσπερινοῦ.

Ἐκ τῶν Πατέρων ἑρμηνείαν εἰς τήν ἀκολουθίαν τοῦ ἑσπερινοῦ ἔγραφαν ὁ Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός, "Ἐξήγησις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας" καί ὁ Συμεών Θεσσαλονίκης "Διάλογος κατά πασῶν τῶν αἱρέσεων...", κεφ.331-342.

4. Τάξις καί ἐπί μέρους στοιχεῖα τοῦ μοναχικοῦ ἑσπερινοῦ.

Εὐλογητός ὁ Θεός. Αἱ ἀκολουθίαι τοῦ ᾀσματικοῦ τυπικοῦ ἤρχιζον πᾶσαι διά τοῦ "Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...". Τοῦ μοναχικοῦ διά τοῦ "Εὐλογητός ὁ Θεός...". Τό πρῶτον, κατά τήν εἰς τόν Θεόδωρον τόν Στουδίτην ἀποδιδομένην "Ἑρμηνείαν" τῆς λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων, ἐθεωρεῖτο ὡς "νίκης τρόπαιον καί αὐθεντίας ἀπροσωπολήπτου" ἐνῷ τό δεύτερον" ταπεινότητος σύμβολον καί ἱκετηρίας ἀπαραθραύστου". Η εὐλογία τῆς ἐνάρξεως δίδεται ὑπό τοῦ ἱερέως ἀπόντος δέ αὐτοῦ ἀντικαθίσταται διά τοῦ "Δι' εὐχῶν...". Οἱ ἑσπερινοί τῶν ὁλονυκτιῶν ἄρχονται διά τοῦ "Δόξα τῇ ἁγίᾳ καί ὁμοουσίῳ...". Ἡ ἔννοια τῶν εὐλογιῶν τούτων εἶναι ἡ ἀκόλουθος· διά τῆς διακονικῆς παρακαλεύσεως "Εὐλόγησον, δέσποτα" ἤ "Κέλευσον - κελεύσατε" τῶν μεγάλων ἑσπερινῶν ἐπιζητεῖται ἡ συγκατάθεσις καί ἡ εὐλογία τοῦ προεξάρχοντος τῆς συνάξεως ἱερέως πρός ἔναρξιν τῆς ἀκολουθίας. Οὗτος δέ, κατά τόν ἐπικρατοῦντα εἰς τήν Ἀνατολήν ταπεινόφρονα τρόπον, δέν εὐλογεῖ τόν λαόν ἤ δέν ἐκφράζει ἄλλως πως ἀμέσως τήν συγκατάθεσίν του, ἀλλ' ἐμμέσως, δοξολογῶν τόν Θεόν.

Τό "Εὐλογητός ὁ Θεός"...! παραλείπεται κατά τούς μικρούς ἑσπερινούς.

Δεῦτε προσκυνήσωμεν. Εἰς ὅλας τάς μοναχικάς ἀκολουθίας προτάσσεται ἡ τριπλῆ αὕτη πρόσκλησις πρός προσκύνησιν τοῦ Χριστοῦ, ἀνάλογος πρός τά INVITATORIA τῆς Δύσεως. Ἡ προτροπή συνωδεύετο καί ὑπό τριῶν προσκυνήσεων ἤ μετανοιῶν καί διά τοῦτο, ἴσως, παραλείπεται κατά τάς ἡμέρας τοῦ Πάσχα, κατά τάς ὁποίας ἀπαγορεύονται αἱ γονυκλισίαι, ἀντικαθισταμένη διά τῆς

τριπλῆς ψαλμῳδίας τοῦ "Χριστός ἀνέστη".

Κατά τόν Μάρκον Εὐγενικόν τό "Δεῦτε προσκυνήσωμεν" λέγομεν "ἐπί πάντων τῶν ὡρισμένων ψαλμῶν ... αὐτό τοῦτο (δηλαδή τό προσκυνεῖν τρίς) καί τοῖς λόγοις ἐγκελευόμενοι ἑαυτοῖς καί οἷον ἐπισυνάγοντες τούς ἰδίους λογισμούς καί τάς τῆς ψυχῆς δυνάμεις, ὥστε προσέχειν τοῖς ὑφ' ἡμῶν λεγομένοις καί μή διαχεῖσθαι τόν νοῦν ὧδε κἀκεῖσε ρεμβόμενον, ὅπερ εἰώθαμεν μάλιστα πάσχειν ἐν τοῖς ψαλμοῖς διά τό δύσληπτον αὐτῶν, ὡς τά πολλά, καί δυσνόητον", ἤ κατά τόν Συμεών "διά τήν εὐλάβειαν καί τήν τῶν λεγομένων σύνεσιν".

Προοιμιακός. Οὕτω καλεῖται ὁ 103ος ψαλμός "Εὐλόγει ἡ ψυχή μου τόν Κύριον, Κύριε ὁ Θεός μου ἐμεγαλύνθης σφόδρα...", ὡς προτασσόμενος τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἑσπερινοῦ καί πάσης τῆς ἀκολουθίας τοῦ νυχθημέρου, ἀποτελῶν οὕτως τό προοίμιον αὐτῆς. Ὁ ψαλμός οὗτος ἐπελέγη διά τήν ἀκολουθίαν ταύτην ἀσφαλῶς διά τήν ἐν αὐτῷ φράσιν "ὁ ἥλιος ἔγνω τήν δύσιν αὐτοῦ, ἔθου σκότος καί ἐγένετο νύξ" (στχ. 19-20), ὁ ὁποῖος διά τόν αὐτόν λόγον καί ἐπαναλαμβάνεται ἐν τῷ τέλει τῆς ψαλμῳδίας αὐτοῦ. Ὑπό τοῦ Μάρκου καί τοῦ Συμεών ἡ ἐκλογή αὐτοῦ συσχετίζεται πρός τό ὅλον δημιουργικόν ἔργον τοῦ Θεοῦ τό περιγραφόμενον ἐν αὐτῷ καί πρός τό τέλος τῆς ἡμέρας, ὡς οἱονεί εὐχαριστία πρός Αὐτόν διά τήν κατ' αὐτήν ἀπόλαυσιν "τῶν τοῦ Θεοῦ κτισμάτων". Μεταγενεστέρα εἶναι ἡ ἑρμηνεία ὅτι ἐπειδή ὁ ἑσπερινός δηλοῖ τήν περίοδον τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἄρχεται καί διά τῆς περιγραφῆς τῆς θείας δημιουργίας ὡς καί ἐκείνη.

Ὁ προοιμιακός ἐψάλλετο παλαιότερον ὁλόκληρος. Βραδύτερον ἐπεκράτησε κατά μέν τούς συνήθεις ἑσπερινούς νά ἀναγινώσκεται μέχρι τοῦ στίχου 28α ("δόντος σου αὐτοῖς συλλέξουσι") ἀπό δέ τοῦ 28β οἱ στίχοι αὐτοῦ νά ψάλλωνται μετά δοξολογικῶν ἐφυμνίων. Οἱ στίχοι οὗτοι, ὡς ἐρχόμενοι διά τῆς λέξεως "ἀνοίξαντος" ("ἀνοίξαντός σου τήν χεῖρα τά σύμπαντα πλησθήσονται χρηστότητος"), καλοῦνται "ἀνοιξαντάρια". Τοῦτο μαρτυρεῖται καί ὑπό τοῦ Συμεών: "καί εἰ μέν ἡ ἡμέρα κοινή ὁ ψαλμός ἅπας λέγεται ... εἰ δέ ἑόρτιος ἄχρι τοῦ ἀνοίξαντός σου τήν χεῖρα καί τότε παρά πάντων λαμπρότερον ᾄδεται, ἑκάστῳ στίχῳ τήν Τριάδα δοξολογούντων, ἥτις τῶν ὅλων δημιουργός". Ὁ ψαλμός κατακλείεται διά τῆς συνήθους ἐν τῷ μοναχικῷ τυπικῷ κατακλεῖδος τῶν ψαλμῶν ἤ ὁμάδος αὐτῶν, ἤτοι διά τῆς μικρᾶς δοξολογίας ("Δόξα Πατρί καί Υἱῷ...") καί τῆς τριπλῆς ἐπαναλήψεως τοῦ τριπλοῦ "Ἀλληλούϊα" μετά τοῦ ἐφυμνίου "Δόξα σοι ὁ Θεός" καί πάλιν διά τῆς μικρᾶς δοξολογίας.

Ὁ προοιμιακός παραλείπεται κατά τήν ἡμέραν τοῦ Πάσχα καί κατ' ἐπέκτασιν κατά τήν διακαινήσιμον ἑβδομάδα καί τήν Τετάρτην πρό τῆς Ἀναλήψεως, ἀντικαθιστάμενος διά τῆς δεκάκις ψαλμῳδίας τοῦ "Χριστός ἀνέστη...".

Αἱ εὐχαί τοῦ λυχνικοῦ. Κατά τήν ψαλμῳδίαν τοῦ προοιμιακοῦ ἀναγινώσκονται ὑπό τοῦ ἱερέως αἱ ἑπτά εὐχαί τοῦ λυχνικοῦ μετά τῶν ἐκφωνήσεων αὐτῶν. Αὗται εἰσῆλθον εἰς τόν μοναχικόν ἐκ τοῦ ᾀσματικοῦ ἑσπερινοῦ, μή δυνάμεναι δέ νά εὕρουν ἅπασαι θέσιν εἰς τήν ἤδη διαμεμορφωμένην μοναχικήν ἀκολουθίαν, διά νά μή παραλειφθοῦν, ἐπεκράτησε νά λέγωνται ὁμαδικῶς εἰς εὔκαιρον διά τόν ἱερέα καιρόν. Οὕτως ὅμως ἡ ἐκφώνησις τῶν εἰρηνικῶν "Ὅτι πρέπει σοι ..." καί τῆς μικρᾶς συναπτῆς "Ὅτι σόν τό κράτος...", αἱ μόναι ἐκφωνήσεις τοῦ πρώτου μέρους τοῦ μοναχικοῦ ἑσπερινοῦ, ἀπέμειναν ἄνευ εὐχῆς. Περί αὐτῶν βλέπε ἐκτενῶς εἰς τόν ᾀσματικόν ἑσπερινόν.

Τά εἰρηνικά. Ἄλλως καλοῦνται "μεγάλη συναπτή" ἐν ἀντιδιαστολῇ πρός τήν "μικράν συναπτήν" περί ἧς ἔσται ὁ λόγος κατωτέρω. Δι' αὐτῆς εἰσάγονται ὑπό τοῦ διακόνου αἰτήματα, εἰς τά ὁποῖα ὁ μέν λαός ἀπαντᾷ διά τοῦ "Κύριε ἐλέησον", ὁ δέ ἱερεύς ἀνακεφαλαιοῖ ταῦτα διά τῆς ἐπακολουθούσης εὐχῆς. Οὕτω κλῆρος καί λαός ἐν τῇ ἀναφορᾷ τῶν αἰτημάτων τούτων συνάπτονται εἰς ἕν. Κατ' ἄλλην ἐκδοχήν ὁ ὅρος προῆλθε ἐκ τοῦ ὅτι τά αἰτήματα ἀναφέρονται συναπτῶς, ἤτοι συνημμένα τό ἕν πλησίον τοῦ ἄλλου, ἤ διότι "ὑπέρ ἁπάντων ὁμοῦ συναπτῶς ποιοῦνται τήν δέησιν" κατά τόν Συμεών, ἤ πάλιν κατά τόν αὐτόν, διότι "ἅπαντας συνάγει εἰς ἕν, καθάπερ ὁ Σωτήρ ηὔξατο. Μετά τοῦ λαοῦ μέν οὖν καί τούς βασιλεῖς συνῆψε καί ἄρχοντας καί τόν στρατόν... ὑπέρ ἁπάντων ὁμοῦ κοινῶς εὐχομένη φησίν, ὑπέρ πλεόντων... πάντας συνάπτει καί ὑπέρ πάντων εὔχεται". Ὁ ὅρος "Εἰρηνικά" προῆλθε ἐκ τοῦ ἐναρκτηρίου αἰτήματος "Ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν".

Ἡ ἐκφώνησις "Ὅτι πρέπει σοι πᾶσα δόξα..." ἀνήκει εἰς τήν πρώτην εὐχήν τοῦ λυχνικοῦ "Κύριε οἰκτίρμων καί ἐλεήμων...", ἥτις, ὡς καί ἡ ἑπομένη, συμπαρασυρθεῖσα ἀναγινώσκεται ὁμοῦ μετά τῶν ἄλλων ἕξ εἰς τήν ἀρχήν τοῦ ἑσπερινοῦ, κατά τόν προοιμιακόν. Οὕτως ἡ ἐκφώνησις λέγεται δίς, εἰς τό τέλος τῆς εὐχῆς καί εἰς τήν θέσιν αὐ-

τῆς, ἀλλ᾽ἐνταῦθα ἄνευ εὐχῆς. Τοῦτο ὀφείλεται καί εἰς τό ἔθος τῆς μυστικῶς ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν καί εἰς τήν ἔλλειψιν διακόνου. Διά νά μή, δηλαδή, δημιουργῆται κενόν εἰς τήν ἀκολουθίαν κατά τήν κανονικήν ὥραν τῆς ἀναγνώσεως τῆς εὐχῆς, ἐφ᾽ὅσον ταύτην κατά τό ἔθος θά ἔλεγε μυστικῶς ὁ ἱερεύς, ὁ ὁποῖος θά ἔλεγε συγχρόνως καί τά εἰρηνικά, μετετέθη αὕτη μετά τῶν ἄλλων εἰς τόν προοιμιακόν.

Οὕτω διά τῆς ἐκφωνήσεως πληροῦται ἡ πρώτη ὁμάς τῶν λειτουργικῶν στοιχείων τοῦ μοναχικοῦ ἑσπερινοῦ. Εἰς τάς μοναχικάς ἀκολουθίας προηγεῖται ὁ ψαλμός καί ἕπεται ἡ εὐχή. Εἰς τάς ᾀσματικάς ἡ θέσις τῶν στοιχείων τούτων εἶναι ἡ ἀντίστροφος.

Ἡ στιχολογία τοῦ Ψαλτηρίου. Κατά τό Τυπικόν τοῦ ἁγίου Σάββα τό Ψαλτήριον κατανέμεται εἰς εἴκοσι ἴσου περίπου μήκους τμήματα, τά "καθίσματα", ἕκαστον τῶν ὁποίων ὑποδιαιρεῖται εἰς τρεῖς ἐπί μέρους ὑποδιαιρέσεις, τάς "στάσεις". Ὁ ὅρος "κάθισμα" προῆλθε ἐκ τοῦ ἔθους ὅπως τήν ὀρθοστάδην γινομένην ψαλμῳδίαν τῶν ψαλμῶν (ἐξ οὗ καί ὁ ὅρος "στάσις") διαδέχεται περίοδος ἀναπαύσεως, κατά τήν ὁποίαν καθήμενοι ἔψαλλον. Ἡ διαίρεσις εἰς εἴκοσι "καθίσματα" ὀφείλεται εἰς ἐπιθυμίαν, ὅπως καθ᾽ἑβδομάδα ψάλλεται τό ὅλον Ψαλτήριον εἰς συνεχῆ ψαλμῳδίαν ("ἀνακυκλοῦται" - "ἀνακύκλυσις τοῦ Ψαλτῆρος"), ἤτοι τρία καθίσματα καθ᾽ἑκάστην, δύο κατά τόν ὄρθρον καί ἕν κατά τόν ἑσπερινόν (3Χ7 = 21), πλήν τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς Κυριακῆς κατά τόν ὁποῖον δέν ἐψάλλετο κάθισμα. Κατά τήν Τεσσαρακοστήν ἀνεκυκλοῦτο δίς τῆς ἑβδομάδος "εἰς πλείω κόπον ἡμῶν, δόξαν τε τοῦ Θεοῦ καί ὑπέρ ἡμῶν αὐτῶν ἐξιλέωσιν" κατά τόν Συμεών. Τότε εἰς ἕκαστον ἑσπερινόν στιχολογεῖται τό ΙΗ᾽κά-

θισμα (αἱ "Ὠδαί τῶν ἀναβαθμῶν; "Τά πρός Κύριον", Ψαλμ. 119-133). Τοῦτο φαίνεται νά εἶναι ἀρχαιοτάτη συνήθεια καί διά τάς ἐκτός τῆς Τεσσαρακοστῆς ἡμέρας, ὡς μαρτυρεῖται καί ὑπό τοῦ Σιναϊτικοῦ κώδικος 863 τοῦ Θ᾽αἰῶνος. Εἰς τόν ἑσπερινόν τοῦ Ὡρολογίου τούτου μετά τόν προοιμιακόν παρατίθενται αἱ ᾠδαί τῶν ἀναβαθμῶν τοῦ Ψαλτηρίου.

Εἰς ἕκαστον ἑσπερινόν στιχολογεῖται ἕν μόνον κάθισμα τοῦ Ψαλτηρίου, κατά τήν ὑπό τοῦ πίνακος τῆς κατανομῆς αὐτοῦ προβλεπομένην τάξιν. Εἰς τούς ἐνοριακούς ναούς, οὐδέποτε, ὡς φαίνεται, εἰσῆλθε ἡ πρᾶξις αὕτη, ἤ καί ἄν εἰσῆλθε δέν ἐπεκράτησε, εἰ μή μόνον κατά τούς ἑσπερινούς τοῦ Σαββάτου, ὅτε στιχολογεῖται τό πρῶτον κάθισμα ("Μακάριος ἀνήρ"), καί τοῦτο μᾶλλον κατ᾽ἐξαίρεσιν. Εἰς τούς ἑσπερινούς τῶν ἑορτῶν στιχολογεῖται ἡ πρώτη στάσις τοῦ πρώτου καθίσματος.

Συναπτή. Αὕτη πρός διάκρισιν τῆς "μεγάλης" καλεῖται "μικρά συναπτή" ὡς ἀποτελοῦσα ἐπιτομήν ταύτης. Ἡ ἐπακολουθοῦσα ἐκφώνησις "Ὅτι σόν τό κράτος..." ἀνήκει εἰς τήν δευτέραν εὐχήν τοῦ λυχνικοῦ.

Ψαλμοί τοῦ λυχνικοῦ. Οὗτοι εἶναι τέσσαρες: 140ός, ("Κύριε, ἐκέκραξα πρός σέ ..."), 141ος ("Φωνῇ μου πρός Κύριον ἐκέκραξα..."), 129ος ("Ἐκ βαθέων ἐκέκραξά σοι...") καί 116ος ("Αἰνεῖτε τόν Κύριον πάντα τά ἔθνη..."). Ἐξ αὐτῶν ὁ πρῶτος μαρτυρεῖται ἤδη ὑπό τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, ἕλκων δέ τήν ἀρχήν ἐκ τῆς ἰουδαϊκῆς πράξεως τῆς ἑσπερινῆς θυσίας καί ἀναφερόμενος εἰς αὐτήν ("ὡς θυμίαμα ἐνώπιόν σου, ἔπαρσις τῶν χειρῶν μου θυσία ἑσπερινή"

στίχ. 2) εἰσῆλθε εἰς τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ἑσπερινοῦ πάντων σχεδόν τῶν λειτουργικῶν τύπων. Ὁ δεύτερος ἴσως διά τήν σύντονον δέησιν, ἡ ὁποία ἐκφράζεται ἐν αὐτῷ καί τήν θέσιν αὐτοῦ ἐν τῷ Ψαλτηρίῳ πλησίον τοῦ προηγουμένου, μή εὑρεθέντος ἄλλου καταλληλοτέρου διά τήν ἑσπερινήν προσευχήν. Ὁ τρίτος ἀσφαλῶς διά τήν ἐν αὐτῷ φρᾶσιν "ἀπό φυλακῆς πρωΐας μέχρι νυκτός", ὡς παρατηρεῖ καί ὁ Μᾶρκος. Περίεργος εἶναι ἡ ἐκλογή τοῦ συντόμου 116ου ψαλμοῦ, τό μέν διότι οὐδείς ὑπαινιγμός περί ἑσπερινῆς προσευχῆς ὑπάρχει ἐν αὐτῷ, τό δέ διότι ἤδη διά τῶν προηγουμένων τριῶν συμπληροῦται ἡ τριάς τῆς ὁμάδος τῶν ψαλμῶν, κατά τόν τριαδικόν τύπον τῆς ἐν τῷ μοναχικῷ τυπικῷ κρατούσης τάξεως. Ὁ Συμεών συνδέει αὐτόν πρός τήν διά τοῦ πάθους καί τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου ἐπελθοῦσαν συμφωνίαν τῶν ἐθνῶν διά τήν αἴνεσιν τοῦ Χριστοῦ καί τό διά τοῦ σταυροῦ κραταιωθέν πρός ἡμᾶς ἔλεος αὐτοῦ. Τοῦτο θά ἡρμήνευε τήν χρῆσιν τοῦ ψαλμοῦ κατά τούς ἑσπερινούς τῶν Σαββάτων, ὄχι ὅμως καί τῶν λοιπῶν ἡμερῶν.

Κατά τό τυπικόν τῆς Κρυπτοφέρρης οἱ ψαλμοί οὗτοι μέχρι καί τοῦ δευτέρου στίχου τοῦ τρίτου ψαλμοῦ ψάλλονται μετ' ἀσματικῶν ὑποψαλμάτων, ὁ μέν 140ός τοῦ "Εἰσάκουσόν μου, Κύριε", ὁ 141ος "Ἐκέκραξά σοι, σῶσόν με" καί οἱ δύο στίχοι τοῦ 129ου "Κύριε Σωτήρ, ἐλέησον ἡμᾶς", ἐπαναλαμβανομένων εἰς ἕκαστον αὐτῶν στίχον. Προφανῶς πρόκειται περί ἐπιδράσεως τοῦ ᾀσματικοῦ τυπικοῦ. Λείψανον παρομοίας ἐπιδράσεως ἔχομεν εἰς τό ἰσχύον τυπικόν εἰς τούς πρώτους στίχους τοῦ 140οῦ ψαλμοῦ, εἰς τούς ὁποίους ἐπαναλαμβάνεται τό ἐφύμνιον "Εἰσάκουσόν μου, Κύριε".

Εἰς τούς τελευταίους δέκα, ὀκτώ ἤ ἕξ στίχους τῆς ὁμάδος ταύτης τῶν ψαλμῶν παρεμβάλλονται τά ὑπό τοῦ τυπικοῦ ἑκάστοτε προβλεπόμενα στιχηρά. Οὕτω καλοῦνται τά τροπάρια ταῦτα ὡς ἐξαρτώμενα ἐκ τῶν στίχων τῶν ψαλμῶν. Ὑπό τοῦ Συμεών παρέχονται ὡρισμέναι συμβολικαί ἑρμηνεῖαι διά τόν ἀριθμόν τῶν στίχων, δέκα "διά τό τοῦ ἀριθμοῦ τέλειον", ὀκτώ "διά τήν ὀγδόην καί ἀκατάπαυστον ἡμέραν", ἕξ "διά τό ὑπέρ τήν αἴσθησιν εἶναι, πενταδικήν οὖσαν, τούς ἁγίους νῦν καί δίς τήν Τριάδα σημαίνειν τά ἕξ". Κατ' ἐξαίρεσιν εἰς τόν ἑσπερινόν τοῦ Μεγάλου Κανόνος (Τετάρτη τῆς Ε' ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν) τά στιχηρά ἄρχονται παρεμβαλλόμενα ἐκ τοῦ τελευταίου στίχου τοῦ 140οῦ ψαλμοῦ "Πεσοῦνται ἐν ἀμφιβλήστρῳ" καί μετά τό τέλος τῶν στίχων τῶν ψαλμῶν προστίθενται ἕτερα δύο τροπάρια μέ στίχους ἐκ τῶν ἀποστίχων καί ἕτερα ὀκτώ προτασσομένου τοῦ "Δόξα σοι, ὁ Θεός ἡμῶν, δόξα σοι".

Δόξα καί νῦν. Ἡ ὁμάς τῶν ψαλμῶν κατακλείεται διά τῆς μικρᾶς δοξολογίας. Καί εἰς ταύτην παρεμβάλλεται εἴτε τό προσόμοιον θεοτοκίον εἴτε τό δοξαστικόν, κατά τάς δεσποτικάς ἤ θεομητορικάς ἑορτάς, ἤ τό δοξαστικόν εἰς τό "Δόξα Πατρί ...", ἐκ τοῦ ὁποίου καί ἔλαβε τό ὄνομα, καί τό θεοτοκίον εἰς τό "Καί νῦν", τοῦ στίχου κατατεμνομένου εἰς δύο ἡμιστίχια.

Εἴσοδος. Ἡ εἴσοδος τοῦ μοναχικοῦ ἑσπερινοῦ προῆλθε πιθανώτατα ἐκ τοῦ ᾀσματικοῦ τυπικοῦ. Τοῦτο συνάγεται τό μέν ἐκ τῆς εὐχῆς τῆς εἰσόδου "Ἑσπέρας καί πρωΐ καί μεσημβρίας...", ἥτις, εἶναι ἡ εὐχή τοῦ Η' ἀντιφώνου τοῦ ᾀσματικοῦ λυχνικοῦ, τό δέ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς τό ᾀσματικόν τυπικόν τότε ἐγίνετο ἡ εἴσοδος τῶν ἱερέων εἰς τό ἅγιον βῆμα διά τήν προσφοράν τοῦ θυμιάματος ἐνῷ

εἰς τό μοναχικόν τυπικόν ἡ προσφορά τοῦ θυμιάματος ἔχει ἤδη γίνει κατά τό "Κύριε ἐκέκραξα". Γίνεται δέ αὕτη μετά θυμιατοῦ συνήθως καί μετά τοῦ Εὐαγγελίου μόνον ὅταν πρόκειται νά ἀναγνωσθῇ εὐαγγελικόν ἀνάγνωσμα. Εἰς τούς μικρούς ἑσπερινούς ὡς καί τούς μή ἑορταστικούς δέν γίνεται εἴσοδος.

Εἰς τήν εἴσοδον τοῦ ἑσπερινοῦ ἀπεδόθησαν διάφοροι συμβολικαί ἑρμηνεῖαι. Κατά τόν Μάρκον, αὕτη δηλοῖ " τήν τοῦ Σωτῆρος ἐν σαρκί παρουσίαν ἐπί τόν κόσμον καί αὖθις ἐπιστροφήν πρός τόν Πατέρα". Ὁ Συμεών ἀναλύει λεπτομερέστερον τόν συμβολισμόν τοῦτον. Οὕτως αὕτη θεωρεῖται ὡς ἐξεικονίζουσα "πάντα τά τῆς οἰκονομίας". Ἡ ἔξοδος τῶν ἱερέων καί κατάβασις, τήν κάθοδον καί ταπείνωσιν τοῦ Χριστοῦ· ἡ περιβολή τοῦ ἱερέως διά τῶν ἀμφίων, τήν σάρκωσιν αὐτοῦ· ἡ στάσις εἰς τό μέσον τοῦ ναοῦ καί ἡ κλίσις τῆς κεφαλῆς τήν σταύρωσιν, τόν θάνατον καί τήν εἰς ᾅδου κάθοδον τοῦ Κυρίου· τό θυμίαμα, τήν ψυχήν αὐτοῦ· ἡ ἀνέγερσις, τήν ἀνάστασιν· ἡ ἐπάνοδος εἰς τό βῆμα, τήν ἀνάληψιν. Ἐπί πλέον αἱ πανηγυρικώτερον τελούμεναι εἴσοδοι τῶν Κυριακῶν συμβολίζουν τήν εἰς ᾅδου κάθοδον καί ἀνάστασιν· αἱ τῶν ἑορτῶν "ὅτι καταβάς τό ἑορταζόμενον μυστήριον ἐκτετέλεκε"· αἱ τῶν ἑορτῶν τῶν ἁγίων, ὅτι τούτους καταβάς συνανεβίβασεν εἰς οὐρανούς.

Ἐπιλύχνιος εὐχαριστία. Οὕτω καλεῖται ὁ ἀρχαιότατος ὕμνος "Φῶς ἱλαρόν ...", ὡς φαλλόμενος κατά τήν ὥραν τῆς ἀφῆς τῶν λύχνων. Πρῶτος μαρτυρεῖ περί τούτου ὁ Μέγας Βασίλειος, χαρακτηρίζων μάλιστα τοῦτον ὡς "ἀρχαίαν φωνήν", διά τῆς ὁποίας ὁ λαός ὑπεδέχετο τό ἑσπερινόν φῶς (Περί ἁγίου Πνεύματος 29). Ὑπετέθη ὅτι ὁ ὕμνος ἀρχικῶς ἀπετελεῖτο ἀπό δύο χριστολογικάς στροφάς εἰς τάς ὁποίας ὡς ἐπῳδός ἐφάλλετο ἡ τριαδική δοξολογία "ἐλθόντες... Θεόν". Κατωτέρω ὁμιλεῖ ὁ Βασίλειος περί ἑτέρου, ἀγνώστου σήμερον, τριαδικοῦ ὕμνου, τόν ὁποῖον ἔφαλεν ὁ μάρτυς Ἀθηνογένης "ὁρμῶν εἰς τήν διά πυρός τελείωσιν". Σύγχυσις τῶν δύο τούτων μαρτυριῶν εἶχεν ὡς ἐπακόλουθον νά θεωρηθῇ καί τό "Φῶς ἱλαρόν" ποίημα τοῦ Ἀθηνογένους τούτου. Ὑπό τοῦ σλαβικοῦ Ὡρολογίου ἀποδίδεται εἰς τόν Σωφρόνιον Ἱεροσολύμων (+638), ἀλλ᾽ ἡ περί αὐτοῦ μαρτυρία τοῦ Βασιλείου εἶναι παλαιοτέρα. Ὁ ὕμνος σῴζεται εἰς πολλούς καί παλαιούς κώδικας καί εἰς συριακήν καί κοπτικήν μετάφρασιν, παρουσιάζει δέ ἱκανάς διαφόρους γραφάς τῶν ὁποίων αἱ κυριώτεραι εἶναι : ἐλθόντος ἀντί: ἐλθόντες - αἰνοῦμεν ἀντί : ὑμνοῦμεν, Πατέρα καί Υἱόν ἀντί : Πατέρα, Υἱόν - Θεοῦ ἀντί:Θεόν - ἄξιος εἶ ἀντί : ἄξιόν σε - πᾶσι ἀντί : ἐν πᾶσι - ὁσίαις ἀντί : αἰσίαις - δι᾽ἥν ἤ δι᾽ὅ ἤ δι᾽ὧν ἀντί : δι᾽ὅν καί ἑορτάζει ἀντί:σέ δοξάζει, τινές τῶν ὁποίων ἀλλάσσουν καί τό νόημα τοῦ ὕμνου.

Κατά τήν φαλμῳδίαν τοῦ ὕμνου τούτου οἱ ἱερεῖς εἰσέρχονται εἰς τό βῆμα καί παλαιότερον ἐκάθηντο εἰς τό σύνθρονον, ὁπόθεν καί ἔδιδον τήν εὐλογίαν κατά τό προκείμενον. Τοῦτο διετηρήθη εἰς τάς σλαβικάς ἐκκλησίας.

Ἡ εὐλογία τοῦ ἑσπερινοῦ φωτός εἰς τήν ὁποίαν ἀναφέρεται ὁ ὕμνος καί τήν ὁποίαν μαρτυρεῖ ὁ Μέγας Βασίλειος διετηρήθη μόνον κατά τήν λειτουργίαν τῶν Προηγιασμένων, μεταξύ τῶν δύο ἀναγνωσμάτων. Πρό τῆς καί σήμερον γινομένης εὐλογίας διά τῆς ἀνημμένης λαμπάδος λεγομένου

τοῦ "Φῶς Χριστοῦ φαίνει πᾶσι", ὁ διάκονος ἥναπτε ταύτην καί ἀπευθυνόμενος πρός τόν ἱερέα ἔλεγε· "Εὐλόγησον, δέσποτα, τό φῶς", ὁ δέ ἱερεύς ἤ ἀρχιερεύς ηὐλόγει αὐτό λέγων "Ὅτι σύ εἶ ὁ φωτισμός ἡμῶν, Χριστέ ὁ Θεός ἡμῶν, πάντοτε ...". Τοῦτο ἐγίνετο καί κατά τήν ἐποχήν τοῦ Συμεών Θεσσαλονίκης (Διάλογος ..., κεφ. 354).

Προκείμενον. Ὁ ὅρος δηλοῖ ψαλμικόν στίχον προτασσόμενον (κείμενον πρό) ἄλλου τινός λειτουργικοῦ στοιχείου. Ἐπιδέχεται δέ διπλῆν ἑρμηνείαν. Παλαιότερον κατά τά προκείμενα ἐψάλλετο ὁλόκληρος ψαλμός, εἶτα στίχοι κατ' ἐπιλογήν. Τούτων προετάσσετο στίχος ἐκ τοῦ ψαλμοῦ ὁ πλέον ἐνδε δειγμένος κατά τήν περίστασιν, ὅστις καί ἐπανελαμβάνετο εἰς ἕκαστον ἐπί μέρους στίχον. Ὁ στίχος οὗτος ὡς κείμενος πρό τοῦ ψαλμοῦ ὀνομάζεται προκείμενον. Κατ' ἄλλην ἑρμηνείαν ὁλόκληρος ὁ ψαλλόμενος ψαλμός ἐκαλεῖτο οὕτως ὡς προτασσόμενος τῶν ἀναγνωσμάτων. Ὁ Συμεών φαίνεται συντασσόμενος πρός τήν πρώτην ἑρμηνείαν, ειδικῶς ὅμως διά τά προκείμενα τοῦ ἑσπερινοῦ ἑρμηνεύει καί ἄλλως τήν προέλευσιν τοῦ ὅρου, "ὡς τῶν ἑορτῶν καί τῶν ἐπερχομένων ἡμερῶν προοίμια". Οὕτω συνδέει τήν ἐκλογήν αὐτῶν πρός τό θέμα τῆς ἐπιούσης ἡμέρας καί ἀναζητεῖ δι' ἕκαστον τούτων τήν ἀνάλογον ἑρμηνείαν.

Τά προκείμενα τοῦ ἑσπερινοῦ δύνανται νά διαιρεθοῦν εἰς τάς ἀκολούθους τρεῖς κατηγορίας. Τά καθ' ἡμέραν, τά μεγάλα τῶν ἑορτῶν καί τά τῆς Τεσσαρακοστῆς. Τά καθ' ἡμέραν εἶναι ἑπτά, κατά τόν ἀριθμόν τῶν ἡμερῶν τῆς ἑβδομάδος, ἀπετελοῦντο δέ ἐξ ὁλοκλήρου ψαλμοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου σήμερον ψάλλεται μόνον τό προκείμενον καί εἷς στίχος. Τό τῆς Δευ-

τέρας (Κυριακῆς ἑσπέρας) "Ἰδού δή εὐλογεῖτε τόν Κύριον..." (Ψαλμ.133) κατά τήν ἑρμηνείαν τοῦ Συμεών ἀναφέρεται εἰς "τούς εὐλογοῦντας αὐτόν (τόν Θεόν) ἀπαύστως ἀγγέλους καί τάς ψυχάς τῶν δούλων αὐτοῦ"· τῆς Τρίτης "Κύριος εἰσακούσεταί μου..." (Ψαλμ.4) "τούς βοῶντας πιστούς ἐν μετανοίᾳ καί τόν αὐτῆς κήρυκα Πρόδρομον"· τῆς Τετάρτης "Τό ἔλεός σου, Κύριε..." (Ψαλμ.22) εἰς "τήν ἀπό τοῦ σωτηρίου πάθους βοήθειαν καί τό ἐν ἡμῖν ἔλεος διά τοῦ σταυροῦ"· τῆς Πέμπτης "Ὁ Θεός ἐν τῷ ὀνόματί σου σῶσόν με..." (Ψαλμ. 53) εἰς "τά τῶν ἀποστόλων...καί γάρ δι' αὐτῶν ἐν ὀνόματί Κυρίου σεσώσμεθα, καταγγειλάντων καί κηρύκων θείων ἀποδειχθέντων"· τῆς Παρασκευῆς "Ἡ βοήθειά μου παρά Κυρίου ..." (Ψαλμ.120) εἰς "τήν μεγάλην...βοήθειαν τοῦ σταυροῦ, αὐτός γάρ ἡμῖν ἐβοήθησε σαρκί σταυρωθείς, ὁ ποιήσας τόν οὐρανόν καί τήν γῆν"· τοῦ Σαββάτου "Ὁ Θεός ἀντιλήπτωρ μου εἶ..." (Ψαλμ. 58) εἰς "τήν πληθύν τῶν ἁγίων, τῇ ἀντιλήψει τοῦ θανόντος ὑπέρ ἡμῶν συνηγμένων καί ἐγερθέντος καί τάς ψυχάς τῶν προαπελθόντων πιστῶν, ὅτι καί τοῖς ἁγίοις ὁ Θεός ἀντίληψις γέγονε καί τοῖς ἀπελθοῦσι καί αὐτός ἐστιν ἔλεος προφθάνων εἰς σωτηρίαν"· τέλος τό τῆς Κυριακῆς (Σαββάτου ἑσπέρας) "Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν..." (Ψαλμ.92) "τά περί τῆς ἀναστάσεως μαρτυρεῖ...νενίκηκε γάρ καί ἐβασίλευσε κατά τοῦ θανάτου ὁ ἀναστάς καί εὐπρέπειαν τήν ἀφθαρσίαν τῆς φύσεως ἡμῶν ἐνεδύσατο καί τήν οἰκουμένην ἀναστάς ἐστερέωσε πιστεύσασαν εἰς αὐτόν". Αἱ συσχετίσεις τοῦ Συμεών φαίνονται ἐνίοτε χαλαραί, ἀλλ' εἶναι βέβαιον, ὅτι καθ' ὅμοιον περίπου τρόπον ἐσκέπτοντο καί οἱ ἐκλέξαντες τούς ψαλμούς καί τούς στίχους τῶν προκειμένων τούτων.

Τά προκείμενα ταῦτα σήμερον μέν ψάλλονται καθ'ἑκά - στην ἑσπέραν καθ'ὅλον τό ἔτος. Παλαιότερον ὅμως ἐψάλλοντο μόνον ἐάν προεβλέπετο ἡ ψαλμῳδία τοῦ "Θεός Κύριος"κατά τόν ὄρθρον, ἄν δηλαδή ἑωρτάζετο ὁ ἅγιος τῆς ἡμέρας. Σήμερον τό ἑορτολόγιον ἔχει διαπλατυνθῆ καί πάντες οἱ ἅγιοι ἑορτάζονται, εἰς δέ τόν ὄρθρον κατ'ἀκολουθίαν λέγεται πάντοτε τό "Θεός Κύριος". Κατά τό ἀρχαῖον τυπικόν τάς μή ἑορτασίμους ἡμέρας ἐψάλλετο ἐν τῷ ὄρθρῳ τό "'Αλληλούϊα". 'Εάν δέ αὗται ἦσαν ἐκτός τῆς Τεσσαρακοστῆς εἶχον ἴδια προκείμενα καί εἰς τόν ἑσπερινόν μέ ἐφύμνιον τό "'Αλλη - λούϊα" καί ψαλμικόν στίχον συνδεόμενον πρός τό θέμα τῆς ἡμέρας. 'Επί παραδείγματι τό τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς Πέμπτης (Τετάρτης ἑσπέρας) ὡς ἀφιερωμένης εἰς τούς ἀποστόλους,εἶχε τήν ἀκόλουθον μορφήν : "'Αλληλούϊα γ'- Στίχ.Εἰς πᾶσαν τήν γῆν ... 'Αλληλούϊα γ'- Στίχ. Καί εἰς τούς αἰῶνας τῶν αἰώνων. 'Αλληλούϊα γ'". Μόνον ἡ Δευτέρα καί τό Σάββατον διετήρουν τά καθ'ἡμέραν προκείμενα εἴτε ἐψάλλετο τό "'Αλληλούϊα" εἰς τόν ὄρθρον εἴτε ὄχι. Κατά τόν κώδικα Σινᾶ 863 τά μετά τοῦ "'Αλληλούϊα" ταῦτα προκείμενα ἔχουν ἄλλην μορφήν· ἡ ἐκλογή τῶν στίχων εἶναι διάφορος, οἱ στίχοι εἶναι δύο καί κατακλείονται διά τοῦ "Δόξα". 'Επί πλέον τινές ἐξ αὐτῶν συνδέονται οὐχί μέ τό θέμα τῆς διά τοῦ ἑσπερινοῦ ἀρχομένης λειτουργικῆς ἡμέρας, ἀλλά μέ τό τῆς φυσικῆς,δηλαδή τῆς λειτουργικῆς περατωθείσης. 'Εν τῇ σημερινῇ λειτουργικῇ πράξει ἀρχαϊκόν προκείμενον μετά τοῦ τριπλοῦ "'Αλληλούϊα" καί δύο νεκρωσίμων στίχων διατηροῦν τά δύο Σάββατα τῶν κεκοιμημένων, τό τῆς 'Απόκρεω καί τό πρό τῆς Πεντηκοστῆς.

Τά μεγάλα προκείμενα δύνανται νά διαιρεθοῦν εἰς δύο

ὁμάδας, ἑκάστη τῶν ὁποίων ἔχει ἀνά δύο προκείμενα. Ἡ πρώτη περιλαμβάνει δύο ἑορταστικά· τό "Τίς Θεός μέγας..." (Ψαλμ. 86) καί τό "Ὁ Θεός ἡμῶν ἐν τῷ οὐρανῷ καί ἐν τῇ γῇ..." (Ψαλμ. 113). Ταῦτα ψάλλονται μετά τριῶν στίχων ἐκ τοῦ αὐτοῦ ψαλμοῦ εἰς ἦχον βαρύν κατά τούς μεθεόρτους ἑσπερινούς τῶν μεγάλων δεσποτικῶν ἑορτῶν, κατά τάς διατάξεις τοῦ Τυπικοῦ. Μόνον ἄν ἡ ἑορτή συμπέσῃ μέ Σάββατον ὁ ἑσπερινός διατηρεῖ τό ἀναστάσιμον προκείμενον"Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν...". Ἡ δευτέρα ὁμάς περιλαμβάνει δύο κατανυκτικά προκείμενα, τό "Μή ἀποστρέψῃς τό πρόσωπόν σου ἀπό τοῦ παιδός σου..." (Ψαλμ. 68) καί "Ἔδωκας κληρονομίαν..." (Ψαλμ. 60). Ταῦτα ψάλλονται εἰς ἦχον πλ.δ' μετά τριῶν στίχων ἐκ τῶν αὐτῶν ψαλμῶν ἐναλλάξ κατά τό ἑσπέρας τῶν Κυριακῶν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς. 'Ονο - μάζονται δέ τά προκείμενα ταῦτα "μεγάλα" προφανῶς πρός διάκρισιν τῶν καθ'ἡμέραν "μικρῶν", ἤ καί διότι διετήρησαν πλείονας ψαλμικούς στίχους.

Οἱ ἑσπερινοί τῶν Τεσσαρακοστῶν πλήν τοῦ τῆς Κυριακῆς (Σαββάτου ἑσπέρας), ὁ ὁποῖος διατηρεῖ τό ἀναστάσιμον προκείμενον, καί τοῦ τῆς Δευτέρας (Κυριακή ἑσπέρας), περί τοῦ ὁποίου ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω, ἔχουν ἴδιον σύστημα διπλῶν προκειμένων ψαλλομένων, σήμερον ἀναγινωσκομένων, πρό τῶν δύο ἀναγνωσμάτων τοῦ ἑσπερινοῦ. 'Αποτελοῦνται ἐκ τοῦ προκειμένου καί ἐξ ἑνός στίχου ἐκ τοῦ αὐτοῦ ψαλμοῦ. Οἱ ψαλμοί λαμβάνονται κατά σειράν,ἀπό τοῦ 1ου (Δευτέρα Α'ἑβδομάδος εἰς τήν Τριθέκτην - καί τά προκείμενα τῶν ἀναγνωσμάτων αὐτῆς συνυπολογίζονται εἰς τήν σειράν τῶν ψαλμῶν) μέχρι τοῦ 137ου (Μεγάλη Τετάρτη ἑσπέρας). Αἱ λοιπαί ἡμέραι τῆς Μ. Ἑβδομάδος καί ἡ Τετάρτη

τῆς Τυροφάγου ἔχουν ὅμοια προκείμενα ἐκ ψαλμῶν κατ᾽ ἐκλο - γήν.

Ἴδια τέλος προκείμενα, ὅμοια πρός τά μεγάλα, ἔχουν οἱ ἑσπερινοί τῶν ἡμερῶν τῆς διακαινησίμου ἑβδομάδος.

Ἀναγνώσματα. Τά ἀναγνώσματα τοῦ ἑσπερινοῦ λαμβάνονται πάντοτε ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, πλήν ἀποστολικῶν τινων ἑορτῶν, ὅτε ταῦτα ἐκλέγονται ἐκ τῶν καθολικῶν ἐπιστολῶν (Α´Πέτρου, Α´Ἰωάννου). Εἶναι δέ ταῦτα τρία, ἐκ τῶν ὁποίων τά δύο συνήθως λαμβάνονται ἐκ τῶν ἱστορικῶν βιβλίων καί τό ἕν ἐκ τῶν σοφιολογικῶν. Ἐνίοτε λαμβάνονται καί ἐκ τῶν προφητικῶν. Ἐκλέγονται δέ ἐκ τῶν βιβλίων τούτων περικοπαί ἀναφερόμεναι εἰς τήν ἀγομένην ἑορτήν, εἴτε ἀφηγήσεις προεικονίζουσαι αὐτήν ἤ προλέγουσαι τά ἑορταζόμενα ἤ καί ἔχουσαι ποιάν τινα, ἐνίοτε καί ἐντελῶς ἐξωτερικήν, σχέσιν πρός τά ἑορταστικά θέματα τῆς ἡμέρας. Κατ᾽ ἐξαίρεσιν ἑσπερινοί τινες μεγάλων δεσποτικῶν ἑορτῶν ἔχουν πλείονα ἀναγνώσματα (Χριστουγέννων - Θεοφανείων ἀνά 8, Πάσχα 15).

Πλήν τῶν κατ᾽ ἐκλογήν τούτων ἀναγνωσμάτων τῶν ἑσπερινῶν τῶν ἑορτῶν, κατά τούς ἑσπερινούς τῶν νηστησίμων ἡμερῶν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς ἀναγινώσκονται ἀνά δύο ἀναγνώσματα ἕν ἐκ τῆς Γενέσεως καί ἕν ἐκ τῶν Παροιμιῶν καί κατά τούς ἑσπερινούς τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος ἕν ἐκ τῆς Ἐξόδου καί ἕν ἐκ τοῦ Ἰώβ. Τά ἀναγνώσματα ταῦτα λαμβάνονται κατά τό σύστημα τῆς συνεχοῦς λειτουργικῆς ἀναγνώσεως τῶν Γραφῶν.

Ἐκ τῆς πράξεως ταύτης τῆς κρατούσης κατά τήν Μεγάλην Τεσσαρακοστήν θά ἠδυνάμεθα νά συναγάγωμεν ὅτι καί κατά τούς λοιπούς ἑσπερινούς τοῦ ἔτους ἐγίνετό τι παρόμοιον. Ὁμοίως ὅτι ἡ ἀνάγνωσις τῶν περικοπῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἡ ἀρχικῶς

γινομένη κατά τήν λειτουργίαν, μετετέθη βραδύτερον διά διαφόρους λόγους εἰς τόν ἑσπερινόν. Ταῦτα ὅμως εἶναι ἀμάρτυρα ἐκ τῆς χειρογράφου λειτουργικῆς παραδόσεως.

Ἐκτενής. Ὡς καί εἰς τήν θείαν λειτουργίαν, οὕτω καί εἰς τόν ἑσπερινόν, τά ἀναγνώσματα ἐπακολουθεῖ ἡ ἐκτενής (δέησις ἤ ἱκεσία) διά τῆς ὁποίας εἰσάγονται ὑπό τοῦ διακόνου αἰτήματα δι᾽ ὅλας τάς τάξεις τῶν πιστῶν. Ἐκτενής δέ καλεῖται εἴτε διά τό μῆκος εἴτε διά τήν ἔντασιν αὐτῆς. Εἰς τάς αἰτήσεις αὐτῆς ὁ λαός ἀποκρίνεται διά τοῦ τριπλοῦ "Κύριε ἐλέησον".

"Καταξίωσον". Τοῦτο σύγκειται κατά τό πλεῖστον ἐκ βιβλικῶν στίχων (Δαν.3,26. Ψαλμ.32,22. 118,12. 137,8) καί ἀποτελεῖ τό τέλος τῆς κατά τόν ὄρθρον καί τό ἀπόδειπνον ψαλλομένης μεγάλης δοξολογίας. Παραλλάσσει ἐνταῦθα μόνον ὁ πρῶτος στίχος ἀντικαθισταμένης τῆς λέξεως "ἡμέρᾳ" ἤ "νυκτί" ἁρμοδίως διά τοῦ "ἑσπέρᾳ". Ἡ κατά τόν ἑσπερινόν ψαλμῳδία αὐτοῦ μαρτυρεῖται ἤδη ὑπό τῆς διηγήσεως Ἰωάννου καί Σωφρονίου. Ὁ ἐκ τοῦ 118ου ψαλμοῦ εἰλημμένος τέταρτος στίχος αὐτῆς ("Εὐλογητός εἶ, Κύριε..." Ψαλμ.118, 12) ἐπανελαμβάνετο τρίς ἄνευ τροποποιήσεώς τινος. Ἡ ἐναλλαγή τοῦ "Κύριε" εἰς "Δέσποτα" καί "Ἅγιε" κατά τήν δευτέραν καί τήν τρίτην ἐπανάληψιν εἶναι μεταγενεστέρα.

"Πληρωτικά - Αἰτήσεις". Τά ἀκολουθοῦντα διακονικά χαρακτηρίζονται συνήθως ὡς "πληρωτικά" ἐκ τῆς ἐναρκτηρίου λέξεως αὐτῶν "Πληρώσωμεν τήν δέησιν ἡμῶν...". Αἱ αἰτήσεις εἶναι αἱ γνωσταί ἐκ τῆς θ. λειτουργίας καί τοῦ ὄρθρου, πέντε διακονικαί δεήσεις ὑπέρ τῆς διελεύσεως τῆς ἑσπέρας ἀναμαρτήτως, περί ἀγγέλου εἰρήνης κ.τ.τ. εἰς ταῦ-

τα ἀποκρίνεται ὁ λαός διά τοῦ "Παράσχου, Κύριε".

Κεφαλοκλισία. Ἐπακολουθεῖ ἡ διά τοῦ "Εἰρήνη πᾶσι" εὐλογία, ἡ πρόσκλησις τοῦ διακόνου πρός κλίσιν τῆς κεφαλῆς καί ἡ εὐχή τῆς κεφαλοκλισίας "Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ κλίνας οὐρανούς καί καταβάς ...", ἡ καταкλειομένη διά τῆς ἐκφωνήσεως "Εἴη τό κράτος τῆς βασιλείας σου εὐλογημένον...". Ἡ εὐχή αὕτη παλαιότατα εἶχεν ἐπικρατήσει νά λέγεται "μυστικῶς". Συμεών ὁ Θεσσαλονίκης χαρακτηριστικῶς δικαιολογεῖ τοῦτο : "ἐπεύχεται (ὁ ἱερεύς) εὐλαβῶς καί μετά σιγῆς συστελλόμενος καί ἀγωνιῶν ἐν τῷ πρός τόν Θεόν ὁμιλεῖν τε μεσιτεύειν". Συνοδεύεται δέ ὑπό τῆς κεφαλοκλισίας εἰς σχῆμα δουλείας, ἱκεσίας καί ταπεινώσεως.

Αἱ εὐχαί τῆς κεφαλοκλισίας εἶναι ἀπολυτικαί εὐχαί εὐλογίας τῶν παρισταμένων πιστῶν εἰς πάσας τάς ἀκολουθίας τοῦ βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου. Κατ' ἀναλογίαν καί εἰς τόν ἑσπερινόν ἔπρεπε νά ἰσχύῃ τό αὐτό. Ἀντιθέτως κατά τήν σημερινήν του μορφήν ὁ μοναχικός ἑσπερινός περιλαμβάνει μεταξύ ἀπολύσεως καί τῆς εὐχῆς τῆς κεφαλοκλισίας σειράν τροπαρίων, τά ἀπόστιχα. Ὅτι ὅμως ταῦτα ἀποτελοῦν μεταγενέστερον στοιχεῖον προστεθέν εἰς ὑστέρους χρόνους συνάγεται ἐκ πολλῶν μαρτυριῶν. Οἱ ἀββᾶδες Ἰωάννης καί Σωφρόνιος περιγράφοντες τήν ἀκολουθίαν τοῦ Σινᾶ ἀγνοοῦν ταῦτα. Ἐκ τοῦ "Καταξίωσον" εὐθύς μεταβαίνουν εἰς τό "Νῦν ἀπολύεις". Τήν αὐτήν ἀκριβῶς τάξιν μαρτυρεῖ καί τό ἀρχαιότερον Ὡρολόγιον Σινᾶ 863 τοῦ Θ' αἰῶνος. Ὁμοίως αἱ Ἀποστολικαί Διαταγαί τερματίζουν τήν ἀκολουθίαν τοῦ ἑσπερινοῦ εἰς τήν εὐχήν τῆς χειροθεσίας τοῦ λαοῦ. Ἀνάλογόν τι συνέβαινε καί εἰς τήν ᾀσματικήν ἐνοριακήν ἀκολουθίαν, ὡς θά εἴδωμεν. Ἴχνη τῆς πράξεως ταύτης διασῴζονται

εἰς τάς μετά Προηγιασμένης ἤ μετά τῆς ἑσπερινῆς λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου συνδεδεμένας ἀκολουθίας τοῦ ἑσπερινοῦ.

Λιτή - ἀπόστιχα. Ἡ ἀκολουθία τοῦ ἑσπερινοῦ κατεκλείετο κατά τήν παλαιοτάτην ἐποχήν διά λιτανείας. Τοῦτο μαρτυρεῖ καί ἡ Αἰθερία, εἰς τό Ὁδοιπορικόν τῆς ὁποίας περιγράφεται ἡ κατά τό ἑσπέρας τοῦ Σαββάτου γινομένη λιτανευτική μετάβασις, μετά τήν εὐλογίαν τῶν πιστῶν ὑπό τοῦ ἐπισκόπου, ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως εἰς τό ἀνατολικόν μέρος τοῦ Γολγοθᾶ (POST CRUCEM). Ἡ λιτανεία αὕτη διεσώθη εἰς τό τυπικόν τοῦ ἁγίου Σάββα μόνον εἰς τήν ἀκολουθίαν τοῦ ἑσπερινοῦ τῶν Κυριακῶν. Κατ' αὐτήν ἐψάλλετο ὁ ἀναστάσιμος ψαλμός 92ος ("Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν...") ἔχων ὡς ἐφύμνιον, ἐπαναλαμβανόμενον εἰς ἕκαστον τῶν στίχων του, σύντομον ἀναστάσιμον τροπάριον, τό πρῶτον τῆς σειρᾶς τῶν ἀναστασίμων ἀποστίχων ἑκάστου ἤχου. Εἰς ταῦτα προσετέθησαν βραδύτερον ἕτερα τρία δι' ἕκαστον ἦχον, τά κατ' ἀλφάβητον. Ἐξ ἐπιδράσεως τῶν ἑσπερινῶν τῶν Κυριακῶν εἰσήχθησαν μετά τόν Θ' αἰῶνα διά τούς ἑσπερινούς τῶν καθημερινῶν ἀπόστιχα παρεμβαλλόμενα εἰς τούς δύο στίχους τοῦ 122ου ψαλμοῦ "Πρός σέ ἦρα τούς ὀφθαλμούς μου ...", ἀλλά ταῦτα δέν διετήρησαν λιτανευτικόν χαρακτῆρα. Ἡ λιτανεία παρέμεινεν εἰς τάς ἑορτάς, διά τάς ὁποίας ὅμως συνετέθησαν ἴδια τροπάρια, ψαλλόμενα ἄνευ στίχων, τά ἰδιόμελα τῆς λιτῆς. Τά ἀπόστιχα καί σήμερον ψάλλονται εἰς τάς περιπτώσεις ταύτας κατά τήν ἐπιστροφήν τῆς λιτῆς εἰς τόν κυρίως ναόν.

Κατά τήν σήμερον κρατοῦσαν τάξιν ἡ λιτή γίνεται ψαλλομένων τῶν ἰδιομέλων αὐτῆς ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ πρός τόν

ἐσωνάρθηκα, τόν ἐκ τῆς ἀκολουθίας ταύτης λαβόντα καί τό ὄνομα ("λιτή"). Ἡ εἰς τόν χῶρον τοῦτον, τόν συμβολίζοντα τήν γῆν, ψαλμῳδία τῆς λιτῆς ἑρμηνεύεται ὑπό τοῦ Συμεών ὡς δηλοῦσα τό μέν τήν εἰς τήν γῆν κάθοδον τοῦ Σωτῆρος τό δέ τήν μετάνοιαν ἡμῶν, οἱ ὁποῖοι ἐν συντριβῇ πρό τῆς πύλης τοῦ οὐρανοῦ (τοῦ κυρίως ναοῦ) αἰτούμεθα τό ἔλεος τοῦ Θεοῦ. Τά ἰδιόμελα τῆς λιτῆς στεροῦνται στίχων, ἀκολουθοῦν δέ τήν σειράν τῶν ἤχων (α΄, β΄, γ΄κλπ.) κατακλειόμενα διά δοξαστικοῦ καί θεοτοκίου εἰς τό "Καί νῦν". Ὁ ἀριθμός αὐτῶν δέν εἶναι καθωρισμένος. Αἱ δεήσεις τῆς λιτῆς εἶναι πέντε, συνθετώτεραι τῶν τῆς ἐκτενοῦς, κατακλείονται δέ διά δύο εὐχῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ δευτέρα εἶναι εὐχή κεφαλοκλισίας ("Σῶσον ὁ Θεός τόν λαόν σου..."," "Ἔτι δεόμεθα ὑπέρ τῶν εὐσεβεστάτων ... κράτους, νίκης, διαμονῆς ...", "Ἔτι δεόμεθα ὑπέρ τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν ... καί ὑπέρ πάσης ψυχῆς ... εἰρήνης καί καταστάσεως τοῦ σύμπαντος κόσμου... ὑπέρ τῶν ἀπολειφθέντων ... ὑπέρ ἀναρρύσεως τῶν αἰχμαλώτων...", "Ἔτι δεόμεθα ὑπέρ τοῦ διαφυλαχθῆναι...", "Ἔτι δεόμεθα καί ὑπέρ τοῦ εἰσακοῦσαι...", Εὐχή: "Ἐπάκουσον ἡμῶν ὁ Θεός...", εὐλογία καί εὐχή κεφαλοκλισίας "Δέσποτα πολυέλεε..."). Εἰς τάς αἰτήσεις ταύτας ἀποκρίνεται ὁ λαός διά τοῦ τριπλοῦ "Κύριε ἐλέησον".

Κατά τήν ἐπιστροφήν τῆς λιτῆς ψάλλονται τά ἀπόστιχα, διατηροῦντα οὕτω πως τόν λιτανευτικόν παλαιόν χαρακτῆρά των. Κατά τήν παλαιάν πρᾶξιν ταῦτα ἐψάλλοντο ὑπό τῶν δύο χορῶν ἡνωμένων καί ἱσταμένων ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ (Συμεών). Μή προβλεπομένης ὑπό τοῦ τυπικοῦ λιτῆς ψάλλονται μόνα ταῦτα. Εἰς τούς ἐνοριακούς ναούς τά ἰδιόμελα τῆς λιτῆς ψάλλονται ἄνευ λιτανείας συνήθως κατά τό μεσονυκτικόν.

"Ἀπόστιχα" δέ ἤ "ἀπό στίχου" ἤ "τά τοῦ στίχου" (στιχηρά ἤ τροπάρια) ὀνομάζονται τά τροπάρια ταῦτα· κατά μέν τόν Συμεών πρός ἀντιδιαστολήν ἐκ τῶν ἄλλων τροπαρίων τῆς λιτῆς, τά ὁποῖα ψάλλονται "δίχα στίχων" κατά δέ τόν Μάρκον "διά τό λέγεσθαι ἐν αὐτοῖς μακροτέρους τινάς στίχους καί μείζονας τῶν λοιπῶν ἁπάντων ἐν τοῖς καθ'ἡμέραν ἑσπερινοῖς". Πράγματι, οἱ στίχοι οὗτοι τῶν ἀποστίχων τοῦ ἑσπερινοῦ, ὡς καί τοῦ ὄρθρου, τῶν καθημερινῶν εἶναι μακρότατοι, διό καί ἐπεκράτησε νά καλοῦνται "οἱ στίχοι" καί τά στιχηρά αὐτῶν "ἀπό στίχου" ἤ "ἀπόστιχα". Κατ'ἄλλην ἑρμηνείαν οὕτω καλοῦνται, διότι πρόκειται περί στίχων ἐκ τῶν ψαλμῶν κατ'ἐκλογήν, ἐνῷ τῶν στιχηρῶν οἱ στίχοι προέρχονται ἐκ συνεχῶς ψαλλομένων ὁλοκλήρων ψαλμῶν. Τοῦτο ὅμως δέν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβές, διότι ἐν τοῖς χειρογράφοις καί τά ἀπόστιχα καλοῦνται στιχηρά.

Εἶναι δέ ταῦτα τά ἀπόστιχα συνήθως τρία, κατακλειόμενα διά δοξαστικοῦ καί θεοτοκίου ἤ διά προσομοίου θεοτοκίου εἰς τό "Δόξα καί νῦν". Οἱ στίχοι τῶν ἑορτῶν λαμβάνονται κατ'ἐκλογήν ἐκ σχετικῶν ψαλμῶν, οἱ δέ. ἀναστάσιμοι ἐκ τοῦ 92ου ψαλμοῦ ("Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν ...").

"Νῦν ἀπολύεις". Τοῦτο εἶναι ἡ ᾠδή Συμεών τοῦ Θεοδόχου ἐκ τοῦ κατά Λουκᾶν Εὐαγγελίου (2,29-32). Ἡ κατά τόν ἑσπερινόν ψαλμῳδία του μαρτυρεῖται ἤδη ὑπό τῶν ἀββάδων Ἰωάννου καί Σωφρονίου, ἐψάλλετο δέ κατ'ἀρχάς ὑπό πάντων, ἤδη ὅμως κατά τήν ἐποχήν τοῦ Συμεών "παρ'ἑνός", τοῦ προεστῶτος. Ὡς κατακλείς τοῦ ἑσπερινοῦ ἐτέθη, κατά τινα ἐκδοχήν, ὡς κατακλεῖον τήν Παλαιάν Δια -

θήκην τῆς ὁποίας εἰκὼν εἶναι ὁ ἑσπερινός, διά τῆς ἀναγνωρίσεως ὑπό τοῦ Θεοδόχου τοῦ Χριστοῦ, πρᾶγμα τό ὁποῖον ἐσήμαινε τήν λῆξιν, τήν ἀπόλυσιν, αὐτῆς. Πιθανώτερον ὅμως εἶναι ὅτι εἱλκύσθη ἐνταῦθα ἐκ τῆς ἐναρκτηρίου αὐτοῦ φράσεως "Νῦν ἀπολύεις" καί τοῦ συσχετισμοῦ αὐτῆς πρός τό τέλος τῆς ἀκολουθίας ταύτης, ἤ καί τῆς φυσικῆς ἡμέρας, ἀκόμη δέ καί τῆς ζωῆς ἡμῶν, τῆς νυκτός καί τοῦ ὕπνου λαμβανομένων ὡς εἰκονιζόντων τόν θάνατον. Οὕτως ὀρθῶς ἑρμηνεύουν τήν θέσιν τῆς ᾠδῆς ταύτης ὁ Μάρκος καί ὁ Συμεών ὁ δεύτερος τῶν ὁποίων προσθέτει καί τό αἴτημα τῆς ἀπολύσεως "τῆς ψυχῆς ἀπό τῶν παθῶν καί τῶν παρά τοῦ ἐχθροῦ πειρασμῶν καί τῶν διπλῶν νοσημάτων ψυχῆς ὁμοῦ τε καί σώματος".

Τρισάγιον. Τό τρισάγιον τοῦτο παρεμβάλλεται μεταξύ τοῦ "Νῦν ἀπολύεις" καί τῶν στιχηρῶν τούτου, τῶν ἀπολυτικίων. Καί τά τρία ταῦτα στοιχεῖα, ἀκολουθοῦντα τήν σειράν τήν συνήθη εἰς τάς μοναχικάς ἀκολουθίας (ψαλμός, τρισάγιον, τροπάρια) συναποτελοῦν εἶδος μικρᾶς ἀπολυτηρίου ἀκολουθίας κατακλειούσης τόν ἑσπερινόν.

Ἀπολυτίκια. Τό ἀπολυτίκιον εἶναι τό σπουδαιότερον καί τάς περισσοτέρας φοράς τό ἀρχαιότερον τροπάριον ἑκάστης ἀκολουθίας. Περί τήν προέλευσιν τοῦ ὅρου δέν ὑπάρχει ὁμοφωνία. Κατ' ἄλλους ὠνομάσθη οὕτως ἐκ τοῦ ἀπολελυμένου μέλους, κατά τό ὁποῖον ψάλλεται. Κατ' ἄλλους διότι ψάλλεται κατά τήν ἀπόλυσιν τοῦ ἑσπερινοῦ. Πιθανώτερον εἶναι ὅτι ὁ ὅρος προέρχεται ἐκ τοῦ "Νῦν ἀπολύεις", τοῦ ὁποίου εἶναι οἱονεί στιχηρόν τό ἀπολυτίκιον. Τοῦτο καθιστᾷ βέβαιον καί ἡ παλαιοτέρα ὀνομασία τῆς ᾠδῆς ταύτης "ἀπολυτικόν" ἤ "ἀπολυτίκιον", ἐκ τοῦ ὁποίου τό ὄνομα μετεδόθη καί εἰς τά τροπάρια.

Ὁ ἀριθμός τῶν ἀπολυτικίων ἦτο ἀρχικῶς μικρός, περιελάμβανε δέ τά ἀναστάσιμα καί τά τῶν μεγάλων ἑορτῶν καί τινα μεγάλων ἑορταζομένων ἁγίων. Τάς λοιπάς ἡμέρας, ὅτε ἐψάλλετο εἰς τόν ὄρθρον τό "Ἀλληλούϊα", ἀντί τοῦ ἀπολυτικίου ἐψάλλετο εἰς τόν ἑσπερινόν τό "Θεοτόκε Παρθένε", μόνον ὡς εἰς τάς ἀγρυπνίας, ἤ μετά τῶν λοιπῶν ("Βαπτιστά τοῦ Χριστοῦ ...", "Ἱκετεύσατε ὑπέρ ἡμῶν...", "Ὑπό τήν σήν εὐσπλαγχνίαν...")¸ ὡς εἰς τούς ἑσπερινούς τῶν Κυριακῶν τῆς Τεσσαρακοστῆς. Βραδύτερον εἰσήχθησαν καί τά ἀπολυτίκια τῶν ἡμερῶν τῆς ἑβδομάδος, κατά τό θέμα ἑκάστης ἡμέρας (Δευτέρα τῶν Ἀρχαγγέλων, Τρίτη τοῦ Προδρόμου, Τετάρτη καί Παρασκευή τοῦ Σταυροῦ, Σάββατον πάντων τῶν ἁγίων καί τῶν κεκοιμημένων), ἐκ τῶν ὁποίων σήμερον ἐν τῇ πράξει διετηρήθη μόνον τό τοῦ Σαββάτου, ὅταν δέν ὑπάρχῃ ἑορταζόμενος ἅγιος ("Ἀπόστολοι, μάρτυρες...", "Μνήσθητι Κύριε..."). Σήμερον πάντες οἱ ἅγιοι ἑορτάζονται καί κατά τόν ἑσπερινόν λέγονται τά ἀπολυτίκιά των, ἤ δανείζονται ἐξ ἄλλων ἁγίων τῆς αὐτῆς τάξεως. Τά ἀπολυτίκια κατακλείονται διά θεοτοκίου ἀπολυτικίου τοῦ ἤχου τοῦ τελευταίου ἐξ αὐτῶν, ἐάν μέν οἱ ἅγιοι πανηγυρίζωνται διά τοῦ ἀναστασίμου θεοτοκίου τοῦ ἤχου, ἐάν δέ ὄχι διά τοῦ θεοτοκίου τῆς ἡμέρας ἐκ τοῦ Ὡρολογίου.

Ἀπόλυσις. Αἱ βυζαντιναί ἀκολουθίαι κατακλείονται διά στερεοτύπου ἀπολύσεως, διακρινομένης, κατά τήν ἔκτασιν αὐτῆς εἰς μικράν καί εἰς μεγάλην. Ἔχει δ' αὕτη τόν τύπον εὐλογίας εὐκτικῶς διατυπουμένης. Ὁ ἱερεύς εὐλογῶν τούς ἀπολυομένους πιστούς εὔχεται ὅπως ὁ Χριστός, διά πρεσβειῶν τῶν ἁγίων αὐτοῦ, ἐλεήσῃ καί σώσῃ τούς αὐ-

τούς. Ἡ πρός τούς ἁγίους εὐλάβεια τῶν ἱερέων καί τῶν πιστῶν εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἐπαύξησιν τοῦ καταλόγου τῶν ὀνομάτων τῶν ὑπέρ τῶν πιστῶν πρεσβευόντων ἁγίων καί τήν δημιουργίαν οὕτω τῶν πανηγυρικῶν μεγάλων ἀπολύσεων. Αἱ μικραί διετήρησαν τήν παλαιοτέραν καί συντηρητικωτέραν μορφήν.

"Δι' εὐχῶν...". Ἡ διά τοῦ "στίχου" τούτου, ὡς ἀποκαλεῖται εἰς τά χειρόγραφα, ἐπισφράγισις τῶν μοναχικῶν ἀκολουθιῶν ἤ καί ἡ ἔναρξις αὐτῶν ἀπουσίᾳ ἱερέως, εἶναι σχετικῶς νεωτέρα καί ἀποτελεῖ ἐξέλιξιν τῆς μονολογίστου εὐχῆς τῶν μοναχῶν. Διά τῆς φράσεως "τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν" δέν ἐννοοῦνται οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά οἱ παρόντες ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ πατέρες - μοναχοί. Εἶναι δηλαδή τύπος φιλοφρονήσεως χρησιμοποιούμενος καί σήμερον ὑπό τῶν μοναχῶν ὑπό τήν αὐτήν ἔννοιαν εἰς πληθυντικόν ἤ ἑνικόν ἀριθμόν ("τοῦ ἁγίου πατρός ἡμῶν"). Ὑπό τήν αὐτήν ἔννοιαν χρησιμοποιεῖται εἰς χοροστασίαν ἀρχιερέως ("Τοῦ ἁγίου δεσπότου ἡμῶν").

Ἀρτοκλασία. "Ἀρτοκλασία" ἤ "εὐλόγησις τῶν ἄρτων". Αὐτή τελεῖται κανονικῶς μόνον κατά τούς μετά παννυχίδος συνδεδεμένους μεγάλους ἑσπερινούς τῶν ἑορτῶν εὐθύς ἀμέσως μετά τήν ψαλμῳδίαν τοῦ "Θεοτόκε Παρθένε", ἤ τοῦ ἀπολυτικίου τῆς ἑορτῆς. Τότε παρατίθενται ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ πέντε ἄρτοι οἶνος, σῖτος καί ἔλαιον καί ὁ ἱερεύς θυμιᾷ αὐτούς σταυροειδῶς "οὐχ ὡς ἅγια, ἀλλ' ὡς ἁγιασθῆναι μέλλοντα, μᾶλλον δέ ὡς προαγιάζων αὐτά τῷ σταυρῷ καί τῷ θυμιάματι" (Συμεών Θεσσαλονίκης, Διάλογος ..., κεφ. 343). Εἶτα εὐλογοῦνται ὑπό τοῦ ἱερέως διά τῆς εὐχῆς "Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ εὐ-

λογήσας τούς πέντε ἄρτους ἐν τῇ ἐρήμῳ...", ψάλλεται ὁ στίχος 11 τοῦ 33ου ψαλμοῦ ("πλούσιοι ἐπτώχευσαν...") ἐκ τρίτου ἤ καί ὁλόκληρος ὁ ψαλμός μέχρι καί τοῦ στίχου τούτου καί ἐπακολουθεῖ ἡ ἀπόλυσις τοῦ ἑσπερινοῦ.

Ἡ ἀκολουθία αὐτή συνεστήθη κατά μίμησιν τῆς ὑπό τοῦ Κυρίου εὐλογίας καί πληθύνσεως τῶν πέντε ἄρτων ἐν τῇ ἐρήμῳ (Ματθ. 14,15-21) εἶναι δέ, ὡς φαίνεται, παλαιωτάτη. Ἕλκει τήν ἀρχήν ἄν μή "ἀπό τοῦ Σωτῆρος αὐτοῦ" (Συμεών) πάντως δύναται νά θεωρηθῇ ὡς ἐπιβίωσις τῶν ἀγαπῶν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, διασώσασα καί τό ἀρχαῖον ὄνομα τῆς θείας εὐχαριστίας (κλάσις ἄρτου) καί τόν τρόπον διανομῆς, ὡς καί τόν χρόνον τῆς τελέσεως αὐτῆς. Διετυπώθη δέ, κατά τόν Συμεών, "ἐξαιρέτως διά τόν κόπον τῆς ἀγρυπνίας, ἵνα καί εὐλογίας Χριστοῦ καί μικρᾶς παρακλήσεως οἱ ἀδελφοί διά τόν κόπον τυχόντες, ἔκτοτε προσευχήν διά τήν κοινωνίαν τῶν φρικτῶν μυστηρίων ἔχωσι καί μάλιστα οἱ ἱερωμένοι". Κατά τόν ἴδιον δέ ὁ εὐλογηθείς ἄρτος καί οἶνος "τοῖς μεταλαμβάνουσι μετά πίστεως μεταδοτικά εἰσι χαρισμάτων, ἰάσεών τε καί ἄλλων δώρων πολλῶν".

Εἰς τήν ἐνοριακήν πρᾶξιν εἰσαχθεῖσα ἡ ἀκολουθία αὐτή ὑπέστη πλείστας τροποποιήσεις, ἄλλας μέν ἐπιβαλλομένας ἐκ τῶν ἰδιαιτέρων συνθηκῶν, ἄλλας δ' ἐκ παρανοήσεως. Οὕτω συνεδέθη μετά τῆς λιτῆς καί τῶν αἰτήσεων αὐτῆς, ἁπλοποιηθεισῶν ὅμως κατά τό πρότυπον τῆς μετά τά ἀναγνώσματα ἐκτενοῦς, τό "Θεοτόκε Παρθένε" ἐθεωρήθη ἀνῆκον εἰς αὐτήν δι' ὅ καί ἐπαναλαμβάνεται μετά τό ἀπολυτίκιον, τέλος τελεῖται εἰς τό τέλος τοῦ κοινοῦ ἑσπερινοῦ, εἰς τό

τέλος τοῦ ὄρθρου,τῆς λειτουργίας ἤ καί εἰς πᾶσαν αἴτησιν τῶν πιστῶν.

Εἰς τάς σλαβικάς ἐκκλησίας καί κατά τόπους παρ' ἡμῖν διετηρήθη καί ἡ ὑπό τοῦ Συμεών μαρτυρουμένη μετάδοσις οὐ μόνον ἄρτου ἀλλά καί οἴνου.

5. 'Ασματικός ἑσπερινός

Τήν τάξιν τοῦ ἐν τοῖς ἐνοριακοῖς ναοῖς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους τελουμένου ἑσπερινοῦ τοῦ ᾀσματικοῦ ἤ κοσμικοῦ ἐνοριακοῦ τυπικοῦ δυνάμεθα νά συναγάγωμεν ἐξ ἱκανῶν χειρογράφων καί δή καί ἐκ τῆς ἐν τῷ Διαλόγῳ τοῦ Συμεών Θεσσαλονίκης (κεφ. 346-348) περιγραφῆς αὐτοῦ. Οὗτος διῃρεῖτο εἰς δύο κύρια μέρη. Τό πρῶτον περιελάμβανε τήν ψαλμῳδίαν ὀκτώ μεγάλων ἀντιφώνων καί μετ' αὐτά ἐπηκολούθει ὁ 140ός ψαλμός καί ἡ εἴσοδος.Εἰς τό δεύτερον μέρος περιλαμβάνονται τά τρία μικρά ἀντίφωνα, ἡ μεγάλη συναπτή καί τά ἀναγνώσματα. Λεπτομερέστερον τό διάγραμμα αὐτοῦ ἔχει ὡς ἑξῆς :

Θυμίασις τοῦ ναοῦ. Ὁ ᾀσματικός ἑσπερινός, ὡς καί ὁ ὄρθρος,ἤρχιζεν διά πληρώσεως τοῦ ναοῦ ὑπό θυμιάματος "ὑπό τῶν ὑπηρετῶν" "εἰς δόξαν Θεοῦ καί τύπον τῆς θείας δόξης", ἡ ὁποία ἐπλήρωσε, κατά τάς διηγήσεις τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τήν σκηνήν τοῦ μαρτυρίου καί τόν ναόν τοῦ Σολομῶντος κατά τά ἐγκαίνια αὐτοῦ. Τοῦτο κατά τήν ἐποχήν τοῦ Συμεών εἶχε παύσει νά τηρῆται. Ἡ προσφορά θυμιάματος κατά τούς μεγάλους μοναχικούς ἑσπερινούς πρό τῆς ἐνάρξεως αὐτῶν, ὡς καί ἡ ὑπό τῶν χειρογράφων μαρτυρουμένη πλήρωσις τοῦ ναοῦ διά θυμιάματος καθ' ἥν ὥραν ἐτελεῖτο ἔξω ἡ ἀκολουθία τῆς ἀναστάσεως κατά τήν παννυχίδα τοῦ Πάσχα ἔχουν προφανῶς ἐκεῖθεν τήν ἀρχήν αὐτῶν.

"Εὐλογημένη ἡ βασιλεία..." Πᾶσαι αἱ ἀκολουθίαι τοῦ ᾀσματικοῦ τυπικοῦ ἤρχιζον διά τῆς ἐνάρξεως ταύτης καί οὐχί διά τοῦ "Εὐλογητός ὁ Θεός" "οὐ γάρ ἔθος τοῦτο ἐν τῇ τάξει τοῦ ᾄσματος". Διά τόν λόγον τοῦτον, ὡς καί διά τήν ὅλην τάξιν τῶν ᾀσματικῶν ἀκολουθιῶν, θεωρεῖ ταύτας ὁ Συμεών ὡς τυπούσας "ἐμφαντικώτερον τά τῆς οἰκονομίας Χριστοῦ" ἤ αἱ μοναχικαί, τῶν ὁποίων ἡ ἔναρξις ἦτο "τῆς παλαιᾶς γραφῆς ... μόνης", ἐνῷ τῆς ᾀσματικῆς "τῆς χάριτος ... κήρυγμα ἡ ἐπίγνωσις καί ὁμολογία τοῦ μόνου ἐν Τριάδι Θεοῦ".

Ὁμάς ἀντιφώνου Α΄: Μετά τήν εὐλογίαν τῆς ἐνάρξεως ὁ διάκονος ἤρχετο τῆς μεγάλης συναπτῆς ("εἰρηνικά"). Αὕτη δέον νά θεωρηθῇ ὡς ἀνήκουσα εἰς τήν ὁμάδα τοῦ Α΄ μεγάλου ἀντιφώνου, δεδομένου ὄντος ὅτι ἑκάστου τούτων προηγεῖτο συναπτή, ἡ μεγάλη εἰς τό πρῶτον ἡ μικρά δέ εἰς τά λοιπά, καί ἡ εὐχή τοῦ ἀντιφώνου μετά τῆς ἐκφωνήσεως αὐτῆς. Μετά τήν τελευταίαν αἴτησιν τῆς συναπτῆς ("Ἀντιλαβοῦ ... τῇ σῇ χάριτι") καί πρό τῆς ἐνάρξεως τοῦ τελευταίου αὐτῆς στίχου ("Τῆς Παναγίας...") παρενέβαινεν ὁ δομέστικος καί ἔψαλλε τό προοίμιον ἤ τό "ἐπιφώνημα" ἑκάστου ἀντιφώνου μετά τοῦ ἐφυμνίου αὐτοῦ, ἐνταῦθα τό "Ἐπάκουσόν μου. Δόξα σοι ὁ Θεός". Ὁ ἱερεύς ἐν τῷ μεταξύ ἀνεγίνωσκε μυστικῶς τήν εὐχήν τοῦ Α΄ ἀντιφώνου "Κύριε οἰκτίρμον καί ἐλεῆμον..." καί μετά τό πέρας τῆς συναπτῆς ἔλεγε τήν ἐκφώνησιν αὐτῆς "Ὅτι πρέπει σοι πᾶσα δόξα...". Εἶτα ὁ χορός ἔψαλλε ἀντιφωνικῶς τόν 85ον ψαλμόν "Κλῖνον, Κύριε, τό οὖς σου..." μετά τοῦ ἐφυμνίου "Δόξα σοι, ὁ Θεός". Τοῦτο ἀπετέλει τό πρῶτον σταθερόν μέγα ἀντίφωνον τοῦ ᾀσματικοῦ ἑσπερινοῦ.

Ἡ ἐκλογή τοῦ 85ου ψαλμοῦ ὀφείλεται, κατά τόν Συμεών,

εἰς τό "ὅτι ὁ τῆς δικαιοσύνης ἥλιος (ὁ Κύριος) ἔκλινεν οὐρανούς καί κατέβη ἄδυτος μένων καί ὁ αἰσθητός κλίνων δύνει ἥλιος, πλήν καί αὐτός κλίνων, δύνων καί ἀνατέλλων τόν ἀνέσπερον ἐκεῖνον ἥλιον καταγγέλλει διά σαρκός ἐπιφανέντα ἡμῖν, οἷον τό κατελθεῖν αὐτόν τόν τοῦ Θεοῦ Θεόν Λόγον ἐκ τῶν οὐρανῶν ἐπί γῆς καί λάμψαι ἡμῖν τήν ἡμέραν τῆς πρώτης αὐτοῦ παρουσίας καί μέχρις ᾅδου ὑπό γῆν καταβῆναι καί αὖθις ἀναστῆναι καί ἀνελθεῖν καί πάλιν ἐξ οὐρανοῦ φανῆναι τότε καί ἀνατεῖλαι καί τήν ἀνέσπερον ἡμέραν τελέσαι καί τόν κόσμον καταυγάσαι πάντα" ἤ, κατά τόν αὐτόν, διότι περιέχει "δοξολογίαν πρός τόν Θεόν καί τόν παθόντα ὑπέρ ἡμῶν ἀνυμνῶν Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν,... καί δοῦναι ἡμῖν σημεῖον εἰς ἀγαθόν ... τόν σταυρόν δηλονότι, ᾧ πρός ἑσπέραν προσηλωμένος σαρκί ὁ Σωτήρ τέθνηκε". Ἡ εὐχή ἐμπνέεται ἐκ τοῦ ψαλμοῦ τούτου, περιέχουσα, κατά τόν Συμεών, "τήν τοῦ ψαλμοῦ παντός ἔννοιαν ..., ὡς ἄν ἀναφέρωνται πάντα διά τοῦ ἱερέως πρός τόν Θεόν", αὐτούσιοι δέ στίχοι αὐτοῦ παρενείρονται ἐν αὐτῇ (στίχ. 15.6.11.17.10.8).

Ὁ ψαλμός κατακλείεται διά τοῦ "Δόξα Πατρί ...Δόξα σοι, ὁ Θεός" "Καί νῦν ... Δόξα σοι, ὁ Θεός". Καί πάλιν διά τῆς τριπλῆς ἐπαναλήψεως τοῦ ἐφυμνίου "Δόξα σοι, ὁ Θεός".

Τά ἕξ κινητά ἀντίφωνα. Καθ' ὅμοιον ἀκριβῶς τρόπον ἐσυνεχίζετο ἡ ψαλμῳδία τῶν ἕξ ἑτέρων μεγάλων ἀντιφώνων. Ταῦτα ἦσαν κινητά, ἐνηλλάσσοντο δηλαδή καθ' ὡρισμένον πίνακα, οὕτως ὥστε μετά τῶν κινητῶν ἀντιφώνων τοῦ ὄρθρου καθ' ἑβδομάδα ἤ ἀνά δύο ἑβδομάδας νά ψάλλεται ὁλόκληρον

τό Ψαλτήριον. Τά ἀντίφωνα ταῦτα ἦσαν 68 εἶχον δ' ἕκαστον ἴδιον ἐφύμνιον, τό ὁποῖον μετά τῆς διαιρέσεως τῶν ἀντιφώνων ἐδηλοῦτο ἤ ἐν τῇ ᾤᾳ τοῦ Ψαλτηρίου ἤ εἰς ἰδιαίτεραν πίνακα. Τοῦτον δύναται νά εὕρῃ ὁ βουλόμενος ἐν Π. Τρεμπέλα, Ἐκλογή Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ὑμνογραφίας, Ἀθῆναι 1949, σελ. 39-40 (οἱ ψαλμοί 3ος, 50ός, 62ος καί 148-150ός δέν εἶχον ἐφύμνιον τό "Κατόρθωσον". Πρόκειται περί κακῆς ἀναγνώσεως τοῦ "Κατ' ὄρθρον". Οὗτοι ἦσαν οἱ σταθεροί ψαλμοί τοῦ ὄρθρου, ὡς ὁ 85ος καί 140ός " κατά λυχνικόν" ἤ "κατά λύχνης", ἤτοι τοῦ ἑσπερινοῦ). Ἑκάστου ἀντιφώνου προηγεῖτο μικρά συναπτή, εὐχή καί ἐκφώνησις. Οὕτω τό τμῆμα τοῦτο τοῦ ᾀσματικοῦ ἑσπερινοῦ εἶχε τό ἀκόλουθον διάγραμμα :

- "Ἔτι καί ἔτι .... παραθώμεθα". Τό προοίμιον τοῦ β' ἀντιφώνου-"Τῆς Παναγίας..." - Εὐχή β' ἀντιφώνου "Κύριε μή τῷ θυμῷ σου..." - Ἐκφώνησις "Ὅτι σόν τό κράτος..."- Τό β' ἀντίφωνον.
- Συναπτή - Τό προοίμιον-"Τῆς Παναγίας" - Εὐχή " Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν ..." - Ἐκφ. "Ὅτι ἀγαθός ..." - Τό γ' ἀντίφωνον.
- Συναπτή - Τό προοίμιον - "Τῆς Παναγίας..." - Εὐχή "Ὁ τοῖς ἀσιγήτοις..." - "Ὅτι πρέπει ..." - Τό δ' ἀντίφωνον.
- Συναπτή - Τό προοίμιον - "Τῆς Παναγίας..." - Εὐχή "Εὐλογητός εἶ, Κύριε ὁ Θεός ὁ Παντοκράτωρ..." - "Ὅτι πρέπει σοι ..." - Τό ε' ἀντίφωνον.
- Συναπτή - Τό προοίμιον - "Τῆς Παναγίας ..." - Εὐχή "Κύριε, Κύριε, ὁ τῇ ἀχράντῳ σου..." - "Ἐλέει καί φιλανθρωπίᾳ..." - τό ς' ἀντίφωνον.

- Συναπτή - Τό προοίμιον - "Τῆς Παναγίας ..." - Εὐχή "Ὁ Θεός ὁ μέγας καί θαυμαστός..." - "Ὅτι σύ εἶ ὁ Θεός ἡμῶν ..." - Τό ζ' ἀντίφωνον.

Τά ἕξ ταῦτα ἀντίφωνα πρός περιορισμόν τοῦ μήκους τῆς ἀκολουθίας ἤρχισαν νά περικόπτωνται, ὁ δέ Συμεών Θεσσαλονίκης μαρτυρεῖ ὅτι "δι' ἀσθένειαν καί ἀμέλειαν ἀντίφωνα Ψαλτῆρος οὐ λέγεται, εἰ μή ἐν τῇ ἁγίᾳ καί μόνον Τεσσαρακοστῇ". Ταῦτα περιέκοψε τελικῶς ὁ Συμεών περιορίσας τήν ψαλμῳδίαν αὐτῶν, εἰς μόνον τό ἑσπέρας τοῦ Σαββάτου καί πάλιν μόνον εἰς τόν 1ον ψαλμόν.

Ἡ ὁμάς τοῦ Η' ἀντιφώνου. Τήν ψαλμῳδίαν τῶν ἑπτά ἀντιφώνων ἠκολούθει τό ὄγδοον, "τό τελευταῖον", τό ὁποῖον ἀπετελεῖτο ἀπό ψαλμόν ἀναφερόμενον εἰς τό θέμα τῆς ἡμέρας ἤ τῆς ἑορτῆς, εἶχε δέ ἐνωρίς περισταλῇ εἰς στίχους κατ' ἐκλογήν ἐκ τοῦ προβλεπομένου ψαλμοῦ (" ὅσους θέλει") ἤ καί εἰς ἕνα μόνον τόν κύριον τοῦ ψαλμοῦ, διό καί ἐκαλεῖτο καί "προκείμενον". Εἶχε δέ τοῦτο ἐφύμνιον μέν τό "Ἀλληλούϊα" προοίμιον δέ τό "Τήν οἰκουμένην".

Οὕτω μετά τό ζ' ἀντίφωνον ἡ ἀκολουθία ἐσυνεχίζετο ὡς ἑξῆς :

"Ἔτι καί ἔτι ... παραθώμεθα" - "Τήν οἰκουμένην. Ἀλληλούϊα" - "Τῆς Παναγίας..." - Εὐχή : "Ὁ Θεός ὁ μέγας καί ὕψιστος ..." - Ἐκφώνησις : "Ὅτι ἀγαθός καί φιλάνθρωπος..." - Τό η' ἀντίφωνον. - "Δόξα Πατρί... Ἀλληλούϊα" "Καί νῦν ... Ἀλληλούϊα".

Ὁ ψαλμός τοῦ η' ἀντιφώνου προσηρμόζετο πρός τό θέμα τῆς ἡμέρας, ὡς τά προκείμενα τοῦ ἑσπερινοῦ τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ, ἤτοι "Ἀναστήτω ὁ Θεός ..." κατά τάς ἀ-

ναστασίμους ἡμέρας, εἰς τάς μνήμας τοῦ Προδρόμου "Δίκαιος ὡς φοῖνιξ ἀνθήσει...", εἰς τάς τῶν Ἀποστόλων" Εἰς πᾶσαν τήν γῆν ...", εἰς Ἱεράρχας "Τό στόμα μου λαλήσει σοφίαν... Οἱ ἱερεῖς σου, Κύριε...", εἰς ὁσίους "Τίμιος ἐναντίον Κυρίου..." καί τάς λοιπάς ἡμέρας "Οἱ οὐρανοί διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ...".

<u>Ὁ ψαλμός τοῦ λυχνικοῦ</u>. Συναπτῶς πρός τό η' ἀντίφωνον, ἄνευ δηλαδή τῆς συνήθους συναπτῆς, εὐχῆς καί ἐκφωνήσεως, ἤρχετο ἡ ψαλμῳδία τοῦ 140ου ψαλμοῦ ("Κύριε ἐκέκραξα...") μετ' εἰδικοῦ ὑποψάλματος, ἐναλλασσομένου κατά τό θέμα τῆς ἡμέρας, ἐπαναλαμβανομένου μεθ' ἕκαστον στίχον τοῦ ψαλμοῦ τούτου.

Τά ὑποψάλματα ἦσαν πολλά. Ἐπί παραδείγματι τῶν Κυριακῶν ἦσαν δύο λεγόμενα κατά Κυριακήν ἐναλλάξ "Τήν ζωηφόρον σου ἔγερσιν, Κύριε δοξάζομεν" τήν πρώτην Κυριακήν, "Τήν σωτήριόν σου ἔγερσιν, Κύριε δοξάζομεν" τήν δευτέραν. Τά Χριστούγεννα "Θεόν ἐκ σοῦ σαρκωθέντα ἔγνωμεν...". Τό δέ συνηθέστερον "Ἑσπερινήν θυσίαν προσφερομέν σοι, ὁ Θεός, ἥν πρόσδεξαι διά τῆς Θεοτόκου (ἤ τῶν Ἀσωμάτων, τοῦ ὁσίου, τοῦ ἱεράρχου, τοῦ ἀποστόλου κλπ. - ἀναλόγως τῆς ἑορτῆς) καί ἐλέησον ἡμᾶς".

<u>Εἴσοδος</u>. Κατά τήν ψαλμῳδίαν τοῦ ψαλμοῦ τούτου ὁ ἱερεύς μετά τοῦ διακόνου, θυμιατοῦ καί μανουαλίων ἐξήρχετο τοῦ βήματος καί ἐρχόμενος, ὡς συνήθως, διά τοῦ βορείου κλίτους, ἵστατο εἰς τό μέσον ἀπήγγελλε τήν εὐχήν τῆς εἰσόδου "Ἑσπέρας καί πρωΐ ..." καί ηὐλόγει τήν εἴσοδον. Ὁ ψαλμός διεκόπτετο μετά τόν στίχον 7, ἐλέγετο τό "Σοφία, ὀρθοί." καί ἡ εἴσοδος εἰσήρχετο εἰς τό βῆμα ψαλλομένου τοῦ ὑπολοίπου

ψαλμοῦ ἀπό τοῦ στίχου 8 ("ὅτι πρός σέ, Κύριε..."), ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται ὡς "εἰσοδικόν", ἤ καί μόνος ὁ στίχος οὗτος. Εἶτα τό "Δόξα" καί τό "Καί νῦν" μετά τοῦ ἐφυμνίου.

Ἡ εὐχή τῆς εἰσόδου τοῦ ἑσπερινοῦ εἶναι προφανές ὅτι ἐμπνέεται ἐκ τοῦ κατά τήν ὥραν ταύτην ᾀδομένου ψαλμοῦ (πρβλ. Ψαλμ. 140,2.4.8.)

<u>Προκείμενον</u>. Τό προκείμενον ἦτο περίπου ὡς τό τοῦ μοναχικοῦ ἑσπερινοῦ, προσαρμοζόμενον πρός τά ἑκάστοτε ἑορτολογικά θέματα, ἤτοι "Ὁ Κύριος ἐβασίλευσε..." τό ἀναστάσιμον κ.τ.τ. Ἐψάλλετο μέ στίχους κατ' ἐκλογήν ἐκ τοῦ αὐτοῦ ψαλμοῦ.

Εἰσήγετο ὡς ἀκολούθως : "Πρόσχωμεν - Εἰρήνη πᾶσι - Σοφία - Ψαλμός τῷ Δαβίδ - Πρόσχωμεν - Ὁ Κύριος ἐβασίλευσε" κλπ.

<u>Ἐκτενής</u>. Ἐπηκολούθει ἡ μεγάλη ἐκτενής ("Εἴπωμεν πάντες...") ἡ εὐχή αὐτῆς "Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν τήν ἐκτενῆ ταύτην ἱκεσίαν ..." καί ἡ ἐκφώνησις αὐτῆς "Ὅτι ἐλεήμων καί φιλάνθρωπος...".

<u>Τά τρία μικρά ἀντίφωνα</u>. "Μικρά" ἐκαλοῦντο τά ἀντίφωνα ταῦτα ἐν ἀντιθέσει πρός τά προηγηθέντα "μεγάλα" ὡς μή ψαλμούς τελείους ἐχόντα, ἀλλά στίχους ἑκάστου τέσσαρας κατ' ἐκλογήν" (Συμεών).

Α. Συναπτή ("Ἔτι καί ἔτι,..") - Εὐχή "Εὐλογητός εἶ, Κύριε, δέσποτα παντοκράτορ, ὁ φωτίσας τήν ἡμέραν...".
Ἐκφώνησις : "Σόν γάρ ἐστι τό ἐλεεῖν...".
Ψαλμός ριδ' "Ἠγάπησα ὅτι εἰσακούσεται...".
Ἐφύμνιον "Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου ...".

Β. Συναπτή - Εὐχή : "Κύριε, Κύριε ὁ ρυσάμενος ἡμᾶς..."-
'Εκφώνησις "Εὐδοκίᾳ καί ἀγαθότητι...".
Ψαλμός ριε "'Επίστευσα δι'ὅ ἐλάλησα:..".
'Εφύμνιον "Σῶσον ἡμᾶς Υἱέ Θεοῦ, ὁ ἀναστάς ἐκ νεκρῶν (ὁ ἐν ἁγίοις θαυμαστός κλπ.)...".
Δόξα "'Ο μονογενής ...".
Καί νῦν "Τήν ὑπερένδοξον ..." (Θεοτοκίον).
Γ. Συναπτή - Εὐχή "'Ο Θεός ὁ μέγας καί αἰώνιος..." -
'Εκφώνησις "Οτι ἅγιος εἶ ὁ Θεός ἡμῶν...".
Ψαλμός ρις: "Αἰνεῖτε τόν Κύριον πάντα τά ἔθνη...".
'Εφύμνιον "Αγιος ὁ Θεός, ἅγιος ἰσχυρός..."

Εὐχαί ὑπέρ κατηχουμένων καί πιστῶν. Μετά τά τρία ἀντίφωνα ἐπηκολούθουν αἱ ὑπέρ τῶν κατηχουμένων διακονικαί δεήσεις, ἡ ὑπέρ αὐτῶν εὐχή καί ἡ ἀπόλυσις αὐτῶν,δύο εὐχαί ὑπέρ τῶν πιστῶν, τά πληρωτικά καί ἡ εὐχή αὐτῶν, εὐχή κεφαλοκλισίας καί ἡ ἀπόλυσις.

Κατά τάς ἑορτάς παρενεβάλλετο μεταξύ τῶν μικρῶν ἀντιφώνων καί τῆς ἀπολύσεως ἤ μετά τήν εὐχήν τῆς κεφαλοκλισίας, ἡ πρός τόν ἄμβωνα λιτή, ὁπόθεν ἀνεγινώσκοντο τά προβλεπόμενα ὑπό τοῦ τυπικοῦ ἀναγνώσματα.

Αἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Συμεών. 'Ο Συμεών Θεσσαλονίκης ἐν τῇ προσπαθείᾳ του ὅπως διατηρήσῃ εἰς τόν καθεδρικόν του ναόν, τήν 'Αγίαν Σοφίαν Θεσσαλονίκης, τό ᾀσματικόν τυπικόν μετερρύθμισεν,ὡς εἴδομεν, αὐτό. Εἰς τόν ᾀσματικόν ἑσπερινόν ἐπέφερε τάς ἀκολούθους μεταβολάς: α) Περιέκοψε τά ἕξ κινητά ἀντίφωνα β) εἰσήγαγε μετά τήν εἴσοδον τά στιχηρά τροπάρια τοῦ "Κύριε ἐκέκραξα" ἐκ τῆς 'Οκτωήχου καί τῶν μοναχικῶν Μηναίων γ) εἰς τήν λιτήν πρό τῶν ἀναγνωσμάτων εἰσήγαγε τά ἀπόστιχα τῆς 'Οκτωήχου ἤ τοῦ Μηναίου καί δ)πρό τῆς ἀπολύσεως τήν ψαλμῳδίαν τοῦ ἀπολυτικίου.Οὕτω συνεκέρασε τό ᾀσματικόν πρός τά προσφιλῆ εἰς τόν λαόν τροπάρια τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ.

Αἱ εὐχαί τοῦ λυχνικοῦ. 'Εν τῇ διαρθρώσει τοῦ ᾀσματικοῦ τυπικοῦ εἴδομεν καί τήν ἐν αὐτῷ ὀργανικήν θέσιν τῶν ἑπτά εὐχῶν τοῦ λυχνικοῦ (ὀκτώ κατά τά χειρόγραφα). Αὗται διετηρήθησαν καί εἰς τό μοναχικόν τυπικόν, ἀλλά, πλήν δύο ἤ τριῶν, αἱ λοιπαί δέν εἶχον ὀργανικήν ἐν αὐτῷ θέσιν. Οὕτω, διά νά μή παραλειφθοῦν, ἀνεγιγώσκοντο ὁμαδικῶς κατά τήν ψαλμῳδίαν τοῦ προοιμιακοῦ, ὡς γίνεται μέχρι σήμερον.

'Εκ τοῦ ᾀσματικοῦ λυχνικοῦ ἐξηγεῖται καί τό περιεχόμενον τῆς εὐχῆς τῆς εἰσόδου. Σήμερον λέγεται κατά τήν εἴσοδον τοῦ μοναχικοῦ ἑσπερινοῦ, καθ'ἥν ὥραν ἡ ψαλμῳδία τοῦ 140οῦ ψαλμοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου καί ἐμπνέεται, ἔχει πρό μακροῦ τελειώσει. Εἰς τόν ᾀσματικόν ἑσπερινόν ἡ εἴσοδος ἐγίνετο κατά τήν ψαλμῳδίαν, ὡς εἴδομεν, τοῦ ψαλμοῦ τούτου.

Τέλος αἱ τρεῖς εὐχαί τῶν μικρῶν ἀντιφώνων διετηρήθησαν εἰς μόνον τόν ἑσπερινόν τῆς γονυκλισίας τῆς Πεντηκοστῆς, λεγόμεναι ἐν συνδυασμῷ πρός ἐκείνας.'Εκ τούτου ἐξηγεῖται διατί εἰς μίαν ἐξ αὐτῶν ("'Ο Θεός ὁ μέγας καί αἰώνιος...", δευτέρα εὐχή τῆς τρίτης γονυκλισίας)γίνεται αἴτησις περί τοῦ "ἀμετεωρίστως προσενεγκεῖν ... τήν τρισάγιον δοξολογίαν ...", ἐνῷ δέν πρόκειται νά ψαλῇ ὁ τρισάγιος ὕμνος. Εἶναι ἡ εὐχή τοῦ τρίτου μικροῦ ἀντιφώνου τοῦ ᾀσματικοῦ ἑσπερινοῦ, τό ὁποῖον εἶχεν ἀκρι-

βῶς ἐφύμνιον τόν τρισάγιον ὕμνον.

Β΄. ΑΠΟΔΕΙΠΝΟΝ

1. Ὁρολογία

Ἡ ἀκολουθία αὕτη φέρεται ὑπό διαφόρους ὀνομασίας εἰς τά βυζαντινά χειρόγραφα: Ἀπόδειπνον, ἀπόδειπνα, ἀποδείπνια, πρωθύπνια ἤ καί ἀπόδειπνος ὕμνος (Μάρκος Εὐγενικός). Ἐν τῇ Δύσει COMPLETORIUM, COMPLETA, OFFISIUM AD CUBILIA PERGENTES, ἤ AD INITIUM NOCTIS.

2. Ἱστορία

Ἡ πρώτη μαρτυρία περί προσευχῆς τῶν μοναχῶν κατά τήν ἀρχήν τῆς νυκτός εὕρηται εἰς τούς "Ὅρους κατά πλάτος (37) τοῦ Μεγάλου Βασιλείου : "Καί πάλιν τῆς νυκτός ἀρχομένης ἡ αἴτησις τοῦ ἀπρόσκοπον ἡμῖν καί φαντασιῶν ἐλευθέραν ὑπάρξαι τήν ἀνάπαυσιν, λεγομένου καί ἐν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ ἀναγκαίως τοῦ ἐνενηκοστοῦ ψαλμοῦ". Ἡ ἰδιωτική αὕτη μοναχική προσευχή δέν καταριθμεῖται εἰς τούς καιρούς τῆς ἡμερονυκτίου προσευχῆς οὔτε ὀνομάζεται ἀπόδειπνον. Ἀλλ᾽ἀσφαλῶς πρόκειται περί τῆς μητρικῆς τούτου μορφῆς. Ἤδη δηλοῦται τό θέμα αὐτοῦ καί ὁ 90ός ψαλμός ("Ὁ κατοικῶν ἐν βοηθείᾳ τοῦ Ὑψίστου...") εὕρηται καί εἰς τό σημερινόν ἀπόδειπνον. Ὡς δέ ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Συμεών πάντα τά στοιχεῖα τοῦ ἀποδείπνου, οἱ ψαλμοί, τά τροπάρια καί αἱ εὐχαί ἔχουν χαρακτῆρα "κατανύξεως καί ἐξομολογήσεως καί ἀφέσεως "

καί αἰτοῦνται ἱλασμόν "καί τό διελθεῖν τήν νύκτα εἰρηνικῶς, ἀφαντάστως ἀμολύντως τε καί ἀνενοχλήτως καί διαναστῆναι καλῶς ἐν τῷ καιρῷ τῆς τοῦ μεσονυκτίου καί τοῦ ὄρθρου προσευχῆς ἐν κατανύξει καί προθυμίᾳ" . Τά θέματα ὅμως ταῦτα εὕρηνται καί εἰς τάς εὐχάς καί τά ἄλλα στοιχεῖα τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἑσπερινοῦ, μία δέ τῶν εὐχῶν τούτων ἀπαντᾷ εἰς τήν ἀκολουθίαν τοῦ ᾀσματικοῦ ἑσπερινοῦ καί τήν τοῦ ἀποδείπνου. Οὕτως εἰς τήν δευτέραν τῶν ἀκολουθιῶν τούτων δυνάμεθα νά ἀναγνωρίσωμεν μίαν ἀναδίπλωσιν καί ἐπανάληψιν τῆς ἑσπερινῆς ἀκολουθίας. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται καί ἡ μεταγενεστέρα προέλευσις αὐτῆς, ὡς καί ἡ μή συναρίθμησίς της εἰς τούς ἑπτά ἀρχικούς καιρούς τῆς δημοσίας προσευχῆς. Ὀφείλεται δέ, προφανῶς, ἡ ἐμφάνισίς της εἰς τήν τάσιν, ἥτις καί ἐπεκράτησε, τῆς μεταθέσεως τοῦ ἑσπερινοῦ εἰς τάς πρό τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου ὥρας καί δή ἡ τέλεσις αὐτοῦ συναπτῶς πρός τήν ἐνάτην. Οὕτως ὅμως ἐγένετο αἰσθητή ἡ ἀνάγκη ἐπαναλήψεως τῆς προσευχῆς μετά τό ἐν τῷ μεταξύ γινόμενον δεῖπνον.

Ὁ ὅρος "ἀπόδειπνον" δέν ἀναφέρεται εἰς τό περιεχόμενον τῆς ἀκολουθίας ταύτης, ὁπότε θά ἐδήλου εὐχαριστίαν μετά τό δεῖπνον, ἀλλ' εἰς τόν χρόνον τελέσεως αὐτοῦ, ἤτοι μετά τό δεῖπνον καί πρό τῆς κατακλίσεως.

Εἰς τό βυζαντινόν μοναχικόν τυπικόν διεμορφώθησαν δύο ἀκολουθίαι, τό "μέγα" καί τό "μικρόν" ἀπόδειπνον, κληθέντα οὕτως ἐκ τῆς ἐκτάσεως αὐτῶν. Τό μικρόν ἀποτελεῖ ἐπιτομήν τοῦ μεγάλου διαμορφωθεῖσαν πρό τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, διότι εἶναι γνωστόν εἰς τόν Μάρκον τόν Εὐγενικόν. Εἰς τό μέγα διασῴζεται ἡ παλαιά ἀκολουθία τοῦ ἀποδείπνου, εὕρηται δέ τοῦτο εἰς πάντα τά χειρόγραφα Ὡρολόγια, ἐνῷ τό μικρόν εἰς μόνα τά

νεώτερα τούτων. Διαιρεῖται δέ τό μέγα εἰς τρία ἐπί μέρους τμήματα, "μοίρας" , κατά τόν Συμεών, "εἰς τύπον τῆς ἁγίας Τριάδος, καί τήν ὑπέρ ἡμῶν ἐξιλέωσιν". Τό μικρόν ἀποτελεῖται ἀπό ἕν μόνον μέρος μέ στοιχεῖα κατ' ἐκλογήν ἐκ τοῦ μεγάλου.

Κατά τήν παλαιοτάτην ἐποχήν τό μέγα ἀπόδειπνον ἐτελεῖτο πάσας τάς ἡμέρας τοῦ ἔτους. Μετά τήν ἐπικράτησιν τοῦ μικροῦ τό μέγα διετηρήθη κατά τάς περιόδους τῶν Νηστειῶν. Ὀλίγον μεταγενεστέρα φαίνεται ἡ διάταξις, ἡ ἰσχύουσα καί παρά τοῖς σλάβοις, καθ' ἥν τοῦτο τελεῖται καθ' ὅλας τάς ἡμέρας τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς (πλήν Σαββάτου καί Κυριακῆς), κατά τάς Τετάρτας καί Παρασκευάς τῶν νηστειῶν τῶν Χριστουγέννων καί τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καί κατά τάς παραμονάς τῶν Χριστουγέννων, Θεοφανείων καί Εὐαγγελισμοῦ, ἐκτός ἄν συμπίπτουν πρός Σάββατον ἤ Κυριακήν.

Ἀλλ' ἤδη κατά τήν ἐποχήν τοῦ Μάρκου καί τοῦ Συμεών τό μέγα ἐψάλλετο μόνον κατά τάς νηστησίμους ἡμέρας τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καί τό μικρόν κατά τάς λοιπάς. Τό πρῶτον διετηρήθη κατά τήν Τεσσαρακοστήν κατά τόν νόμον τῆς λειτουργικῆς ἐξελίξεως, κατά τόν ὁποῖον εἰς τάς σεβασμιωτέρας περιόδους τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους διατηροῦνται τά παλαιότερα στοιχεῖα καί λόγῳ τοῦ κατανυκτικοῦ χαρακτῆρος τῶν ἡμερῶν αὐτῶν καί τῆς συναφοῦς τάσεως πρός αὔξησιν τοῦ μήκους τῶν καιρῶν τῆς προσευχῆς. Ὁ Συμεών μαρτυρεῖ ὅτι κατά τήν ἐποχήν του εἰς μέν τάς "μεγίστας" μονάς τά ἀπόδειπνα ἐψάλλοντο "ἅμα τῷ ἑσπερινῷ πρό τῶν πυλῶν τοῦ ναοῦ ὡς κοιναί δεήσεις". Εἰς τάς λοιπάς μονάς, εἰς τά κοινόβια καί ὑπό τῶν ἐρημιτῶν, τῶν κοσμικῶν ἱε-

ρέων καί τῶν "εὐλαβῶν λαϊκῶν" ἐλέγετο κατ᾽ἰδίαν μετά τό δεῖπνον καί πρό τῆς κατακλίσεως. Παρά πάντων δέ τό μέγα ἀπόδειπνον ἐλέγετο κατά τάς προβλεπομένας ἡμέρας μετά τό μετά τόν ἑσπερινόν παρατιθέμενον μοναδικόν δεῖπνον.

Κατά τήν σήμερον παρ᾽ἡμῖν ἰσχύουσαν τάξιν τό μέγα ἀπόδειπνον ψάλλεται ἐν τοῖς ἐνοριακοῖς ναοῖς τό ἑσπέρας τῶν νηστησίμων ἡμερῶν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, ἀπό Δευτέρας ἕως Πέμπτης, κατά τάς Παρασκευάς τό μικρόν ἀπόδειπνον μετά τῶν στάσεων τοῦ ἀκαθίστου καί τάς λοιπάς ἡμέρας τοῦ ἔτους τό μικρόν κατ᾽ἰδίαν. Τό ἀπόδειπνον ἡρμήνευσαν ὁ Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός καί ὁ Συμεών (Διάλογος..., κεφ.343).

3. Τάξις τοῦ μεγάλου ἀποδείπνου.

Τρισάγιον (τῆς ἐνάρξεως).

Μέρος Α´

"Δεῦτε προσκυνήσωμεν..."

1. Ψαλμός 4ος "Ἐν τῷ ἐπικαλεῖσθαί με..." διά τόν στίχ. 9 αὐτοῦ "ἐν εἰρήνη ἐπί τό αὐτῷ κοιμηθήσομαι καί ὑπνώσω...".

Ψαλμός 6ος " Κύριε, μή τῷ θυμῷ σου ..." διά τόν στίχ. 7 "λούσω καθ᾽ἑκάστην νύκτα τήν κλίνην μου ...".

Ψαλμός 12ος "Ἕως πότε, Κύριε, ἐπιλήσει μου εἰς τέλος..." διά τόν στίχ. 4 "φώτισον τούς ὀφθαλμούς μου, μήποτε ὑπνώσω εἰς θάνατον...".

2. Ψαλμός 24ος "Πρός σέ, Κύριε, ἦρα τήν ψυχήν μου..." διά τόν στίχ. 5 "καί σέ ὑπέμεινα ὅλην τήν ἡμέραν...".

Ψαλμός 30ός "Ἐπί σοί, Κύριε, ἤλπισα..." διά τόν στίχ. 6. "εἰς χεῖράς σου παραθήσομαι τό πνεῦμά μου" "μίμημα γάρ τι τοῦ θανάτου ὁ ὕπνος" (Μᾶρκος).

Ψαλμός 90ός Ὁ κατοικῶν ἐν βοηθείᾳ τοῦ Ὑψίστου ... " διά τόν στίχ. 5 "οὐ φοβηθήσῃ ἀπό φόβου νυκτερινοῦ ... ἀπό πράγματος ἐν σκότει διαπορευομένου". Ὁ ψαλμός οὗτος μαρτυρεῖται, ὡς εἴδομεν, ἤδη ὑπό τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Οὕτω συμπληροῦνται αἱ δύο τριάδες τοῦ πρώτου μέρους τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἀποδείπνου.

"Μεθ᾽ἡμῶν ὁ Θεός". Ἀποσπάσματα ἐκ τοῦ ὕμνου τοῦ Ἡσαΐου κεφ.8,9. Ψάλλονται μετά τοῦ ἐφυμνίου "ὅτι μεθ᾽ἡμῶν ὁ Θεός", τό ὁποῖον εἶναι τό ἀκροστίχιον τοῦ πρώτου στίχου. Κατά τόν Μᾶρκον ψάλλονται ταῦτα "κατά τῆς τῶν δαιμόνων ἐνεργείας ἡμῖν συμβαλλόμενα, τῶν ἐν νυκτί μάλιστα τήν πονηράν δύναμιν ἐπιδεικνυμένων. Μεθ᾽ ὑμῶν γάρ φησιν ὁ Θεός, γνῶτε ἔθνη καί ἡττᾶσθε. Ὁ λαός ὁ καθήμενος ἐν σκότει εἶδε φῶς μέγα...".

Τροπάρια. Τά τρία τροπάρια "Τήν ἡμέραν διελθών...", "Τήν ἡμέραν παρελθών..." καί "Τήν ἡμέραν διαβάς..." εἶναι κατ᾽οὐσίαν διασκευαί τοῦ πρώτου ἐξ αὐτῶν, τό ὁποῖον καί μόνον ἀπαντᾷ εἰς τόν κώδικα Σινᾶ 863 ἐπαναλαμβανόμενον τρίς. Δι᾽αὐτοῦ ἄρχεται εἰς τόν κώδικα τοῦτον ἡ ἀκολουθία τοῦ ἀποδείπνου.

"Ἡ ἀσώματος φύσις". Τό ποιητικόν τοῦτο κείμενον εἶναι γεγραμμένον εἰς στίχους ἑνδεκασυλλάβους καί ἀνάγεται εἰς τήν πρώτην καί ἀρχαϊκήν περίοδον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνογραφίας. Μέ τινας διαφόρους γραφάς(τῶν Χερουβίμ - δέ πᾶσαι αἱ στρατιαί - μήτηρ Χριστοῦ - πρεσβεύσατε ἱλασμόν - τῆς δέ πλάνης) εὕρηται εἰς πάπυρον τοῦ ς' αἰῶνος.

Τό σύμβολον τῆς πίστεως. Περί αὐτοῦ βλέπε ἐν τῷ μεσονυκτίκῷ.

" Παναγία Δέσποινα Θεοτόκε ..." Πρόκειται περί σειράς ἐπικλήσεων εἰς τούς ἁγίους, ἀναλόγους πρός τάς λιτανείας τῶν ἁγίων τῆς ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας.

Τρισάγιον : Τοῦτο ἀνήκει εἰς τό πρῶτον τοῦτο μέρος τοῦ ἀποδείπνου.

Τροπάρια. Ἀκολουθεῖ σειρά τριῶν τροπαρίων καί ἑτέρων τεσσάρων ἐκτενεστέρων λεγομένων ἡμέραν παρ'ἡμέραν. Πάντα ἀναφέρονται εἰς τά θέματα τοῦ ἀποδείπνου καί τό δεύτερον τῆς δευτέρας ὁμάδος εἰς τήν κρίσιν.

Εὐχή. Τό πρῶτον τοῦτο μέρος τοῦ ἀποδείπνου κατακλείεται διά τῆς εὐλογίας ("Δι'εὐχῶν...") καί τῆς εἰς τόν Μέγαν Βασίλειον ἀποδιδομένης εὐχῆς "Κύριε, Κύριε ὁ ρυσάμενος ἡμᾶς ἀπό παντός βέλους πετομένου ἡμέρας ...". Ἡ εὐχή εὕρηται καί εἰς τό δεύτερον μικρόν ἀντίφωνον τοῦ ᾀσματικοῦ ἑσπερινοῦ.

Τό ἀπόδειπνον τῆς Κρυπτοφέρρης διαφέρει εἴς τινα σημεῖα. Οὕτως εἰς τήν πρώτην ὁμάδα τῶν τροπαρίων ἔχει διάφορον θεοτοκίον, ἡ δευτέρα ὁμάς λέγεται μόνον κατά τήν Τεσσαρακοστήν ἀποτελεῖται δέ ἀπό τρία τροπάρια παραλείπεται τό τρίτον), ἐλλείπει ἐπίσης καί ἡ εὐχή τοῦ Μεγάλου Βασιλείου.

Ὁ κῶδιξ, ἀφ'ἑτέρου, Σινᾶ 863 παρουσιάζει ἱκανάς ἰδιορρυθμίας. Ἡ ἀκολουθία ἄρχεται διά τοῦ "Δεῦτε προσκυνήσωμεν", ἐπακολουθεῖ τό τροπάριον "Τήν ἡμέραν διελθών..." ἐκ τρίτου καί τρεῖς ψαλμοί, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ μέν δύο πρῶτοι εἶναι οἱ τοῦ ἐντύπου, τρίτος δέ ὁ 26ος "Κύριος φωτισμός μου καί σωτήρ μου ...". Εἰς αὐτόν διακόπτεται τό χειρόγραφον.

Μέρος Β'

Ψαλμός 50ός "Ἐλέησόν με, ὁ Θεός ...".Οὗτος ψάλλεται καί εἰς τό ἀπόδειπνον "ὡς μηδέποτε τοῦτον παραλελεῖφθαι μετανοίας ὄντα διδακτικόν,ἥν ὀφείλομεν ἐπιδείκνυσθαι τῷ Θεῷ διά βίου παντός " (Μάρκος). Περί αὐτοῦ βλέπε εἰς τό Μεσονυκτικόν.

Ψαλμός 101ός "Κύριε εἰσάκουσον τῆς προσευχῆς μου καί ἡ κραυγή μου ...", διά τούς στίχ. 7 καί 8 "ἐγεννήθην ὡσεί νυκτικόραξ ἐν οἰκοπέδῳ, ἠγρύπνησα καί ἐγενόμην ὡς στρουθίον μονάζον ἐπί δώματος".

Προσευχή Μανασσῆ. "Κύριε παντοκράτωρ, ὁ Θεός τῶν πατέρων ἡμῶν, τοῦ Ἀβραάμ...".Πρόκειται περί ἀποκρύφου προσευχῆς ἀποδιδομένης εἰς τόν βασιλέα

τῆς Ἰουδαίας Μανασσῆν, τίθεται δέ ἐνταῦθα ἀντί τρίτου ψαλμοῦ ὡς "μετανοίας τε καί κατανύξεως ἀφορμήν οὖσαν " (Μάρκος).

Τρισάγιον (τοῦ β΄μέρους), τά τρία κατανυκτικά τροπάρια τοῦ πλ. β΄ἤχου ("Ἐλέησον ἡμᾶς ...", "Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς..." καί "Τῆς εὐσπλαγχνίας τήν πύλην.. ."), ἡ εὐλογία ("Δι᾽εὐχῶν ...") καί ἡ εὐχή "Δέσποτα, Θεέ, Πάτερ παντοκράτορ...".

Τό δεύτερον τοῦτο μέρος κατά τό τυπικόν τῆς Κρυπτοφέρρης εἶναι ἱκανῶς διάφορον. Εἶναι μονόψαλμον (50ός Ψαλμ.)μετά δέ τόν ψαλμόν ψάλλεται ὁ κανών τῆς Θεοτόκου ἤ τοῦ ἁγίου τῆς ἡμέρας, τό τρισάγιον, δύο κατανυκτικά τροπάρια καί ἕπεται ἡ εὐχή "Παντοκράτορ δέσποτα, ὁ τό μέτρον τῆς ἡμέρας συμπληρώσας ...", μή ὑπάρχουσα εἰς τά βυζαντινά Ὡρολόγια.

Μέρος Γ΄

"Δεῦτε προσκυνήσωμεν"

Ψαλμός 69ος "Ὁ Θεός εἰς τήν βοήθειάν μου πρόσχες...". Ἐτέθη εἰς τό ἀπόδειπνον προφανῶς διά τήν ἐν αὐτῷ ἐπίκλησιν τῆς θείας βοηθείας κατά τῶν ἐχθρῶν τοῦ ἀνθρώπου, ἀναγκαιοτάτην κατά τήν περίοδον τοῦ σκότους.

Ψαλμός 142ος "Κύριε εἰσάκουσον τῆς προσευχῆς μου, ἐνώτισαι.. ..". Ἴσως διά τόν αὐτόν λόγον, ἐπί πλέον δέ διά τήν ἐν στίχ. 3 φράσιν "ἐκάθισέ με ἐν σκοτεινοῖς..." καί τήν δέησιν "ἀκουστόν ποίησόν μοι τό πρωΐ τό ἔλεός σου ..." (στίχ. 8).

Δοξολογία. Ἀντί τρίτου ψαλμοῦ, μέ τήν διασκευήν "ἐν τῇ νυκτί ταύτῃ".

Τρισάγιον (τοῦ γ΄τούτου μέρους).

"Κύριε τῶν δυνάμεων". Τοῦτο εἶναι παλαιότατον σύντομον τροπάριον ἐκφράζον ἔντονον δέησιν ἀνθρώπου εὑρισκομένου εἰς θλίψεις καί ψαλλόμενον ὡς ἐφύμνιον τοῦ 150οῦ ψαλμοῦ ("Αἰνεῖτε τόν Θεόν ἐν τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ...").

Ἐπακολουθοῦν τέσσαρα κατανυκτικά τροπάρια, τό "Κύριε ἐλέησον" μ΄, ἡ εὐχή "Ὁ ἐν παντί καιρῷ", ἡ εὐλογία ("Ὁ Θεός οἰκτιρῆσαι ἡμᾶς..."), αἱ μεγάλαι μετάνοιαι καί αἱ εὐχαί:

"Ἄσπιλε ἀμόλυντε..." Αὕτη εἶναι μακρά εὐχή λαϊκῆς ἐμπνεύσεως, ἀποδιδομένη εἰς τόν μοναχόν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μονῆς τῆς Εὐεργέτιδος Παῦλον. Ἀπευθύνεται πρός τήν Θεοτόκον καί ἀναφέρει πρός αὐτήν πάντα σχεδόν τά δυνατά αἰτήματα καί ἰδίως ἐξαιτεῖται τήν κατά τήν ἔξοδον τῆς ψυχῆς προστασίαν αὐτῆς ἀπό τῶν δαιμόνων, διό καί περιελήφθη εἰς τήν ἀκολουθίαν τοῦ ἀποδείπνου.

"Καί δός ἡμῖν, Δέσποτα...". Εὐχή Ἀντιόχου μοναχοῦ τοῦ Πανδέκτου ἤ Παντέκτου, ἀπευθυνομένη "εἰς τόν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν". Εἰς τά χειρόγραφα χαρακτηρίζεται ὡς "ἐπικοίτιος" καί συχνάκις ἄρχεται ἄνευ τοῦ "Καί" ἐκ τοῦ "Δός ἡμῖν, Δέσποτα...". Ἐν ἀντιθέσει πρός τήν προηγουμένην, ἥτις εἶναι ἀτομική, διό καί πάντα τά ἐν αὐτῇ αἰτήματα ἐκφέρονται εἰς ἑνικόν ἀριθμόν, αὕτη

προϋποθέτει συμπροσευχομένην ολόκληρον τήν κοινότητα, διό καί τά αιτήματα αυτής διατυπούνται εἰς α' πληθυντικόν πρόσωπον. Κυρίως ἐπιζητεῖται ἡ βοήθεια τοῦ Κυρίου διά τήν ἀναμαρτήτως διέλευσιν τῆς ἐπερχομένης νυκτός καί τοῦ ἐπικειμένου ὕπνου καί ἡ ἀνάπαυσις τῆς ψυχῆς καί τοῦ σώματος. Ἡ εἰκών τοῦ σκότους καί τοῦ ὕπνου φέρει εἰς τόν νοῦν τόν "ζοφερόν ὕπνον τῆς ἁμαρτίας" καί τά κατά τήν νύκτα περικυκλοῦντα τόν ἄνθρωπον "σκοτεινά καί νυκτερινά" πάθη, ἀπό τά ὁποῖα ζητεῖ τήν λύτρωσιν. Ἡ αἴτησις διά τήν ἔγερσιν,"ἐν τῷ καιρῷ τῆς προσευχῆς" ἔχει ὑπαινιγμούς εἰς τόν κατά τό μεσονυκτικόν ψαλλόμενον 118ον ψαλμόν "ἐστηριγμένους ἐν ταῖς ἐντολαῖς σου καί τήν μνήμην τῶν σῶν κριμάτων ἐν ἑαυτοῖς ἀπαράθραυστον ἔχοντας").

Ἐκ τῶν ἐπισυναπτομένων τριῶν μικρῶν εὐχῶν ἡ πρώτη "Ὑπερένδοξε, ἀειπάρθενε..." ἀπευθύνεται πρός τήν Θεοτόκον, ἡ δευτέρα εἰς τήν ἁγίαν Τριάδα "Ἡ ἐλπίς μου ὁ Πατήρ..." , καί ἡ τρίτη πάλιν εἰς τήν Θεοτόκον "Τήν πᾶσαν ἐλπίδα μου...". Ἐξ αὐτῶν ἡ δευτέρα ἀποδίδεται εἰς τόν ἅγιον Ἰωαννίκιον τόν Μέγαν ἤ κατ' ἄλλα χειρόγραφα εἰς τόν ὅσιον Αὐξέντιον τόν ἐν τῷ Βουνῷ. Ὁ ἅγιος Ἰωαννίκιος, κατά τόν βίον αὐτοῦ, ἔψαλλε ταύτην ὡς ἐφύμνιον μετά τήν στιχολογίαν τριάκοντα ψαλμῶν. Ἐκ τούτου καί ἐκ τοῦ μέτρου αὐτῆς δύναται νά χαρακτηρισθῇ μᾶλλον ὡς ὕμνος ἤ ὡς εὐχή. Τό αὐτό ἰσχύει καί διά τήν τελευταίαν, ἥτις ψάλλεται ὡς θεοτοκίον εἰς ἦχον πλ. β' καί ἐν αὐτῇ τῇ ἀκολουθίᾳ τοῦ ἀποδείπνου.

Τό ἀπόδειπνον κατακλείεται δι' εὐλογίας, εὐχῆς κεφαλοκλισίας, συγχωρήσεως, τοῦ "Εὐξώμεθα" καί ἀπολύσεως.

Ἡ τελευταία εὐχή "Τοῖς μισοῦσι καί ἀδικοῦσιν ἡμᾶς..." εἶναι ἰδιωτική ἀνακεφαλαιωτική τῶν διά τοῦ "Εὐξώμεθα" εἰσαχθέντων αἰτημάτων, λέγεται δέ ὑπό τῶν μοναχῶν πρό τῆς κατακλίσεως "ἐν τοῖς κελλίοις".

Τό τρίτον τμῆμα τοῦ ἀποδείπνου παρουσιάζεται ἱκανῶς διάφορον εἰς τό Ὡρολόγιον τῆς Κρυπτοφέρρης. Ἐν πρώτοις τοῦτο δέν λέγεται κατά τάς ἐκτός τῆς Τεσσαρακοστῆς ἡμέρας. Ἀλλά καί κατά τήν περίοδον ταύτην ἡ ψαλμῳδία αὐτοῦ ἐπαφίεται εἰς τήν διάκρισιν τοῦ προεστῶτος. Περιλαμβάνει δέ τοῦτο τρεῖς ψαλμούς ἐναλασσομένους καθ' ἑκάστην (Δευτέρα : 29,30 καί 31 - Τρίτη : 34, 39 καί 40 - Τετάρτη : 43,60 καί 69 - Πέμπτη 70,76 καί 139), ἕνα σταθερόν τόν 66ον ("Ὁ Θεός οἰκτιρήσαι ἡμᾶς...") τρισάγιον, δύο τροπάρια, τήν προσευχήν τοῦ Μανασσῆ, ἀπόλυσιν, συγχώρησιν καί τήν εὐχήν "Τοῖς μισοῦσι ...".

Τό αὐτό τυπικόν γνωρίζει καί ἑτέραν συντομωτέραν ἀκολουθίαν μεγάλου ἀποδείπνου ψαλλομένην κατά τάς "λιτάς" ἡμέρας τῶν λοιπῶν τεσσαρακοστῶν, ἐκτός Παρασκευῆς. Τοῦτο ἄρχεται ἐκ τοῦ 90οῦ ψαλμοῦ, περιλαμβάνει δέ τό "Μεθ' ἡμῶν ὁ Θεός ..." καί τά λοιπά, τό τρισάγιον, τά τρία τροπάρια ("Φώτισον..." κλπ.) τόν 50όν ψαλμόν, τόν κανόνα, τόν 66ον ψαλμόν, τό τρισάγιον, τό ἀπολυτίκιον, τήν εὐχήν καί ἀπόλυσιν.

Εἰς τό μέγα ἀπόδειπνον, κατά τό κρατοῦν παρ' ἡμῖν τυπικόν, παρεμβάλλονται κατά τήν Α' ἑβδομάδα τῶν Νηστειῶν τμήματα τοῦ Μεγάλου Κανόνας τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης. Τότε προτάσσεται τῆς ὅλης ἀκολουθίας ὁ 69ος ψαλμός ("Ὁ Θεός εἰς τήν βοήθειάν μου πρόσχες..."), ψαλ-

λεται ἀκολούθως ὁ Μέγας Κανὼν καί τό ἀπόδειπνον συνεχίζεται κανονικῶς μετ'αὐτόν ἐκ τοῦ ψαλμοῦ 4ου.

4. Μικρόν ἀπόδειπνον

Τό μικρόν ἀπόδειπνον ἀποτελεῖ ἐκλογήν τῶν "καιριωτάτων" (Συμεών) στοιχείων τοῦ μεγάλου. Σύγκειται δέ ἐξ ὁλοκλήρου σχεδόν τοῦ τρίτου μέρους αὐτοῦ, ἀφαιρουμένου τοῦ "Κύριε τῶν δυνάμεων" καί τῶν κατανυκτικῶν τροπαρίων καί προστιθεμένου τοῦ 50οῦ ψαλμοῦ ἐκ τοῦ δευτέρου καί τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως ἐκ τοῦ πρώτου μέρους τοῦ μεγάλου ἀποδείπνου. Ἡ τάξις αὐτοῦ ἔχει ὡς ἕπεται :

Τρισάγιον (τῆς ἐνάρξεως).

"Δεῦτε προσκυνήσωμεν...".

Ψαλμός 50ός "Ἐλέησόν με ὁ Θεός ...".

Ψαλμός 69ος "Ὁ Θεός εἰς τήν βοήθειάν μου πρόσχες...".

Ψαλμός 142ος "Κύριε εἰσάκουσον τῆς προσευχῆς μου ...".

Δοξολογία.

Τό Σύμβολον τῆς πίστεως. Τό "Ἄξιόν ἐστιν...".

Τρισάγιον (τοῦ ἀποδείπνου).

Τό ἀπολυτίκιον τοῦ ἁγίου τῆς ἡμέρας.

Τό "Κύριε ἐλέησον" μ', "Ὁ ἐν παντί καιρῷ...".

Εὐλογία ("Ὁ Θεός οἰκτειρήσαι..."), "Ἄσπιλε, ἀμόλυντε...." καί λοιπαί εὐχαί.

Εἰς τό τέλος τοῦ μικροῦ ἀποδείπνου κατά νεώτατα χειρόγραφα καί ἔντυπα προστίθεται τό θεοτοκίον "Ἐπί σοί χαίρει, κεχαριτωμένη..." καί ἡ εὐχή εἰς τόν ἄγγελον, φύλακα τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου "Ἅγιε ἄγγελε ὁ ἐφεστώς...".

Εἰς τό μικρόν ἀπόδειπνον μετά τό "Ἄξιόν ἐστιν..." παρεμβάλλεται κατά μέν τάς πέντε πρώτας Παρασκευάς τῶν Νηστειῶν ὁ κανών τοῦ Ἀκαθίστου καί αἱ στάσεις τῶν χαιρετισμῶν κατά δέ τήν Τετάρτην τῆς Ε' ἑβδομάδος ὁ Μέγας Κανών.

Τό μικρόν ἀπόδειπνον κατά τό τυπικόν τῆς Κρυπτοφέρρης ἀκολουθεῖ σχεδόν παντελῶς διάφορον τάξιν, δεῖγμα καί τοῦτο τῆς μεταγενεστέρας προελεύσεως τῆς ἀκολουθίας. Οὕτω μετά τό ἐναρκτήριον τρισάγιον καί τό "Δεῦτε προσκυνήσωμεν...", ψάλλονται οἱ ψαλμοί 26ος, 69ος, 50ός, ὁ κανών τῆς Παρακλητικῆς ἤ τοῦ καθ'ἡμέραν ἁγίου, ὁ 66ος ψαλμός, τό τρισάγιον, δύο κατανυκτικά τροπάρια καί ἡ ἀκολουθία κατακλείεται διά τῆς εὐχῆς "Παντοκράτορ, δέσποτα..." καί τῆς ἀπολύσεως.

Γ΄. ΑΣΜΑΤΙΚΗ ΠΑΝΝΥΧΙΣ

Ἡ ἀκολουθία τῆς παννυχίδος ἐτελεῖτο, κατά τήν μαρτυρίαν Συμεών τοῦ Θεσσαλονίκης, κατά τήν ἀρχαίαν μέν ἐποχήν κατά πᾶσαν ἑσπέραν εἰς τούς ἐνοριακούς ναούς, βραδύτερον ὅμως ἡ τέλεσις αὐτῆς περιεστάλη εἰς μόνην τήν Μεγάλην Τεσσαρακοστήν. Κατά τήν ἐποχήν τοῦ Συμεών ἐτελεῖτο μόνον τήν πρώτην ταύτης, καθώς καί τήν Μεγάλην Ἑβδομάδα.

Ταύτην, μέ τινας διαφοράς, διασῴζουν ἱκανά χειρόγραφα καί τυπικά, λεπτομερῆ δέ περιγραφήν παρέχει ὁ Συμεών εἰς τόν "Διάλογον" αὐτοῦ, κεφ. 356. Δύναται νά θεωρηθῇ παράλληλος πρός τό μοναχικόν μέγα ἀπόδειπνον, μετά τοῦ ὁποίου ἔχει καί τινα κοινά στοιχεῖα. Ἐτελεῖτο μετά τό λυχνικόν τῶν ἀγρυπνιῶν τῶν μεγάλων ἑορτῶν ἤ καί τόν συνήθη ἑσπερινόν, μετά τόν μέγα ἁγιασμόν τῆς παραμονῆς τῶν Θεοφανείων, κατά τό ἑσπέρας τῆς Μεγάλης Πέμπτης ἐν συνδυασμῷ πρός τήν ἀνάγνωσιν τῶν δώδεκα Εὐαγγελίων καί μετά τάς Προηγιασμένας.

Κατά τήν ἀρχικήν της μορφήν ἡ ἔναρξις ἐγίνετο διά τοῦ "Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...", προηγεῖτο δ᾽αὐτῆς ἐκτενής ἀνάγνωσις ἐκ βιβλικῶν κειμένων ("προανάγνωσις"), ὡς ἐπί παραδείγματι κατά τήν μοναχικήν παννυχίδα τοῦ Πάσχα προηγεῖται ἡ ἀνάγνωσις τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων. Κατά τήν ἐποχήν τοῦ Συμεών ἡ προανάγνωσις καί τό "Εὐλογημένη ἡ βασιλεία" παρελείποντο καί ἡ παννυχίς ἐτελεῖτο συναπτῶς πρός τήν λειτουργίαν τῶν Προηγιασμένων.

Ἡ ὑπό τοῦ Συμεών περιγραφομένη τάξις αὐτῆς κατά τήν Α΄ ἑβδομάδα τῶν Νηστειῶν ἔχει ὡς ἀκολούθως :

Μετά τήν ὀπισθάμβωνον εὐχήν τῆς Προηγιασμένης ὁ ψάλτης ἐλάμβανεν εὐλογίαν παρά τοῦ ἱερέως ἤ τοῦ ἀρχιερέως καί ἤρχετο τοῦ 90οῦ ψαλμοῦ "Ὁ κατοικῶν ἐν βοηθείᾳ τοῦ Ὑψίστου...", ψαλλόμενον ἐνταῦθα προφανῶς διά τούς 5 καί 6 στίχους αὐτοῦ "οὐ φοβηθήσει ἀπό φόβου νυκτερινοῦ ... ἀπό πράγματος ἐν σκότει διαπορευομένου".

Ἐπηκολούθει συναπτή, ἡ εὐχή τοῦ α΄ἀντιφώνου ἤ ἡ α΄εὐχή τῆς παννυχίδος "Οἱ κατά τόν καιρόν τῆς ἡμέρας..." καί ἡ ἐκφώνησις αὐτῆς "Ὅτι πρέπει σοι..." καί ἐψάλλετο ὡς πρῶτον ἀντίφωνον ὁ ψαλμός 119 "Πρός Κύριον ἐν τῷ θλίβεσθαί με ἐκέκραξα..." μετά τοῦ ὑποψάλματος "Ὡς οἰκτίρμων Κύριος, σπλαγχνίσθητι".

Συναπτή, εὐχή τοῦ β΄ἀντιφώνου "Σέ τό ἀΐδιον καί ἀνέσπερον φῶς...", ἡ ἐκφώνησις αὐτῆς "Ὅτι ἡγίασται καί δεδόξασται..." καί ἐψάλλετο ὡς δεύτερον ἀντίφωνον ὁ 24ος ψαλμός "Πρός σέ, Κύριε, ἦρα τήν ψυχήν μου..." ἤ κατ᾽ἄλλην πηγήν ὁ 120ός "Ἦρα τούς ὀφθαλμούς μου..." μετά τοῦ ὑποψάλματος "Τῆς εὐσπλαγχνίας τήν πύλην".

Συναπτή, εὐχή τοῦ γ΄ἀντιφώνου "Ὁ τήν ἄϋπνον καί ἄπαυστον δοξολογίαν...", ἡ ἐκφώνησις αὐτῆς "Ὅτι ἀγαθός..." καί ὡς τρίτον ἀντίφωνον ὁ ψαλμός 121ος "Εὐφράνθην ἐπί τοῖς εἰρηκόσι μοι..." μετά τοῦ ὑποψάλματος "Ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς".

Συναπτῶς ἐψάλλετο ὁ 50ός ψαλμός μετά τοῦ ὑποψάλματος "Ἐλεήμων, Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς" (ἤ "ἐλέησόν

με"). Κατά τήν ὑπό τοῦ Συμεών μαρτυρουμένην τάξιν κατά τήν ψαλμῳδίαν τοῦ τρίτου ἀντιφώνου καί τοῦ 50οῦ ψαλμοῦ ὁ ἱε - ρεύς, προπορευομένου τοῦ διακόνου μετά λαμπάδος, ἐθυμία τό θυσιαστήριον καί τόν ναόν ὅλον. Κατά τήν πατριαρχικήν τά- ξιν τό θυμίαμα ἐγίνετο ὑπό τοῦ πατριάρχου ἀπό τῆς ἀρχῆς τοῦ πρώτου ἀντιφώνου, προφανῶς διά τό μέγεθος τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Αἱ εὐχαί τῆς παννυχίδος εὕρηνται εἰς διαφόρους κώδι 9 κας, ἐδημοσιεύθησαν δέ ὑπό τοῦ A. DMITRIEVSKIJ εἰς τά Εὐχό- λόγια αὐτοῦ σελ. 13-15 ἐκ τοῦ κώδικος Σινᾶ 956 τοῦ Ι'αἰῶ - νος. Αὗται ἀποδίδονται κατά τόν κώδικα Παντοκράτορος 149 τοῦ ΙΕ'αἰῶνος, εἰς Γερμανόν τόν Κωνσταντινουπόλεως. Ἀναφέ- ρονται εἰς θέματα τῆς νυκτερινῆς δοξολογίας, ἐκ τοῦ ὕφους δ'ἐν γένει αὐτῶν φαίνονται ἔργα ἑνός λογιωτάτου συγγραφέως. Ὑπό τοῦ Συμεών ὀρθῶς χαρακτηρίζονται ὡς "θαυμάσιαι ... ἐ- ξαιρέτως".

Μετά τόν 50όν ψαλμόν κατά τόν κώδικα Πάτμου 266 ἐψάλ- λετο τό προκείμενον "Κύριος ἰσχύν τῷ λαῷ αὐτοῦ δώσει", μετά στίχου. Κατά τόν Συμεών εὐθύς ἐλέγετο "Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν", "Ὅτι ἅγιος εἶ ὁ Θεός ἡμῶν...", τό "Πᾶσα πνοή ..." ἐκ τρίτου καί μετ'αὐτό ἀνεγινώσκετο ἀπό τοῦ ἄμβωνος ὑπό τοῦ πρώτου τῶν ἱερέων τό Εὐαγγέλιον. Εἰς τά Εὐαγγελιστάρια καί τήν σημερινήν πρᾶξιν τῆς Α'ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν διεσώθησαν αἱ περικοπαί αὗται καί ἀναγινώσκονται εἰς τό τέλος τῶν ἀποδείπνων.

Εὐθύς ἐψάλλετο τό "Ἡ ἀσώματος φύσις...", τό "Κύριε ἐ- λέησον" μ'φοράς κατά τόν Πάτμου 266, ρ'κατά τόν Συμεών, αἱ δεήσεις τῆς ἐκτενοῦς, ἡ εὐχή τῆς ἀπολύσεως " Δέσποτα παντο- κράτορ ἀκατάληπτε...", ἡ ὁποία κατά τόν Συμεών προανεγινώ - σκετο συναπτῶς πρός τήν εὐχήν τοῦ γ'ἀντιφώνου, ἡ ἐκφώνησις

αὐτῆς, ἡ εὐχή τῆς κεφαλοκλισίας "Κύριε, ὁ Θεός ἡμῶν, κλῖ- νον τάς καρδίας ἡμῶν...", ἡ ἐκφώνησις αὐτῆς "Ὅτι σύ εἶ ὁ Θεός ἡμῶν...", τό "Εἴη τό ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον..." καί ἀπόλυσις.

Δ. ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΠΡΟΟΙΜΙΑΚΗ

Ἡ σύντομος αὐτη ἀκολουθία ὑπάρχει εἰς τά ἔντυπα Ὡρολόγια καί εἴς τινα χειρόγραφα, εἰς τά ὁποῖα πλήν τοῦ τρισαγίου εὑρηται ἕν μόνον τροπάριον, τό πρῶτον,καί μία εὐχή, πάλιν ἡ πρώτη τοῦ ἐντύπου.Μόνον εἰς μεταγενέστερα χειρόγραφα ἔχει τήν ἐν τῷ ἐντύπῳ πλήρη μορφήν.Εἴς τινα χειρόγραφα ἐπιγράφεται "ἀκολουθία τῆς ἀπό τοῦ ὕπνου ἀνανήψεως", εἴς τινα δέ ἔντυπα παραλείπεται ἡ λέξις "προοιμιακή" τῆς ἀκολουθίας χαρακτηριζομένης πλημμελῶς ὡς " ἀκολουθίας τῆς ὅλης ἡμερονθκτίου ἀκολουθίας".

Κατ'οὐσίαν δέν πρόκειται περί ἀκολουθίας, ἀλλά περί ἰδιωτικῆς προσευχῆς, εἰς τήν ὁποίαν προλαμβάνονται θέματα τῆς ἀκολουθίας τοῦ μεσονυκτικοῦ. Ἀκολουθεῖ δέ τόν τύπον τῶν ὑπό τήν εὐρυτάτην ἔννοιαν τοῦ ὅρου βυζαντινῶν μοναχικῶν τρισαγίων, ἀποτελουμένη ἐκ τοῦ τρισαγίου, τῆς εὐχῆς - ὕμνου "Παναγία Τριάς" καί τῆς Κυριακῆς προσευχῆς, τριῶν τροπαρίων καί δύο εὐχῶν. Εἰς τήν θέσιν τῆς αἰτήσεως, δηλαδή μεταξύ τροπαρίων καί εὐχῆς, παρεμβάλλεται τό "Κύριε ἐλέησον" δωδεκάκις.

Τά τρία τροπάρια ἐλήφθησαν κατ'ἐκλογήν καί κατά σειράν ἤχου ἐκ τῶν τριαδικῶν τροπαρίων τοῦ ὄρθρου τῆς Τεσσαρακοστῆς. Οὕτω διά τοῦ πρώτου ἐξ αὐτῶν, τοῦ α΄ἤχου, "Ἐξεγερθέντες τοῦ ὕπνου ..." ἐπιζητεῖται ἡ καταξίωσις τοῦ πιστοῦ, ὅπως ἀναπέμψῃ μετά τῶν ἀγγέλων τῶν τρισάγιον ὕμνον,εἰς τό δεύτερον, τοῦ β΄ἤχου, "Τῆς κλίνης καί τοῦ ὕπνου..." ἀναπέμπεται δέησις πρός φωτισμόν τοῦ νοός διά τήν ὑμνῳδίαν τοῦ Κυρίου καί εἰς τό τρίτον, τοῦ γ΄ἤχου, " Ἀθρόον ὁ κριτής..." ἀναφέρεται εἰς τήν ἔλευσιν τοῦ Χριστοῦ καί τό καθῆκον τῆς ἐγρηγόρσεως τῶν πιστῶν, θέματα κυριαρχοῦντα εἰς τήν ἀκολουθίαν τοῦ μεσονυκτικοῦ καί εἰς τήν ἀρχήν τοῦ ὄρθρου.

Εἰς τάς εὐχάς ἐπανέρχονται τά αὐτά θέματα. Ἤτοι εἰς τήν πρώτην, "Ἐκ τοῦ ὕπνου ἐξανιστάμενος...", ἀναπέμπεται εὐχαριστία διά τήν διέλευσιν τῆς νυκτός καί δέησις δι'ἐπαξίαν δοξολογίαν. Ἐν τῇ δευτέρᾳ,"Δόξα σοι, βασιλεῦ,..." ἐπαναλαμβάνεται ἡ αὐτή εὐχαριστία καί ἐκζητεῖται ἡ προσδοχή τῆς μετά τῶν ἀγγέλων δοξολογίας ἐν συνδυασμῷ πρός τό θέμα τῆς ὑπαντῆς τοῦ νυμφίου.

Πάντα τά ἔντυπα Ὡρολόγια ἄρχονται διά τῆς ἀκολουθίας ταύτης. Τά χειρόγραφα ἤ ἐξ αὐτῆς, ἤ ἐκ τοῦ μεσονυκτικοῦ ἤ καί τοῦ ὄρθρου. Οὕτως εἰς αὐτά προτιμᾶται ἡ φυσικωτέρα διάταξις τῶν ἀκολουθιῶν ἀπό τῆς ἐγέρσεως ἐκ τοῦ νυκτερινοῦ ὕπνου μέχρι τῆς ἑσπερινῆς κατακλίσεως (μεσονυκτικόν - ἀπόδειπνον), ἀντί τῆς λειτουργικῆς (ἑσπερινός - Θ΄ὥρα). Ἐκ τοῦ λόγου τούτου ἐξηγεῖται καί ὁ χαρακτηρισμός τῆς ἀκολουθίας ταύτης ὡς "προοιμιακῆς τῆς ὅλης ἡμερονθκτίου ἀκολουθίας". Εἰς τό Ὡρολόγιον τῆς Κρυπτοφέρρης δέν περιλαμβάνεται ἡ ἀκολουθία αὐτη.

Ε΄ ΜΕΣΟΝΥΚΤΙΚΟΝ

1. Ὁρολογία

Ὡς καί τό ὄνομα αὐτῆς δηλοῖ, ἡ ἀκολουθία αὕτη τελεῖται κατά τό μεσονύκτιον, ἤτοι κατά τήν ἕκτην ὥραν τῆς νυκτός. Εἰς τά χειρόγραφα καλεῖται καί "ὁ ἄμωμος" ἤ "οἱ ἄμωμοι"; εἰς δέ τό Ὡρολόγιον τῆς Κρυπτοφέρρης καί εἴς τινα χειρόγραφα "μεσονύκτιον" ἤ "ἀκολουθία τοῦ μεσονυκτίου". Εἰς τόν Αἰθιοπικόν λειτουργικόν τύπον καλεῖται "ἕκτη ὥρα τῆς νυκτός" εἰς δέ τόν Μοζαραβικόν "ANTE MATUTINUM","MEDIA NOX" ἤ "ORDO AD MEDIUM NOCTIS".

2. Ἱστορία

Παράλληλόν τι πρός τήν ἀκολουθίαν τοῦ μεσονυκτικοῦ δύναται νά ἀναζητηθῇ εἰς τήν κατά τήν νύκτα τοῦ Σαββάτου τελουμένην ἐν τῷ Ἰουδαϊκῷ ναῷ λατρείαν καί ἰδιαιτέρως εἰς τάς τελετάς τῆς νυκτός τοῦ Πάσχα. Κατά τήν ἔξοδον ἐκ τῆς Αἰγύπτου "μεσούσης τῆς νυκτός" ὁ ὀλοθρευτής ἄγγελος ἐπάταξε τά πρωτότοκα τῶν Αἰγυπτίων (Ἐξόδ. 12,29). Οἱ Ἑβραῖοι τῆς ἐποχῆς τοῦ Κυρίου ἐπίστευον ὅτι κατά παρόμοιον τρόπον ὁ Κύριος θά ἐπάτασσε τούς ἐχθρούς τοῦ Ἰσραήλ καί θά ἀπηλευθέρωνε αὐτόν, πάλιν κατά τό μεσονύκτιον τῆς νυκτός τοῦ Πάσχα.

Ἀνάλογος πίστις ἐπεκράτησε καί παρά τοῖς πρώτοις χριστιανοῖς. Ὁ Κύριος ἀνέστη κατά τήν νύκτα τοῦ Πάσχα, πάλιν κατ᾽αὐτήν θά ἔλθῃ διά νά λάβῃ τήν βασιλείαν τῆς γῆς. Τοῦτο ρητῶς μαρτυρεῖται ὑπό τοῦ Λακταντίου (ἀρχαί Δ΄αἰῶνος). Εἰς τήν ἀνάπτυξιν τῶν ἰδεῶν τούτων καί τήν γενίκευσίν των, δι᾽ ὅλας

τάς νύκτας τοῦ ἔτους συνετέλεσαν καί λόγοι τινές τοῦ Κυρίου. Αὐτός συνίστα οἱ πιστοί νά γρηγοροῦν, διότι δέν γνωρίζουν ποίαν ὥραν ἔρχεται ὁ Κύριος (Ματθ.24,42). Εἰς τό Μάρκ.13,35 συνιστᾶται καί πάλιν ἡ ἐγρήγορσις καί ἐπισημαίνονται οἱ δυνατοί καιροί τῆς ἐλεύσεως αὐτοῦ : "Γρηγορεῖτε οὖν·οὐκ οἴδατε γάρ πότε ὁ Κύριος τῆς οἰκίας ἔρχεται, ἤ ὀψέ ἤ μεσονύκτιον ἤ ἀλεκτοροφωνίας ἤ πρωΐ, μή ἐλθών ἐξαίφνης εὕρῃ ὑμᾶς καθεύδοντας·ἐγώ δέ λέγω ὑμῖν πᾶσι γρηγορεῖτε". Τό αἰφνίδιον καί ἀπροσδόκητον τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου τονίζεται καί ἀλλαχοῦ :"ὡς κλέπτης ἐν νυκτί" (Α΄Θεσ. 5,2.4.Β΄Πέτρ.3,10. Ἀποκ.3,3.16,15) . Ἐκεῖνο ὅμως τό ὁποῖον ἰδιαιτέρως συνετέλεσε, ὅπως ληφθοῦν οἱ λόγοι τοῦ Κυρίου κατά γράμμα ἦτο ἡ παραβολή τῶν δέκα παρθένων (Ματθ. 25,1-13). Κατ᾽αὐτήν "μέσης νυκτός κραυγή γέγονεν· Ἰδού ὁ νυμφίος" (Ματθ. 25,6). Ὁ Χριστός θά ἤρχετο κατά τό μέσον τῆς νυκτός·οἱ πιστοί,ὡς αἱ παρθένοι, ὤφειλον νά εἶναι ἕτοιμοι καί ἐγρηγορότες διά νά ἐξέλθουν εἰς ἀπάντησίν του. Ὁ ἴδιος ἐξ ἄλλου τό ἐζήτει·"γρηγορεῖτε οὖν ὅτι οὐκ οἴδατε τήν ἡμέραν οὐδέ τήν ὥραν, ἐν ᾗ ὁ υἱός τοῦ ἀνθρώπου ἔρχεται" (Ματθ.25,13). Εἰς τήν "Διδαχήν τῶν δώδεκα ἀποστόλων" ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἰδία σύστασις.

Ἐπί πλέον τό μεσονύκτιον ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ καταλληλοτέρα διά τήν προσευχήν ὥρα. Ὁλόκληρος ἡ κτίσις ἡσυχάζει διά νά λατρεύσῃ τόν Θεόν. Εἰς τό ἀπόκρυφον "Διαθήκη τοῦ Ἀδάμ" καί εἰς ἄλλα ἐξ αὐτοῦ προελθόντα ψευδεπίγραφα συνιστᾶται ἰδιαιτέρως διά τόν λόγον τοῦτον ἡ κατά τό μέσον τῆς νυκτός προσευχή.

Εἰς τό πλαίσιον τῶν ἰδεῶν τούτων δέον ὅπως τοποθε-

τηθῆ ἡ κατά τό μεσονύκτιον ἔγερσις καί προσευχή τῶν χριστιανῶν. Ἤδη ὁ Παῦλος καί ὁ Σίλας ἐν τῇ φυλακῇ τῶν Φιλίππων "κατά τό μεσονύκτιον ... προσευχόμενοι ὕμνουν τόν Θεόν" (Πράξ. 16,25).

Ἡ ἀτομική μεσονύκτιος προσευχή διά τῶν μοναχῶν κατέστη ὁμαδική δημόσια προσευχή ὁλοκλήρου τῆς μοναχικῆς κοινότητος. Οὕτω διαμορφοῦται ἡ ἀκολουθία τοῦ μεσονυκτικοῦ διαποτιζομένη ἀπό τάς ἰδέας καί τούς συμβολισμούς τούτους. Οὗτοι παρέμειναν ζῶντες καθ᾽ὅλην τήν βυζαντινήν περίοδον μέχρι καί τῆς ἐποχῆς τοῦ Συμεών Θεσσαλονίκης.

Κατά τόν Μάρκον τόν Εὐγενικόν διά τῆς ἐκ τοῦ ὕπνου ἐγέρσεως ἡμῶν κατά τό μεσονύκτιον "τήν τε ἐκ τοῦ σκότους τῆς πλάνης πρός τήν κατά Χριστόν ἐλευθέραν καί φωτεινήν ζωήν ὑποδηλοῦμεν μετάθεσιν, ἀφ᾽ἧς ἠρξάμεθα τῷ Θεῷ λατρεύειν˙ὁ λαός γάρ,φησιν, ὁ καθήμενος ἐν σκότει εἶδε φῶς μέγα. Ἐπεί καί ἐν τῷ μέσῳ τοῦ βίου τῆς κεχυμένης τῆσδε νυκτός ἐπεδήμησεν ὁ Σωτήρ εἰς τόν κόσμον˙ καί ἅμα τήν μέλλουσαν ἐκείνην ἀποκατάστασιν, ὅτε ὁ τῶν ψυχῶν νυμφίος ἐλεύσεται μέσης νυκτός συνεισαγαγών ἑαυτῷ τάς φρονίμους εἰς ἀκβάτους παστάδας, ὅπου ἑορταζόντων ἦχος καί φωνή ἀγαλλιάσεως οὐκ ἐχούσης πέρας. Ἔγειραι, φησίν, ὁ καθεύδων καί ἀνάστα ἐκ τῶν νεκρῶν καί ἐπιφαύσει σοι ὁ Χριστός". Ὁ Συμεών ἀναζητῶν τήν αἰτίαν τῆς συστάσεως τῆς ἀκολουθίας ταύτης εὑρίσκει αὐτήν "διά τό ἄγρυπνον τῶν ἀγγέλων καί τήν ἀσίγητον αἴνεσιν καί διά τό ἡσύχιον καί εἰρηνικόν τοῦ νοός περί τήν θείαν δοξολογίαν καί τήν ἀνάστασιν, ὀψέ γάρ Σαββάτων ἠγέρθη ὁ Κύριος, καί τήν δευτέραν αὐτοῦ παρουσίαν, ἥν πιστοί πάντες ἀπεκδεχόμεθα, ὅτε ὡς ἐξ ὕπνου ἡμᾶς ἐξεγερεῖ τοῦ θανάτου καί αὐτός δέ τῶν ψυχῶν ὁ νυμφίος, ὡς ἔφη, ἐλεύσεται

ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτός καί δεῖ γρηγορεῖν ἡμᾶς" (Διάλογος, κεφ. 299). Κατωτέρω δέ παραβάλλει τήν κροῦσιν τοῦ ξύλου καί τήν συνάθροισιν εἰς τόν νάρθηκα τοῦ ναοῦ τῶν πιστῶν, πρός τήν ἐσχάτην σάλπιγγα καί τήν ἀνάστασιν καί συνάθροισιν τῶν ἀνθρώπων "ὡς ἐν γῇ πρό τοῦ οὐρανοῦ".

Εἰς τό βυζαντινόν λειτουργικόν τύπον διεμορφώθησαν τρεῖς διάφοροι ἀκολουθίαι μεσονυκτικοῦ, ἡ καθ᾽ἡμέραν, ἡ τοῦ Σαββάτου καί ἡ τῆς Κυριακῆς. Ἐπί πλέον εἰς αὐτήν προσετέθη καί ἰδιαιτέρα συμπληρωματική ἀκολουθία,τό μεσώριον τοῦ μεσονυκτικοῦ. Ὑπό τοῦ π.J.MATEOS διετυπώθη ἡ γνώμη ὅτι αἱ παροῦσαι μορφαί τοῦ μεσονυκτικοῦ εἶναι μεταγενέστεραι, τῆς ἀρχικῆς ἀκολουθίας αὐτοῦ ἐνσωματωθείσης εἰς τόν ὄρθρον. Κατ᾽αὐτόν εἰς τό μέχρι καί τόν καθισμάτων πρῶτον μέρος τῆς ἀκολουθίας ταύτης πρέπει νά ἀναγνωρισθῇ ~~ὡς~~ τό παλαιόν μεσονυκτικόν. Τά ἐπιχειρήματα αὐτοῦ συνοψίζονται εἰς τά ἑξῆς :

α) κατά τήν ἀκολουθίαν τῶν ὁλονυκτιῶν, ὡς γνωστόν,παραλείπεται τό μεσονυκτικόν, ἐνῷ ἀντιθέτως θά ἔπρεπε τοῦτο νά ἀποτελῇ τήν κεντρικήν ἀκολουθίαν εἰς τήν παννυχίδα. Τοῦτο ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ λόγου ὅτι τό σημερινόν μεσονυκτικόν ὡς νεώτερον δέν εὗρε θέσιν εἰς τήν συστηρητικωτέραν μορφήν τῶν μοναχικῶν ὁλονυκτιῶν. β) Ἡ ὁμάς τῶν ψαλμῶν τοῦ ἑξαψάλμου καί ἡ στιχολογία τοῦ Ψαλτηρίου ἀποτελοῦν εἰς τούς ἄλλους λειτουργικούς τύπους στοιχεῖα τῆς ἀκολουθίας τοῦ μεσονυκτικοῦ. γ) Εἰς τά τροπάρια "Ἰδού ὁ νυμφίος ἔρχεται..." τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος καί εἰς τά τριαδικά τοῦ ὄρθρου τῆς Τεσσαρακοστῆς εὑρηνται θέματα τοῦ μεσονυκτικοῦ, ὡς ἡ ἐκ τοῦ ὕπνου ἔγερσις, ἡ ἔλευσις τοῦ κριτοῦ, αἱ δέκα παρθένοι καί ἡ

μετά τῶν ἀγγέλων τριαδική δοξολογία.

3. Τό καθ'ἡμέραν μεσονυκτικόν.

Τρισάγιον. Αἱ βυζαντιναί μοναχικαί ἀκολουθίαι ἄρχονται διά τοῦ τρισαγίου ὑπό τήν εὐρυτέραν αὐτοῦ ἔννοιαν, ἤτοι τῆς ὁμάδος τῆς ἀρχομένης μέν δι'αὐτοῦ περιλαμβανούσης ὅμως καί τό "Παναγία Τριάς" καί τήν Κυριακήν προσευχήν.Τό τρισάγιον τοῦτο δέν ἀνήκει εἰς τήν ἀκολουθίαν τήν ὁποίαν εἰσάγει. Ἀποτελεῖ τήν ἔναρξιν πάσης ὁμάδος προσευχῶν,ἐνταῦθα τῶν τριῶν ἐπισυναπτομένων ἀκολουθιῶν, τοῦ μεσονυκτικοῦ, τοῦ ὄρθρου καί τῆς Α'ὥρας. Διά τόν λόγον τοῦτον αἱ δύο δεύτεραι ἀκολουθίαι στεροῦνται ἐναρκτηρίου τρισαγίου. Κατά τόν αὐτόν τρόπον καί ἡ δευτέρα ὁμάς (Γ'καί ς'ὥρα καί τά Τυπικά) καί ἡ τρίτη (Θ'ὥρα καί ἑσπερινός) ἄρχονται μέν διά τρισαγίου ὁμοίως, αἱ δέ ἑξῆς τάς πρώτας ἐξ αὐτῶν ἐπισυναπτόμεναι ἕτεραι στεροῦνται αὐτοῦ, ἀρχόμεναι ἐκ ~~x~~ τοῦ "Δεῦτε προσκυνήσωμεν...".

Ὁ Ν'Ψαλμός. Ὁ πεντηκοστός ψαλμός ("Ἐλέησόν με, ὁ Θεός, κατά τό μέγα ἔλεός σου...") ἦτο προσφιλέστατος εἰς τήν χριστιανικήν ἐκκλησίαν διά τήν ζωηράν ἔκφρασιν τῆς μετανοίας καί τῆς συντριβῆς τῆς χαρακτηριζούσης αὐτόν.Προετάχθη δέ τῆς ἀκολουθίας τοῦ μεσονυκτικοῦ ἀκριβῶς διά τόν λόγον τοῦτον ἡ αἴτησις συγχωρήσεως ἀποτελεῖ προϋπόθεσιν διά τήν ἀναφοράν εὐπροσδέκτου εἰς τόν Θεόν προσευχῆς. Τόν καθαρτικόν τοῦτον χαρακτῆρα τῆς ἀπαγγελίας τοῦ ψαλμοῦ τούτου ἐπισημαίνουν ὁ Μάρκος καί ὁ Συμεών. Ὑπό τοῦ Συμεών προσάγεται καί ἕτερος λόγος. Ἡ ἐν αὐτῷ ἐπίκλησις τοῦ ἁγίου Πνεύματος (στίχ. 12-13) εἶναι ἀπαραίτητος διά τήν ἀναφοράν εὐπροσδέκτου ὑπό τοῦ Θεοῦ ἐν Πνεύματι καί συντετριμμένῃ καρδίᾳ προσευχῆς. Ἐπί πλέον ὁ προηγηθείς ὕπνος εἶναι εἰκών τοῦ θανάτου τοῦ εἰσελθόντος διά τοῦ Ἀδάμ εἰς τό ἀνθρώπινον γένος,τό ὁποῖον ἀνίσταται καί ζωοῦται δεχόμενον τόν ἐγκαινισμόν τοῦ ἁγίου Πνεύματος.

Ὁ ἄμωμος. Οὕτω καλεῖται ὁ 118ος ψαλμός τοῦ Ψαλτηρίου ὡς ἀρχόμενος διά τῆς φράσεως "Μακάριοι οἱ ἄμωμοι ἐν ὁδῷ...".Οὗτος ὡς λίαν ἐκτενής (σύγκειται ἐκ 176 στίχων) ἀποτελεῖ μόνος ἴδιον κάθισμα, τό ΙΖ, διαιρούμενος εἰς τρεῖς στάσεις (α'στίχ. 1-72, β'στίχ. 73-131, γ'στίχ. 132-176). Λόγῳ τῆς ἰδιαζούσης σπουδαιότητος αὐτοῦ ψάλλεται καθημερινῶς, ἀπό Δευτέρας ἕως Παρασκευῆς κατά τό μεσονυκτικόν, κατά τό Σάββατον δέ καί τάς Κυριακάς ὡς κάθισμα τοῦ ὄρθρου. Ἡ ἐκλογή τοῦ ψαλμοῦ τούτου διά τό μεσονυκτικόν ὑπό μέν τοῦ Συμεών ἀποδίδεται εἰς τό περιεχόμενον αὐτοῦ, τό φέρον εἰς μνήμην"τήν τοῦ Θεοῦ βασιλείαν καί τά κρίματα καί τά δικαιώματα καί τά μαρτύρια καί τά λόγια καί τούς νόμους ", κατά δέ τόν Μάρκον, ὀρθότερον, εἰς τήν ἐν τῷ στίχ. 62 μνείαν τῆς κατά τό μεσονύκτιον προσευχῆς ("μεσονύκτιον ἐξεγειρόμην τοῦ ἐξομολογεῖσθαί σοι ἐπί τά κρίματα τῆς δικαιοσύνης σου") : "Ἐπισυνάπτομεν ἐφεξῆς τόν ριη (ψαλμόν),ὅς καί τήν ἐν μεσονυκτίῳ ἐξέγερσιν καί ἐξομολόγησιν ὑπό τοῦ Δαβίδ γινομένην ἀνάγραπτον φέρει, πρός τόν ὅμοιον ζῆλον ἐνάγων ἡμᾶς,καί ἧς μάλιστα δεῖ προσευχῆς τε καί παρρησίας ὅλος ὑπάρχων μεστός, καί ἅμα προσήκων τῇ δευτέρᾳ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐνδόξῳ ἐπιφανείᾳ κατά τό μέσον τῆς νυκτός ἐσομένῃ, ὡς ἡ παραβολή τῶν παρθένων διδάσκει ...

τότε ἐφαρμόσει τῶν ἀξίων ἑκάστῳ τό, "Μεσονύκτιον ἐξεγειρόμην" μετά φαιδρᾶς τῆς λαμπάδος ἐξομολογεῖσθαί σοι...".

Ἡ μετά τόν στίχον 93 ἔνδειξις "μέση" εὑρισκομένη περίπου εἰς τό μέσον τοῦ ψαλμοῦ, ἀφορᾷ εἰς τήν κατά τά Σάββατα τῶν κεκοιμημένων λειτουργικήν αὐτοῦ χρῆσιν, ὅτε κατά τόν ὄρθρον οὗτος στιχολογεῖται εἰς στάσεις δύο, παρεμβαλλομένων ἐνταῦθα δεήσεων ὑπέρ τῶν νεκρῶν.

Τό Σύμβολον τῆς πίστεως. Ἡ ἀπαγγελία τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως ἐνταῦθα ἀποβλέπει τό μέν εἰς τήν βεβαίωσιν τῆς ἐμμονῆς ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ ὁμολογίᾳ, ἄνευ τῆς ὁποίας ἡ προσευχή τοῦ ἀνθρώπου θεωρεῖται ἀπόβλητος, τό δέ, κατά τόν Συμεών, "ἵνα ἐάν ἐπέλθῃ ὁ θάνατος, ἡμᾶς εὕροι ἐν τῇ ὁμολογίᾳ", διό καί ἀπαγγέλλεται ἅμα τῇ ἐγέρσει ἐκ τοῦ ὕπνου καί πρό τῆςκατακλίσεως, ἐν τῷ ἀποδείπνῳ.

Διά τοῦ Συμβόλου δύναται νά θεωρηθῇ ὡς συμπληρούμενον τό τριαδικόν σύστημα τῶν ψαλμῶν ἐν τῷ μεσονυκτικῷ, πρώτου λαμβανομένου τοῦ 50οῦ, δευτέρου τοῦ 118ου καί τρίτου τοῦ Συμβόλου. Μᾶλλον ὅμως ἐνταῦθα τό τριαδικόν συμπληροῦται διά τῆς εἰς τρεῖς στάσεις διαιρέσεως τοῦ ἀμώμου, ἐνῷ ὁ μέν 50ός ἐπέχει θέσιν ἐναρκτηρίου στοιχείου καί τό Σύμβολον παρεμβολῆς, δι'οὕς εἴπομεν σκοπούς, τοσούτῳ μᾶλλον καθ'ὅσον τοῦτο ἐλλείπει καί ἐκ τῆς ἀκολουθίας τῆς Κρυπτοφέρρης.

Τό τρισάγιον. Τοῦτο ἀνήκει εἰς τό μεσονυκτικόν. Τό πρῶτον ἦτο τό ἐναρκτήριον.

Τά τροπάρια. Ἐκ τῶν ἐπακολουθούντων τριῶν τροπαρίων ("Ἰδού ὁ νυμφίος ἔρχεται...", "Τήν ἡμέραν ἐκείνην τήν φοβεράν ..." καί "Σέ τό ἀπόρθητον τεῖχος...") τό μέν πρῶτον λέγεται ἄνευ τινός στίχου, τά δ'ἕτερα δύο ὡς στιχηρά τοῦ

"Δόξα Πατρί ..." τό πρῶτον καί τοῦ "Καί νῦν ..." τό δεύτερον, τό ὁποῖον, ὡς συνήθως, εἶναι θεοτοκίον. Τά δύο πρῶτα τροπάρια εἶναι "τῷ καιρῷ πρόσφορα" (Μάρκος) σημαίνοντα "τόν σκοπόν τῆς μεσονυκτίου δοξολογίας"(Συμεών). Οὕτως ἀμφότερα ἀναφέρονται εἰς τήν παραβολήν τῶν δέκα παρθένων καί συνιστοῦν ἐγρήγορσιν.

Ἀντ'αὐτῶν εἰς τήν ἀκολουθίαν τῆς Κρυπτοφέρρης ὑπάρχουν τά γνωστά τρία κατανυκτικά τροπάρια "Ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε...", "Κύριε ἐλέησον ἡμᾶς..." καί "Τῆς εὐσπλαγχνίας τήν πύλην...". Ταῦτα δέν προβλέπονται ὑπό τῶν Ὡρολογίων ἡμῶν, ἀλλά κατ'ἄγραφον παράδοσιν παρεμβάλλονται περί τό τέλος τοῦ μεσονυκτικοῦ πρό τῆς ἀπολύσεως. Μετά τά τρία ταῦτα κατανυκτικά προστίθεται ἐν τῷ Ὡρολογίῳ τῆς Κρυπτοφέρρης ἕτερα τέσσαρα θεοτόκια ("Πολλά τά πλήθη...", "Παναγία Θεοτόκε...", "Ἡ ἐλπίς τῶν ἀπηλπισμένων..." καί "Τήν πᾶσαν ἐλπίδα μου..."), κατά τό εὐλαβές ἔθος τῶν μοναχῶν.

"Κύριε ἐλέησον" μ'. Ἡ πρό τῶν εὐχῶν ἐπανάληψις τοῦ "Κύριε ἐλέησον" ὑπό τοῦ Μάρκου καί τοῦ Συμεών θεωροῦνται ὡς δέησις πρός ἐξιλέωσιν, γινομένη τεσσαρακοντάκις "τίμιος γάρ ὁ ἀριθμός, ἐπεί καί τοσούτων ἡμερῶν νηστείᾳ Θεός ἐξιλάσκεται" (Μάρκος) ἤ "ὡς θυσία ἀποδεκατώσεως τῶν ἡμερῶν ἡμῶν καί ὡρῶν τῷ Θεῷ" (Συμεών). Λέγεται δέ ἀντί συναπτῆς, προφανῶς, ἐπειδή εἰς τάς μοναχικάς ἀκολουθίας δέν παρίστατο πάντοτε ἱερεύς.

"Ὁ ἐν παντί καιρῷ...". Ἡ εὐχή αὕτη εἰς τινα χειρόγραφα καί ἔντυπα ἀποδίδεται εἰς τόν Μέγαν Βασίλειον, εἰς ἱκανά δέ τούτων, ὡς καί εἰς τό Τυπικόν τῆς Κρυπτο-

φέρρης, εὕρηται εἰς μόνον τό μεσονυκτικόν, τοῦ ὁποίου ἀρχικῶς φαίνεται ὅτι ἦτο ἡ μόνη εὐχή. Κατά τό βυζαντινόν Ὡρολόγιον λέγεται εἰς πάσας τάς ἀκολουθίας τοῦ νυχθημέρου, ἀφ'ἑνός μέν διά τό περιεχόμενον αὐτῆς, τό ἐν συνόψει ἐκφράζον ἅπαντα τά ἀναγκαιοῦντα αἰτήματα, ἰδίᾳ ὅμως διά τήν ἐναρκτήριον αὐτῆς φράσιν "Ὁ ἐν παντί καιρῷ καί πάσῃ ὥρᾳ...". Εἰς τήν χειρόγραφον παράδοσιν παρουσιάζει πολλάς παραλλαγάς ὀφειλομένας εἰς τήν συχνήν χρῆσιν αὐτῆς. Ἀρχικῶς ἀπηυθύνετο πρός τόν Θεόν Πατέρα, δεῖγμα καί τοῦτο τῆς παλαιότητος αὐτῆς, εἶχε δέ ἡ σχετική αὐτῆς φράσις "...καί δοξαζόμενος Θεός, ὁ χρηστός...", ὁμόηχος πρός τήν "Θεός, ὁ Χριστός...", μετατραπεῖσα βραδύτερον εἰς "Χριστός ὁ Θεός" κατά τήν συνηθεστέραν θέσιν τῶν λέξεων τούτων.

Ἡ εὐλογία. Αἱ ἀκολουθίαι κατακλείονται δι'ἀπολυτικῆς εὐλογίας εἰσαγομένης καί προκαλουμένης καταλλήλως ὑπό τοῦ ἀναγνώστου ("Ἐν ὀνόματι Κυρίου εὐλόγησον, πάτερ"). Τά ἐνδιαμέσως παρεμβαλλόμενα στοιχεῖα ("Κύριε, ἐλέησον"γ; "Δόξα Πατρί...", "Τήν τιμιωτέραν...") εἶναι μεταγενέστερα. Ἡ εὐλογία δίδεται ἐμμέσως διά τοῦ ψαλμικοῦ στίχου "Ὁ Θεός οἰκτιρῆσαι ἡμᾶς καί εὐλογῆσαι ἡμᾶς..." (Ψαλμ. 66,1-2).

Τά ἐπακολουθοῦντα προσετέθησαν βαθμηδόν εἰς τήν ἀκολουθίαν τοῦ μεσονυκτικοῦ. Ἤτοι :

Ἡ εὐχή τοῦ ὁσίου Ἐφραίμ, ἡ συνοδεύουσα τάς μεγάλας μετανοίας, "Κύριε καί δέσποτα τῆς ζωῆς μου...". Αὕτη λέγεται μόνον κατά τήν Τεσσαρακοστήν.

Ἡ εὐχή "Δέσποτα, Θεέ, Πάτερ παντοκράτορ...".

Καί αἱ δύο εὐχαί αἱ ἀποδιδόμεναι εἰς τόν Μέγαν Βασίλειον "Κύριε παντοκράτορ, ὁ Θεός τῶν δυνάμεων..." καί "Σέ

εὐλογοῦμεν, ὕψιστε Θεέ...". Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν λέγεται μόνον κατά τήν περίοδον ἀπό 22 Σεπτεμβρίου μέχρι τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων, προφανῶς διά νά ἐπεκταθῇ πως ἡ ἀκολουθία κατά τό μῆκος τῆς χειμερινῆς νυκτός. Καί αἱ δύο εἶναι ὑψηλῆς ἐμπνεύσεως, ὁμοιάζουσαι φραστικῶς καί ἐννοιολογικῶς πρός τάς ἐπ'ὀνόματι τοῦ Μεγάλου Βασιλείου φερομένας λοιπάς εὐχάς τῶν ὡρῶν τῆς ἡμερονυκτίου ἀκολουθίας, ἀποτελοῦσαι, ὡς φαίνεται, ἔργον δεξιωτάτου Θεολόγου καί συγγραφέως, οὐδόλως δέ ἀπίθανον τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Ἀμφότεραι ἀναφέρονται εἰς τήν ἐκ τοῦ ὕπνου ἔγερσιν καί τήν κατά τό μεσονύκτιον προσευχήν· καί ἡ μέν πρώτη συνδυάζει αὐτήν πρός τήν ἔλευσιν τοῦ νυμφίου καί τήν κρίσιν, ἡ δέ δευτέρα πρός αἴτησιν ὑπέρ τοῦ φωτισμοῦ τοῦ νοός διά τήν δοξολογίαν τοῦ Θεοῦ.

4. Μεσονυκτικόν Σαββάτου

Ἡ διαφορά τοῦ καθ'ἡμέραν μεσονυκτικοῦ ἀπό τοῦ μεσονυκτικοῦ τοῦ Σαββάτου ἔγκειται εἰς τρία σημεῖα : α) εἰς τήν ἀντικατάστασιν τοῦ ἀμώμου διά τοῦ Θ' καθίσματος τοῦ Ψαλτηρίου ("Σοί πρέπει ὕμνος, ὁ Θεός, ἐν Σιών..." Ψαλμ. 64-69), β) τῶν τροπαρίων διά τριῶν ἑτέρων καί γ) τῶν μετά τήν εὐλογίαν εὐχῶν διά τῆς εὐχῆς τοῦ ἁγίου Εὐστρατίου.

Διά τῶν τριῶν ἀντικαταστάσεων τούτων ἐπιδιώκεται ἡ ἀλλαγή τοῦ θέματος τοῦ μεσονυκτικοῦ. Καί ὁ μέν ἄμωμος παραλείπεται, διότι προβλέπεται ἡ ψαλμῳδία αὐτοῦ ὡς κα-

θίσματος τοῦ ὄρθρου τοῦ Σαββάτου. Ἡ κλεὶς ἀφ' ἑτέρου τῆς ἐκλογῆς τοῦ Θ' καθίσματος εἰς ἀντικατάστασιν του εὕρηται προφανῶς εἴς τινας στίχους τοῦ 64ου ψαλμοῦ. Οὕτως εἰς τόν στίχ. 2 αὐτοῦ εὕρηται ἡ φράσις "πρός σέ πᾶσα σάρξ ἥξει " καί εἰς τόν στίχ. 5 ὁ γνωστός νεκρώσιμος στίχος "μακάριος ὅν ἐξελέξω καί προσελάβου".

Κατά τόν Μάρκον τόν Εὐγενικόν τό κάθισμα τοῦτο λέγεται διά τόν ἐν αὐτῷ 67ον ψαλμόν("Ἀναστήτω ὁ Θεός...")τοῦ προλέγοντος "τήν σωτήριον ἀνάστασιν". Ἡ εὐχή ἡ ἀποδιδομένη εἰς τόν ἅγιον Εὐστράτιον "Μεγαλύνων μεγαλύνω σε, Κύριε..." ἀναφέρεται εἰς τόν θάνατον καί τήν μεταθανάτιον πορείαν τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου. Οὕτω τό μεσονυκτικόν τοῦ Σαββάτου προσλαμβάνει ἐντόνως νεκρώσιμον χαρακτῆρα, σύμφωνον πρός τό θέμα τῆς ἡμέρας ταύτης. Θά ἀνέμενέ τις καί τά μετά τό τρισάγιον τρία τροπάρια νά ἦσαν νεκρώσιμα. Ἀντιθέτως ταῦτα εἶναι τά τριαδικά τοῦ β' ἤχου, ἀναφερόμενα εἰς τήν ἐκ τοῦ ὕπνου ἔγερσιν καί τήν μετά τῶν ἀγγέλων ὑμνῳδίαν. Δι' αὐτῶν συνδέεταί πως τό μεσονυκτικόν τοῦτο πρός τό θέμα τοῦ μεσονυκτίου τῶν λοιπῶν ἡμερῶν. Ἴσως τοῦτο ἐκρίθη ἀναγκαῖον, δι' αὐτό καί ἐτέθησαν τά τροπάρια ταῦτα. Κατά τόν Μάρκον ὁ παραμερισμός οὗτος τῶν θεμάτων τοῦ μεσονυκτικοῦ ὀφείλεται εἰς τό ἔθος ὅπως μή ἐγείρωνται ἐκ τοῦ ὕπνου οἱ μοναχοί κατά τό "μέσον τῆς νυκτός" τοῦ Σαββάτου "ἅτε δή ἀναπαύσεως οὔσης ταυτησί τῆς ἡμέρας". Ἴσως πάλιν ἡ προσθήκη νεκρωσίμων τροπαρίων δέν ἐκρίθη ἀπαραίτητος λόγῳ τῆς ὑπάρξεως πολλῶν τοιούτων εἰς τάς ἄλλας ἀκολουθίας τοῦ Σαββάτου καί δή καί εἰς τό μεσώριον τοῦ μεσονυκτικοῦ, περί τοῦ ὁποίου ἔσται ὁ λόγος κατωτέρω.

Τό τυπικόν τῆς Κρυπτοφέρρης προβλέπει ὡσαύτως ἴδιον μεσονυκτικόν Σαββάτου. Τοῦτο εἶναι ἔτι διάφορον. Παραλείπεται ὁ Ν' ψαλμός, στιχολογεῖται τό Θ' κάθισμα ἀντί τοῦ ἀμώμου, τά τρία τροπάρια εἶναι τά νεκρώσιμα ἀπολυτίκια τοῦ Σαββάτου("Ἀπόστολοι, μάρτυρες...","Μνήσθητι, Κύριε..." καί "Μῆτερ ἁγία...") καί εὐχή ἡ τοῦ μεσονυκτικοῦ ("Ὁ ἐν παντί καιρῷ...").

5. Μεσονυκτικόν τῆς Κυριακῆς

Εἰς τό μεσονυκτικόν τῆς Κυριακῆς ἐπέρχονται ἔτι βαθύτεραι μεταβολαί "διά τό λαμπρόν τῆς ἡμέρας" (Μάρκος). Τά διάφορα ἐπί μέρους θέματα αὐτοῦ ὑποχωροῦν καί παραμένουν ὡς μόνα θέματα αὐτοῦ ἡ μετά τῶν ἀγγέλων τριαδική αἴνεσις καί ἡ ἀνάστασις τοῦ Κυρίου. Οὕτω μετά τόν Ν' ψαλμόν ψάλλεται ὁ τριαδικός κανών τοῦ ἤχου, μετ' αὐτόν τριαδικά καί ἀναστάσιμα μεγαλυνάρια, μετά τό τρισάγιον ἀντί τροπαρίων ἡ ὑπακοή τοῦ ἤχου καί, παραλειπομένων τῶν εὐχῶν, εἰσάγεται ἀμέσως ἡ ἀπολυτική εὐλογία.

Οἱ τριαδικοί κανόνες, εἷς εἰς ἕκαστον ἦχον, εἶναι ἔργα τοῦ Μητροφάνους τοῦ Σμύρνης, συγχρόνου τοῦ ἱεροῦ Φωτίου.

Τά μεγαλυνάρια εἰς τάς περισσοτέρας ἐκδόσεις καί τά χειρόγραφα εἶναι πέντε, ἐκ τῶν ὁποίων ἕν τριαδικόν, δύο ἀναστάσιμα, ἕν ἀναφέρεται εἰς τόν Χριστόν καί ἕν εἶναι ἀναστάσιμον θεοτοκίον. Εἰς τά χειρόγραφα καί εἴς τινα ἔντυπα μαρτυροῦνται καί ἕτερα τέσσαρα τριαδικά, ἔχοντα ὅμως ἱκανά μετρικά καί συντακτικά σφάλματα.

Τό σύμβολον τῆς πίστεως κατά τό μεσονυκτικόν τῆς

92

Κυριακῆς παραλείπεται εἴτε διότι τό μεσονυκτικόν τοῦτο διασῴζει παλαιοτέραν πρᾶξιν, ὡς πιστοῦται καί ἐκ τοῦ τυπικοῦ τῆς Κρυπτοφέρρης, εἴτε διότι ἐθεωρήθη ἐπαρκής ἡ διά τοῦ τριαδικοῦ κανόνος ὁμολογία τῆς πίστεως.

Κατά τό τυπικόν τῆς Κρυπτοφέρρης ἡ τάξις εἶναι διάφορος πως. Ἀντί τοῦ Ν' Ψαλμοῦ δύναται νά στιχολογηθῇ τό Β' κάθισμα τοῦ Ψαλτηρίου, μετά τόν τριαδικόν κανόνα δέν ψάλλονται τά μεγαλυνάρια, μετά τό τρισάγιον ἀντί τῆς ὑπακοῆς λέγεται τό ἀναστάσιμον ἀπολυτίκιον τοῦ ἤχου καί διατηρεῖται καί ἡ εὐχή "Ὁ ἐν παντί καιρῷ...".

6. Τό "μεσώριον" τοῦ μεσονυκτικοῦ.

Εἰς τό καθ' ἡμέραν μεσονυκτικόν καί εἰς τό τοῦ Σαββάτου προστίθεται καί ἑτέρα τις σύντομος ἀκολουθία, ἐπισυναπτομένη εἰς αὐτό, σαφῶς ὅμως διακρινομένη τούτου τό μέν διά τῆς ἰδίας ἐνάρξεως("Δεῦτε προσκυνήσωμεν...") τό δέ διά τοῦ σαφῶς ἰδίου θέματος καί διαγράμματος. Πρόκειται πάντως περί μεταγενεστέρως προστεθείσης ἀκολουθίας, ὡς δύναται νά συναχθῇ ἐκ τοῦ ὅτι δέν μαρτυρεῖται ὑπό πάντων καί δή καί τῶν ἀρχαιοτέρων χειρογράφων, τό δέ διότι δέν μαρτυρεῖται ὑπό τοῦ τυπικοῦ τῆς Κρυπτοφέρρης. Ἐξ ἄλλου ἡ παράλειψις αὐτοῦ κατά τάς Κυριακάς καί κατά τάς μεγάλας ἑορτάς εἶναι μία εἰσέτι ἀπόδειξις περί τούτου. Ὁ Συμεών χαρακτηρίζει ὀρθῶς τοῦτο "ὥσπερ μεσώριον ... τοῦ μεσονυκτικοῦ" καί "εὐχήν ὑπέρ τῶν ἐν Χριστῷ ἀπελθόντων". Εἰσῆλθε δέ ἡ δέησις αὐτή κατά συνειρμόν ἐκ τῶν θεμάτων τοῦ μεσονυκτικοῦ, ὡς παρατηρεῖται ὑπό τοῦ Μάρκου καί τοῦ Συμεών. Οὕτω κατά τόν πρῶτον "ἐπεί... τῆς δευτέρας Χριστοῦ παρουσίας τύπος ὁ μεσονύκτιος ὕμνος καί τῆς κατ' αὐτήν ἀναστάσεως τῶν κεκοιμημένων ἀναγκαίως ὑπέρ αὐτῶν ποιούμεθα τάς δεήσεις ὡς καί νῦν τῆς παρά Θεοῦ ἀναπαύσεως ἐν μεθέξει τοῦ γενέσθαι καί τότε παρρησίαν σχεῖν ἐν τῇ λαμπρᾷ τῶν δώρων διανομῇ τοῖς ἀξίοις". Κατά τόν Συμεών "ἀναγκαῖον καί ὑπέρ τῶν τεθνεώτων μεμνῆσθαι, ὅτι καί ἡμεῖς τεθνηξόμεθα, καί μάλιστα κατά τό μεσονύκτιον ἐλπιζομένης τῆς τῶν νεκρῶν ἀναστάσεως καί ὑπέρ τῶν κατά σάρκα δέ οἰκείων καί πάντων ἀπελθόντων εὔχεσθαι ἀναγκαίως, ἀγάπη γάρ".

Ἡ ἀκολουθία αὐτή σύγκειται, κατ' ἐξαίρεσιν ἐκ δύο μόνον ψαλμῶν : τοῦ 120οῦ ("Ἦρα τούς ὀφθαλμούς μου εἰς τά ὄρη...") καί τοῦ 133ου ("Ἰδού δή εὐλογεῖτε τόν Κύριον...") "τῷ καιρῷ προσφόρων". Πρόκειται περί δύο συντόμων νυκτερινῶν ψαλμῶν ("μηδέ νυστάξῃ... οὐ νυστάξῃ... οὐ νυστάξει, οὐδέ ὑπνώσει... οὐδέ ἡ σελήνη τήν νύκτα" Ψαλμ. 120 - "ἐν ταῖς νυξίν ἐπάρατε τάς χεῖρας ὑμῶν" Ψαλμ. 133), αἱ ὁποῖοι δύνανται νά συσχετισθοῦν καί πρός τόν θάνατον καί πρός τήν μεταθανάτιον κατάστασιν ("φυλάξει τήν ψυχήν σου ὁ Κύριος" Ψαλμ.120- "οἱ ἑστῶτες ἐν οἴκῳ Κυρίου ἐν αὐλαῖς οἴκου Θεοῦ ἡμῶν" Ψαλμ. 133). Τοῦ τρισαγίου ἕπονται τέσσαρα, πάλιν κατ' ἐξαίρεσιν, νεκρώσιμα τροπάρια ("Μνήσθητι Κύριε...", "Ὁ βάθει σοφίας...", "Μετά τῶν ἁγίων..." καί τό Θεοτοκίον "Μακαρίζομέν σε πᾶσαι αἱ γενεαί..."), τό "Κύριε ἐλέησον," ιβ' καί ἡ νεκρώσιμος εὐχή "Μνήσθητι, Κύριε, τῶν ἐπ' ἐλπίδι ἀναστάσεως...".

Αἱ ἀκολουθοῦσαι τρεῖς μικραί εὐχαί ("Ὑπερένδοξε. ...", "Ἡ ἐλπίς μου ὁ Πατήρ...", "Τήν πᾶσαν ἐλπίδα

μου...") ἀποτελοῦν μεταγενεστέρας προσθήκας. Οὕτως ἐπανερχόμεθα εἰς τό τέλος τοῦ μεσονυκτικοῦ. Τῆς ἀπολύσεως αὐτοῦ ἕπεται "συγχώρησις" καί ταύτην ἀκολουθεῖ τό "Εὐξώμεθα". Τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ σειρᾶς δεήσεων ὑπέρ τῶν διαφόρων κατηγοριῶν τῶν πιστῶν καί μακαρισμῶν τῶν προαπελθόντων. Εἰς ταῦτα ἀποκρίνεται ὁ λαός διά τοῦ "Κύριε ἐλέησον". Εἰς τά χειρόγραφα ὑπάρχουν πολλαί παραλλαγαί ἀφορῶσαι εἰς τήν μορφήν, τό περιεχόμενον, τήν σειράν καί τόν ἀριθμόν τῶν αἰτημάτων τούτων, ὡς καί εἰς τάς ἑκάστοτε ἀπαντήσεις τῶν παρισταμένων. Τό τέλος τοῦ μεσονυκτικοῦ εἶναι ὅμοιον πρός τό τοῦ ἀποδείπνου.

ς' ΟΡΘΡΟΣ

1. Ὁρολογία

Ἡ ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου ἤ ὀρθινή ἀκολουθία ἐν τῇ Δύσει καλεῖται AGENDA MATUTINA, MATITUNORUM SOLEMNITAS, MATUTINI (ἐνν. PSALMI) ἤ ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ ψαλμῶν τῶν αἴνων (148-150) LAUDES.

2. Ἱστορία

Ἡ ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου μετά τῆς τοῦ ἑσπερινοῦ ἀποτελοῦν τάς ἀρχαιοτέρας ἀκολουθίας τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Αἱ ρίζαι αὐτῆς εὕρηνται εἰς τήν πρᾶξιν τοῦ ἰουδαϊκοῦ ναοῦ, τήν ὑπό τοῦ Νόμου δηλαδή διατασσομένην πρωϊνήν θυσίαν τοῦ ἀμνοῦ. Κατά τήν μαρτυρίαν τῆς MISHNA κατά τήν ἀκολουθίαν ταύτην ἐκτός τῶν ἄλλων λειτουργικῶν στοιχείων, ἐψάλλοντο οἱ ψαλμοί 50ος, 21ος, 62ος καί οἱ τρεῖς ψαλμοί τῶν αἴνων 148ος,149ος καί 150ός. Ἡ αὐτή ἀκολουθία πλήν τῆς θυσίας ἐτελεῖτο καί εἰς τάς συναγωγάς, οἱ δέ εὐσεβεῖς Ἑβραῖοι,οἱ μή δυνάμενοι νά παραστοῦν εἰς τήν λατρείαν τοῦ ναοῦ ἤ τῆς συναγωγῆς προσηύχοντο κατ'ἰδίαν κατά τόν ὄρθρον. Τό αὐτό μαρτυρεῖ καί τό Ἐγχειρίδιον τῆς Πειθαρχίας διά τάς κοινότητας τῶν Ἐσσαίων καί οἱ Ψαλμοί τοῦ Σολομῶντος διά τήν κατ'ἰδίαν προσευχήν:"Ἵνα τί ὑπνοῖς, ψυχή, καί οὐκ εὐλογεῖς τόν Θεόν ... ψάλλε καί γρηγόρησον ἐπί τήν γρηγόρησιν αὐτοῦ"(Ψαλμ.

3,1-2) καί "Ἐξανέστη ἐξ ὕπνου αὐτοῦ καί εὐλάγησε τῷ ὀνόματι Κυρίου ..." (Ψαλμ. 6,4).

Περί ὀρθρινῆς προσευχῆς τῶν χριστιανῶν κατά Κυριακήν πρό τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου("ANTE LUCEM") μαρτυρεῖ ὁ Πλίνιος ὁ νεώτερος ἐν τῇ ἐπιστολῇ του πρός τόν αὐτοκράτορα Τραϊανόν. Κατ'αὐτήν ἐψάλλοντο καί ὕμνοι πρός τόν Χριστόν ὡς πρός Θεόν ("QUASI DEO").

Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς ἀποκαλεῖ ταύτην "ἑωθινόν" καί ὁ Ὠριγένης καταριθμεῖ αὐτήν μεταξύ τῶν τακτῶν καιρῶν τῆς προσευχῆς τῶν χριστιανῶν.

Περί δημοσίας κατ'ὄρθρον λατρείας ὁμιλεῖ πρῶτος ὁ Τερτυλλιανός. Αὐτη περιελάμβανε ἀναγνώσεις ἐκ τῶν Γραφῶν, ᾄσματα, ψαλμούς εἰς τούς ὁποίους ὁ λαός ὑπέψαλλε τό "Ἀλληλούϊα" καί εὐχάς. Ἡ Ἀποστολική παράδοσις τοῦ Ἱππολύτου καθορίζει τήν ὥραν τοῦ ὄρθρου ὡς καιρόν ἰδιωτικῆς προσευχῆς, ἀλλά καί δημοσίας συνάξεως εἰς ναόν καθοριζόμενον ὑπό τοῦ ἐπισκόπου, εἰς τήν ὁποίαν μετεῖχεν κλῆρος καί λαός. Ἡ σύναξις εἶχε διδακτικόν χαρακτῆρα καί κατεκλείετο δι'εὐχῆς ἀναπεμπομένης ὑπό τοῦ ἐπισκόπτου. Ὁμοίως διατάσσουν καί ἡ Διαθήκη τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καί οἱ 25ος - 27ος κανόνες τοῦ Ἱππολύτου.

Περιγραφάς τῆς κατά τό τέλος τοῦ Δ΄αἰῶνος ἀκολουθίας τοῦ ὄρθρου ἔχομεν εἰς τάς Ἀποστολικάς Διαταγάς καί εἰς τό Ὁδοιπορικόν τῆς Αἰθερίας. Κατά τάς Ἀποστολικάς Διαταγάς ἡ ἀκολουθία αὐτη περιελάμβανε τόν 62ον ψαλμόν, διακονικάς δεήσεις, ἀπόλυσιν τῶν κατηχουμένων, τῶν χειμαζομένων, τῶν "βαπτιζομένων" καί τῶν ἐν μετανοίᾳ, αἰτήσεις ὑπέρ τῶν πιστῶν, "εὐχαριστίαν ὀρθρινήν", κεφαλοκλισίαν, εὐχήν "χειροθεσίας ὀρθρινῆς" καί ἀπόλυσιν. Ἡ Αἰθερία περιγράφει τήν σύναξιν τοῦ ὄρθρου τῆς Κυριακῆς εἰς τόν ναόν τῆς Ἀναστάσεως τῶν Ἱεροσολύμων. Κατ'αὐτήν ἐψάλλοντο τρεῖς ψαλμοί, ἀνεγινώσκετο μεθ'ἕκαστον τούτων εὐχή, προσεφέρετο θυμίαμα καί ἀνεγινώσκετο τό εὐαγγέλιον τῆς ἀναστάσεως πρό τοῦ Παναγίου Τάφου ὑπό τοῦ ἐπισκόπου. Ἐπηκολούθει λιτανεία πρός τόν Γολγοθάν, ἐψάλλετο ὕμνος καί ἀνεγινώσκετο εὐχή, ἐδίδετο ὑπό τοῦ ἐπισκόπου εὐλογία καί ἐγίνετο ἀπόλυσις.

Εἰς ὅλους τούς λειτουργικούς τύπους ἡ ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου εἶναι ἡ πλουσιωτέρα καί ἐκτενεστέρα ἀκολουθία. Πολλά κοινά στοιχεῖα, ὡς οἱ ψαλμοί τῶν αἴνων, ὁ 62ος καί ἄλλοι τινές ὀφείλονται εἰς τήν ἐκ τῆς Ἰσραηλιτικῆς πράξεως κληρονομίαν, ἄλλα καί εἰς τήν μέχρι τινός κοινήν ἐξέλιξιν.

Θέματα τοῦ ὄρθρου εἶναι ἡ εὐχαριστία διά τήν ἐκ τοῦ ὕπνου ἔγερσιν, ὁ χαιρετισμός τῆς ἐλεύσεως τοῦ αἰσθητοῦ φωτός καί ἡ αἴτησις πρός εὐλογίαν τῶν ἀρχομένων ἔργων τῶν χειρῶν τῶν ἀνθρώπων.Τό φῶς λαμβάνεται ὡς εἰκών τοῦ νοητοῦ φωτός, τοῦ Χριστοῦ, τοῦ φωτίζοντος τάς καρδίας τῶν ἀνθρώπων καί ἡ ἡμέρα ὡς προτύπωσις τῆς ἀνεσπέρου ἡμέρας, τῆς ὀγδοάδος τοῦ μέλλοντος. Ἐπιγραμματικῶς συνοψίζει τά θέματα τοῦ ὄρθρου ὁ Συμεών εἰς τόν Διάλογόν του "ὄρθρου (προσευχόμεθα) διά τό ἔρχεσθαι τήν ἡμέραν, εἰς εὐχαριστίαν τοῦ παραγαγόντος τό φῶς καί διά τόν λύσαντα τό σκότος τῆς πλάνης καί τό τῆς εὐσεβείας φῶς ἡμῖν χορηγήσαντα... ὡς δῶρον τε... καί θυσίαν αἰνέσεως προσφέρεσθαι τῷ Θεῷ καί ὅτι πάντα τε τῷ φωτί φωτισθέντα ἐδείχθη τά κτίσματα, διό καί εἰς αἶνον ταῦτα

σύν τοῖς ἀγγέλοις προσκαλούμεθα τοῦ Θεοῦ" (Κεφ.299).

Ἐν τῷ βυζαντινῷ λειτουργικῷ τύπῳ ἔχομεν καί πάλιν δύο ἀκολουθίας ὄρθρου, τόν μοναχικόν καί τόν ᾀσματικόν. Ὁ μοναχικός διακρίνεται εἰς τόν καθ'ἡμέραν, τόν ἑορταστικόν, τῶν Κυριακῶν καί τόν ἀρχαϊκώτερον τῆς Τεσσαρακοστῆς. Τό διάγραμμα ὅμως πάντων τούτων εἶναι περίπου τό αὐτό, ἡ δέ διαφοροποίησις γίνεται διά τῆς προσθήκης ἑορταστικῶν τινων στοιχείων, ἀναστασίμων ἤ κατανυκτικῶν κατά τήν περίστασιν, καί δή διά τῆς εἰς τά βιβλικά στοιχεῖα παρεμβαλλομένων ὕμνων καί τῶν ἀναγνωσμάτων.

Ἐκ τῶν Πατέρων τῶν ὄρθρον ἡρμήνευσαν Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός ἐν τῇ μνημονευθείσῃ Ἐξηγήσει αὐτοῦ καί ὁ Συμεών ἐν τῷ Διαλόγῳ, κεφ. 309-323 τόν μοναχικόν καί κεφ. 349 - 351 τόν ᾀσματικόν.

Ἡ ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου κανονικῶς εἶναι πρωϊνή ἀκολουθία καί θά ἔπρεπε νά τελῆται περί τήν ἀνατολήν τοῦ ἡλίου. Λίαν ὅμως ἐνωρίς εἰς τάς μονάς συνήφθη εἰς τήν ἀκολουθίαν τοῦ μεσονυκτικοῦ καί οὕτω κατέστη σχεδόν νυκτερινή ἀκολουθία, τῆς ὁποίας ἡ λῆξις συμπίπτει πρός τήν ἐμφάνισιν τοῦ φωτός τῆς ἡμέρας. Τοῦτο γίνεται καί σήμερον εἰς τά μοναστήρια.

Ἀντιθέτως εἰς τάς ἐνορίας, λόγῳ τῶν ἰδιαιτέρων συνθηκῶν τῶν ἐν τῷ κόσμῳ ζώντων πιστῶν, ὁ ὄρθρος μετετέθη καί τελεῖται κατά τάς πρώτας ὥρας τῆς ἡμέρας συναπτῶς πρός τήν θείαν λειτουργίαν. Κατά παλαιοτέραν, προφανῶς, τάξιν ὁ ὄρθρος ἐτελεῖτο ἀφ'ἑσπέρας, συναπτῶς πρός τόν ἑσπερινόν, κατά τόν τύπον τῆς ᾀσματικῆς παννυχίδος. Τοῦτο κρατεῖ παρά τοῖς σλάβοις, παρ'ἡμῖν δέ μόνον κατά τήν Μεγάλην Ἑβδομάδα.

3. Μοναχικός ὄρθρος.

Ἡ ἀκολουθία τοῦ μοναχικοῦ ὄρθρου, ὡς ἔχει σήμερον εἶναι ἡ μακροτέρα καί πολυπλοκωτέρα τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου. Ἡ τέλεσις αὐτῆς κατά τάς ἀκριβεῖς διατάξεις τοῦ τυπικοῦ ἀπαιτεῖ ἱκανήν πεῖραν καί προσοχήν διαρκεῖ δέ ἱκανάς ὥρας. Τοῦτο καθίσταται πλέον ἔκδηλον ἐάν συγκρίνωμεν αὐτήν πρός τάς ἄλλας μοναχικάς ἀκολουθίας, αἱ ὁποῖαι εἶναι σχετικῶς σύντομοι καί ἁπλαῖ. Ἡ ἔκτασις καί τό πολυσύνθετον τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὄρθρου ἐξηγεῖται τό μέν ἐκ τοῦ χρόνου τῆς τελέσεως αὐτῆς τό δέ ἐκ τῶν βαθμιαίων ἐπαυξήσεων καί προσθηκῶν αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο εἰς αὐτήν. Ἡ σύνδεσις δηλαδή αὐτῆς πρός τήν ἀκολουθίαν τοῦ μεσονυκτικοῦ ἀφ'ἑνός καί πρός τήν Α' ὥραν ἀφ'ἑτέρου ἔδωσαν εἰς τούς μοναχούς τήν δυνατότητα νά ἐκτείνουν αὐτήν ἀνέτως καθ'ὅλον τό μεταξύ τῶν δύο τούτων ἀκολουθιῶν χρονικόν διάστημα, τό ὁποῖον, κατά τήν περίοδον ἰδίᾳ τοῦ χειμῶνος, θά ἠδύνατο νά ὑπερβῇ καί τάς τέσσαρας ὥρας. Ἀφ'ἑτέρου, ἄν εἶναι ὀρθή ἡ θέσις τοῦ π. MATEOS, ἡ ἀφομοίωσις εἰς αὐτήν τοῦ ἀρχαίου μεσονυκτικοῦ ἐπηύξησε σχεδόν εἰς τό διπλάσιον τό ἀρχικόν αὐτῆς μῆκος, ὁ δέ ὄρθρος τῆς Κυριακῆς κατέστη ἔτι ἐκτενέστερος διά τῆς προσθήκης στοιχείων τῆς ᾀσματικῆς παννυχίδος. Τέλος ἡ ἐξέλιξις τῆς στιχολογίας τῶν ᾠδῶν καί ἡ ἀνάπτυξις τῆς ὑμνογραφίας τῶν κανόνων κατέστησε τό τμῆμα τοῦτο τῆς ἀκολουθίας ὑπερβαλόντως μακρόν καί πολύπλοκον. Εἰς τήν ἀρχικήν της μορφήν ἡ μοναχική ὀρθρινή ἀκολουθία θά ἔπρεπε νά ἔχῃ τό ἀκόλουθον ἁπλοῦν διάγραμμα : 50ός ψαλμός - μία βιβλική ᾠδή - κοντάκιον καί οἱ -

κος - Ἡ καί Θ' ᾠδή - φωταγωγικόν - αἶνοι (Ψαλμ. 148, 149 καί 150) - Δοξολογία - αἰτήσεις - ἀπόστιχα καί ἀπόλυσις.

4. Τάξις καί ἐπί μέρους στοιχεῖα τοῦ μοναχικοῦ ὄρθρου.

Μέρος Α' (ἀρχαῖον μεσονυκτικόν)

α') Ἔναρξις.

"Εὐλογητός ὁ Θεός ..." - Τρισάγιον - Προσφορά θυμιάματος.

Ὁ μοναχικός ὄρθρος ἤρχιζε παλαιότερον διά προσφορᾶς θυμιάματος. Τοῦτο ἀρχόμενον, ὡς συνήθως, ἐκ τοῦ θυσιαστηρίου μετά τήν θυμίασιν ὁλοκλήρου τοῦ ναοῦ κατέληγε καί πάλιν εἰς τό θυσιαστήριον, ὅπόθεν ἐδίδετο τό σημεῖον τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀκολουθίας. Ἡ πρᾶξις αὕτη ὀφείλεται ἴσως εἰς ἐπίδρασιν τοῦ ᾀσματικοῦ τυπικοῦ, ἀλλ' ἴσως ἐξ ἀρχῆς ὑπῆρχε καί εἰς τό μοναχικόν. Κατ' ἀρχάς ἡ θυμίασις ἐγίνετο κατά τήν ψαλμῳδίαν τοῦ τρισαγίου ἤ καί ἐν σιγῇ, ἐπειδή τό ἐναρκτήριον τρισάγιον παρελείπετο λόγῳ τοῦ ὅτι ὁ ὄρθρος ἐπισυνήπτετο εἰς τό μεσονυκτικόν. Τοῦτο δηλοῦται ὑπό τῶν ἀρχαίων τυπικῶν ("ἀρχόμεθα τοῦ τρισαγίου ... μετά δέ τό 'Πάτερ ἡμῶν' ἐκφωνεῖ ὁ ἱερεύς χαράττων σταυρόν μετά θυμιατοῦ κατέναντι τοῦ ἱλαστηρίου..."), τοῦ Συμεών Θεσσαλονίκης ("ὁ ἱερεύς δέ - κατά τήν ψαλμῳδίαν τοῦ τρισαγίου - τό τε θυσιαστήριον θυμιᾷ, τόν ναόν καί ἅπαντας ... ὅλον οὖν διελθών ταχύτερον τόν ναόν καί τά ἔξω, περί

τό τέλος τῆς προσευχῆς τοῦ 'Πάτερ ἡμῶν' εἰσέρχεται τάς πύλας καί σταυρόν τυπῶν διά τοῦ θυμιατηρίου, φησίν· "Ὅτι σοῦ ἐστιν ἡ βασιλεία... '") καί τοῦ Μάρκου.

β') Βασιλική ἀκολουθία.

Αὕτη, ἄλλως καλουμένη "ἀντίφωνα τῶν βασιλέων" "Τρισάγιον τῆς βασιλείας" ἤ "ὑπέρ βασιλέως καί τῆς κοινῆς καταστάσεως (δέησις)" (Μάρκος) ἀποτελεῖται ἐκ δύο ψαλμῶν (19ου καί 20οῦ), τρισαγίου, τριῶν τροπαρίων ("Σῶσον, Κύριε ...", "Ὁ ὑψωθείς..." καί "Προστασία φοβερά..."), μιᾶς αἰτήσεως ("Ἐλέησον ἡμᾶς ὁ Θεός ..." "Ἔτι δεόμεθα...") καί ἐκφωνήσεως (" Ὅτι ἐλεήμων..."); ἔχει δηλαδή τό πλῆρες σχῆμα μιᾶς μοναχικῆς βυζαντινῆς ἀκολουθίας ἤ ἑνός "τρισαγίου" ὑπό τήν εὐρυτάτην αὐτοῦ ἔννοιαν. Ἅπαντα τά στοιχεῖα αὐτῆς ἀναφέρονται εἰς τόν βασιλέα. Οἱ δύο ψαλμοί εἶναι βασιλικοί "Ἐπακούσαι σου Κύριος... Κύριε, σῶσον τόν βασιλέα...", "Κύριε ἐν τῇ δυνάμει σου εὐφρανθήσεται ὁ βασιλεύς..."), τά τροπάρια ὁμοίως ("νίκας τοῖς βασιλεῦσι...πολίτευμα", "τούς πιστούς βασιλεῖς ἡμῶν, νίκας χορηγῶν αὐτοῖς ...", "σῷζε οὕς ἐκέλευσας βασιλεύειν. ..") καί ἡ αἴτησις εἰς τά παλαιά χειρόγραφα ἔχει τήν ἀκόλουθον μορφήν "Ἔτι δεόμεθα ὑπέρ τοῦ εὐσεβεστάτου καί θεοφυλάκτου βασιλέως ἡμῶν (δεῖνος)". Αὕτη κατ' ἀρχάς ἐλέγετο εἰς μόνα τά ὑπό βασιλέων ἱδρυθέντα ἤ διά βασιλικῶν χορηγιῶν συντηρούμενα μοναστήρια. Ἐκ τούτου ἐξηγεῖται ἀφ' ἑνός μέν ἡ ἀπουσία αὐτῆς ἐκ πολλῶν παλαιῶν χειρογράφων, ἀφ' ἑτέρου δέ ἡ εἰδική μνεία αὐτῆς εἰς βασιλικά

τυπικά. Ἐπί παραδείγματι εἰς τό τυπικόν τῆς βασιλικῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος ἐν Κωνσταντινουπόλει, τῆς ἱδρυθείσης ὑπό Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ καί τῆς συζύγου αὐτοῦ Εἰρήνης (1136), διατάσσονται τά ἑξῆς : "φάλλουσιν οἱ μοναχοί... τό τῆς βασιλείας μου τρισάγιον καί τούς προσφόρους φαλμούς, ἤγουν τόν ἔννεα καί δέκατον, οὗ ἡ ἀρχή' 'Ἐπακοῦσαί σου Κύριος' καί εἰκοστόν, οὗ ἡ ἀρχή' 'Κύριε ἐν τῇ δυνάμει σου'. Τροπάρια δέ ταῦτα 'Σῶσον Κύριε' καί 'Ὁ ὑψωθείς ἐν τῷ σταυρῷ' καί θεοτοκίον 'Ταχύ προκατάλαβε' καί τό 'Κύριε, ἐλέησον' πέντε καί δέκα". Ἡ μορφή τῆς ἀκολουθίας εἶναι ἐνταῦθα ἀρχαϊκωτέρα. Δέν ὑπάρχει ἡ αἴτησις ἀντ' αὐτῆς δέ φάλλεται τό "Κύριε, ἐλέησον" δεκαπεντάκις. Πλέον ἀρχαϊκή παρουσιάζεται ἡ ἀκολουθία εἰς ἀρχαιότατα Ὡρολόγια, ὅπου ἐλλείπουν οἱ δύο φαλμοί, οἱ ὁποῖοι προφανῶς προσετέθησαν μεταγενεστέρως.

Ἡ βασιλική ἀκολουθία κατά τήν μαρτυρίαν τοῦ Συμεών καί ἱκανῶν χειρογράφων παρελείπετο κατά τούς ἑορταστικούς ὄρθρους, κατά δέ τόν Μάρκον "παρεῶμεν" τούς φαλμούς " που κατ' ἰδίαν ὄντες, ἀπό τοῦ τρισαγίου ποιούμενοι τήν ἀρχήν".

Κατά τούς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας αὕτη ὑφίσταται ἀρκετάς ἀλλοιώσεις. Ἤ δηλαδή λέγεται ἐκ παραδόσεως ὡς ἔχει διά τόν βασιλέα ἄνευ ὀνόματος, διότι τοῦτο μόνον ὁ Κύριος ἐγνώριζε, ἤ λέγεται μόνον τό "Ἐλέησον ἡμᾶς..." ἄνευ τοῦ "Ἔτι δεόμεθα...", ἤ λέγεται μέν τό "ἔτι δεόμεθα...", ἀλλά μετατρέπεται εἰς "ὑπέρ τῶν εὐσεβῶν καί ὀρθοδόξων χριστιανῶν" ἤ "ὑπέρ τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν δεῖνος" (τοῦτο τελικῶς καί ἐπεκράτησε ὁ ἀρχιερεύς ἦτο καί ἐθνάρχης) ἤ παραλείπεται ὁλόκληρος ἡ ἀκολουθία ἤ τέλος καί ἀντικαθίσταται διά κατανυκτικῆς καί συγκεκριμένως οἱ μέν φαλ-

μοί διά τοῦ 101ου ("Κύριε εἰσάκουσον τῆς προσευχῆς μου καί ἡ κραυγή μου πρός σέ ἐλθέτω...") τά δέ τροπάρια διά τῶν "Ἐλέησον ἡμᾶς...", "Κύριε ἐλέησον ἡμᾶς... ", "Τῆς εὐσπλαγχνίας τήν πύλην ...". Ταῦτα πάντα μαρτυροῦνται ὑπό διαφόρων χειρογράφων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἀντιθέτως εἰς τά σλαβωνικά Ὡρολόγια διετηρήθη ἡ ἀρχαία μορφή τῆς ἀκολουθίας καί ἡ αἴτησις ὑπέρ τοῦ βασιλέως καί τοῦ στρατοῦ.

Σήμερον παραλείπονται οἱ φαλμοί (εἰς τάς ἐνορίας) καί λέγονται μόνον κατά τήν Μεγάλην Ἑβδομάδα, παρέμειναν ὅμως μόνον τά βασιλικά τροπάρια καί ἡ ὑπέρ τοῦ ἀρχιερέως αἴτησις.

Ἡ κατά τήν φαλμῳδίαν τῆς ἀκολουθίας ταύτης θυμίασις εἶναι ἡ ἀρχαία προσφορά θυμιάματος κατά τό εναρκτήριον τρισάγιον, ἡ ὁποία ἐξηκολούθησε νά γίνεται καί μετά τήν εἰσαγωγήν τῆς βασιλικῆς ἀκολουθίας κατ' αὐτήν, ὡς μαρτυρεῖται ὑπό τῶν χειρογράφων, τοῦ μνημονευθέντος τυπικοῦ τῆς Μονῆς Παντοκράτορος ("μεσαξύ δέ τῆς τοῦ θυμιατηρίου διελεύσεως φάλλουσιν..."), τοῦ Μάρκου καί τῆς σημερινῆς πράξεως τῶν μονῶν.

γ΄) Ὁ ἑξάφαλμος καί τά ἀπολυτίκια.

Ἡ ὁμάς αὕτη περιλαμβάνει τήν ἐναρκτήριον εὐλογίαν ("Δόξα τῇ ἁγίᾳ...), διά τῆς ὁποίας ἄρχεται ὁ κυρίως ὄρθρος, τούς πρό τοῦ ἑξαφέλμου δύο στίχους, τόν ἑξάφαλμον, τάς εὐχάς τοῦ ὄρθρου, τήν μεγάλην συναπτήν, τήν φαλμῳδίαν τοῦ "Ἀλληλούϊα" ἤ τοῦ "Θεός Κύριος" καί τά τριαδικά ἤ τά ἀπολυτίκια.

1. Οἱ στίχοι "Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ..." (Λουκ.2,14) καί "Κύριε τά χείλη μου ἀνοίξεις..." (Ψαλμ.50,17) ἐπαναλαμβανόμενοι ὁ μέν πρῶτος τρίς ὁ δέ δεύτερος δίς, εὕρηνται ἐν τῇ ἐνάρξει τοῦ ὄρθρου καί τῆς Θ.λειτουργίας τοῦ βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου. Ἡ ἐν τῷ ὄρθρῳ χρῆσις αὐτῶν ἀνάγεται εἰς τήν παλαιάν ἀρχαιότητα. Εἰς ἀνάλογον θέσιν ἀπαντᾷ ὁ πρῶτος στίχος εἰς τόν Χαλδαϊκόν ἑσπερινόν, μεσονυκτικόν καί τήν λειτουργίαν, εἰς τό μεσονυκτικόν τοῦ τύπου τοῦ TIKRIT (τῶν Σύρων τοῦ Ἰράκ) καί εἰς τό μεσονυκτικόν καί τήν λειτουργίαν τῶν Μαρωνιτῶν ἐν συνδυασμῷ μάλιστα μετά τοῦ "Κύριε τά χείλη μου ...".

Λέγεται δέ ὁ μέν πρῶτος στίχος, κατά τόν Συμεών, διότι διά τοῦ ἀγγελικοῦ ὕμνου τούτου ἀπάρχεται ἡ δοξολογία τῶν ἀγγέλων ἐπί τῇ σωτηρίᾳ ἡμῶν, ὁ δέ δεύτερος προφανῶς διότι δι' αὐτοῦ αἰτούμεθα τήν θείαν ἀντίληψιν διά τήν εὐάρεστον τῷ Θεῷ δοξολογίαν.

2. Ὁ ἑξάψαλμος. Οὕτω καλεῖται ἡ ὁμάς αὕτη τῶν ψαλμῶν, ὡς ἀποτελουμένη ἐκ δύο τριάδων ψαλμῶν (3+3) χωριζομένων διά τοῦ συνήθους "Δόξα Πατρί... Ἀλληλούϊα.." κλπ. Σήμερον ἀναγινώσκονται ὑπό τοῦ προεστῶτος, ἀρχικῶς ὅμως ἐψάλλοντο ὑφ' ὁλοκλήρου τῆς κοινότητος. Κατά τόν Μάρκον οἱ ἕξ οὗτοι ψαλμοί ἐτέθησαν ἐνταῦθα ὡς "προσευχῆς μέν ἅπαντες πεπληρωμένοι καί κατανύξεως καί τῆς τοῦ βίου ταλαιπωρίας ἐπιεικῶς καταστενάζοντες, ἔχοντες δέ τι καί τῷ καιρῷ πρόσφορον" ἤτοι ὁ μέν πρῶτος (ὁ 3ος : "Κύριε τί ἐπληθύνθησαν οἱ θλίβοντές με ...") τό "ἐγώ ἐκοιμήθην καί ὕπνωσα, ἐξηγέρθην, ὅτι Κύριος ἀντιλήψεταί μου" (στίχ. 6), ὁ δεύτερος (ὁ 37ος : "Κύριε μή τῷ θυμῷ σου ἐλέγξῃς με...")

τό "καί τό φῶς τῶν ὀφθαλμῶν μου ..." (στίχ.11), ὁ τρίτος (ὁ 62ος : "Ὁ Θεός, ὁ Θεός μου, πρός σέ ὀρθρίζω..") τό "ἐν τοῖς ὄρθροις ἐμελέτων εἰς σέ..."(στίχ.7), ὁ τέταρτος (ὁ 87ος : "Κύριε ὁ Θεός τῆς σωτηρίας μου..") τό "ἡμέρας ἐκέκραξα καί ἐν νυκτί ἐναντίον σου " (στίχ. 2) "μεθόριον γάρ ὁ ὄρθρος ἡμέρας τε καί νυκτός" (Μάρκος), ὁ πέμπτος (ὁ 102ος : "Εὐλόγει, ἡ ψυχή μου , τόν Κύριον καί πάντα τά ἐντός μου...") τό "ἀνακαινισθήσεται ὡς ἀετοῦ ἡ νεότης σου" (στίχ.5) καί ὁ ἕκτος (ὁ 142ος : "Κύριε εἰσάκουσον τῆς προσευχῆς μου ...") τό "ἀκουστόν ποίησόν μοι τό πρωΐ τό ἔλεός σου..."(στίχ.8). Κατά τό ἰσχῦον τυπικόν εἰς τό τέλος ἑκάστου ψαλμοῦ ἐπαναλαμβάνονται εἷς ἤ δύο κύριοι στίχοι αὐτοῦ. Τοῦτο μή μαρτυρούμενον ὑπό πάντων τῶν χειρογράφων οὔτε ὑπό τοῦ τυπικοῦ τῆς Κρυπτοφέρρης φαίνεται ὅτι εἰσήχθη μεταγενεστέρως.

Ἐκ τῶν ψαλμῶν τοῦ ἑξαψάλμου ὁ πρῶτος (Ψαλμ.3ος) εὕρηται εἰς τήν ἀρχήν τοῦ μεσονυκτικοῦ τοῦ Χαλδαϊκοῦ , Ἀρμενικοῦ, Κοπτικοῦ, Αἰθιοπικοῦ καί τοῦ λειτουργικοῦ τύπου τοῦ TIKRIT, ὁμοίως καί εἰς τήν ἀρχήν τοῦ ᾀσματικοῦ βυζαντινοῦ ὄρθρου. Εἰς τό μοναχικόν τυπικόν φαίνεται ὅτι ἡ ὁμάς αὕτη κατ' ἀρχάς ἦτο συνεσταλμένη εἰς τόν 3ον ψαλμόν, τοῦ ὁποίου προηγοῦντο οἱ στίχοι "Δόξα ἐν ὑψίστοις..." κ.λ.π. Βραδύτερον προσετέθη εἰς αὐτόν ἡ τριάς τῶν τελευταίων ψαλμῶν (87,102 καί 142), οἱ ὁποῖοι ἐλαχίστην σχέσιν ἔχουν πρός τόν καιρόν τοῦ ὄρθρου . Οὕτω ἀπηρτίσθη τετράψαλμος, ὁ ὁποῖος εὕρηται μέ τούς αὐτούς ψαλμούς εἰς τό ἀρμενικόν μεσονυκτικόν. Οἱ δύο ἕτε-

ροι ψαλμοί (37ος καί 62ος) προσετέθησαν μετά τόν 3ον εἰς ἀκόμη μεταγενεστέραν ἐποχήν πρός ἀπαρτισμόν, προφανῶς, δύο τριάδων ψαλμῶν διά τό ἱερόν τοῦ ἀριθμοῦ.

3. Αἱ ἑωθιναί εὐχαί. Αὗται εἶναι δώδεκα καί ἀναγινώσκονται ὁμαδικῶς μετά τῶν ἐκφωνήσεων αὐτῶν, κατά τά ἀρχαῖα τυπικά, κατά τήν ψαλμῳδίαν τῆς δευτέρας τριάδος τοῦ ἑξαψάλμου πρό τῆς εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ. Ἐξ αὐτῶν αἱ ἐννέα πρῶται εἶναι νυκτεριναί εὐχαί. Ἐκ τῶν δώδεκα αἱ ὀκτώ δύνανται νά εὕρουν θέσιν πρό τῶν ἐκφωνήσεων τῆς σημερινῆς μοναχικῆς ἀκολουθίας, αἱ λοιπαί ὅμως δέν ἔχουν ἀντἀπόκρισιν εἰς αὐτήν. Πᾶσαι προέρχονται, ὡς καί αἱ εὐχαί τοῦ λυχνικοῦ, ἐκ τοῦ ᾀσματικοῦ ὄρθρου καί συνέβη μέ αὐτάς ὅ,τι καί μέ ἐκείνας.

4. Ἡ μεγάλη συναπτή. Αὕτη εἶναι ὁμοία πρός τήν τοῦ ἑσπερινοῦ καί τῆς λειτουργίας. Ἡ ἐκφώνησις "Ὅτι πρέπει σοι..." εἶναι ἡ τῆς πρώτης εὐχῆς.

5. Τό "Ἀλληλούϊα" καί τά τριαδικά τροπάρια. Σήμερον τό τριπλοῦν "Ἀλληλούϊα" ψάλλεται μόνον κατά τήν περίοδον τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς ὡς ἐφύμνιον τεσσάρων κατ' ἐκλογήν στίχων ἐκ τῆς ᾠδῆς τοῦ Ἡσαΐου (κεφ. 26, στίχ. 9β-γ "Ἐκ νυκτός ὀρθρίζει...", 9δ(-10) "Δικαιοσύνην μάθετε...", 11γ - δ "Ζῆλος λήψεται..." καί 15 "Πρόσθες αὐτοῖς..."). Ὁμοίως τό "Ἀλληλούϊα" μετά δύο νεκρωσίμων στίχων κατά τά Σάββατα τῶν κεκοιμημένων. Τό "Ἀλληλούϊα" τοῦτο οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρός τόν καιρόν τῆς νηστείας. Οὔτε οἱ στίχοι τοῦ Ἡσαΐου σχετίζονται πρός αὐτήν ἤ πρός τήν μετάνοιαν, ἀλλ' ἁπλῶς πρός τήν ὀρθρινήν δοξολογίαν. Διετηρήθησαν ὅμως κατά τήν περίοδον τῶν Νηστειῶν διά τό "ἄμνημον" αὐτῶν. Παλαιότερον ἐψάλλοντο κατά

πάσας τάς ἡμέρας τοῦ ἔτους, κατά τάς ὁποίας δέν ἑωρτάζετο ἡ μνήμη ἁγίου, ὕστερον καθ' ὅλας τάς περιόδους τῶν νηστειῶν, τέλος κατά μόνην τήν Μεγάλην Τεσσαρακοστήν, διότι κατά τάς καθημερινάς αὐτῆς δέν ἑορτάζονται οἱ ἅγιοι τοῦ Μηναίου ἀφ' ἑνός καί ἀφ' ἑτέρου λόγῳ τῆς συντηρητικῆς ἀρχαϊκῆς μορφῆς τῶν ἀκολουθιῶν αὐτῆς.

Τά τριαδικά τροπάρια ψάλλονται μετά τό "Ἀλληλούϊα" κατά τήν Τεσσαρακοστήν, παλαιότερον πάσας τάς μή ἑορτασίμους ἡμέρας τοῦ ἔτους. Βραδύτερον τό ἑορτολόγιον διεπλατύνθη καί τά τριαδικά διετηρήθησαν εἰς μόνην τήν δηλωθεῖσαν περίοδον. Εἶναι δέ ταῦτα 24, τρία δι' ἕκαστον τῶν ὀκτώ ἤχων. Δέν φαίνεται νά εἶναι ἔργα τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ οὔτε τῆς αὐτῆς ἐποχῆς. Τά συντομώτερα ἐξ αὐτῶν εἶναι ἐμφανῶς παλαιότερα τῶν ἐκτενεστέρων. Καί ταῦτα δέν ἀναφέρονται εἰς θέματα μετανοίας ἤ νηστείας, ἀλλ' εἰς τά τοῦ μεσονυκτικοῦ, ἤτοι τήν ἐκ τοῦ ὕπνου ἔγερσιν, τήν ἐγρήγορσιν, τήν ὑποδοχήν τοῦ κριτοῦ, τήν μίμησιν τῶν ἀγγέλων καί τήν μετ' αὐτῶν ἀναφοράν τῆς τρισαγίου δοξολογίας μετά τῆς ὁποίας πάντα κατακλείονται. Ἡ προσαρμογή πρός τό θέμα τῆς ἡμέρας ("Προστασίαις τῶν Ἀσωμάτων" "πρεσβείαις τοῦ Προδρόμου" κλπ.) εἶναι προφανῶς μεταγενεστέρα.

Κατά τό τυπικόν τῆς Κρυπτοφέρρης λέγονται τρεῖς στίχοι, ὁ πρῶτος, ὁ δεύτερος καί ὡς τρίτος ὁ 10γ-11αβ: "Ἀρθήτω ὁ ἀσεβής... αἰσχυνθήτωσαν". Εἰς τά χειρόγραφα ὑπάρχουν ἱκαναί παραλλαγαί, ὡς πρός τόν ἀριθμόν καί τήν ἐκλογήν τῶν στίχων καί ὡς πρός τήν θέσιν τῶν τριαδικῶν τροπαρίων.

6. Τό "Θεός Κύριος" καί τά ἀπολυτίκια. Τό "Θεός Κύριος" ἀποτελεῖται ἐκ δύο ἡμιστιχίων τοῦ 117ου ψαλμοῦ ἀντιστρόφως τεταγμένων (27α "Θεός Κύριος...", 26α "εὐλογημένος..."), ψάλλεται δέ κατά τύπον προκειμένου μετά τῶν στίχων 1,10,23 τοῦ αὐτοῦ ψαλμοῦ, εἰς τούς ὁποίους προστίθενται, καθ' ὡρισμένα χειρόγραφα ὁ 2,11,17,27β, ἤ αὐξάνοντες αὐτούς ἤ καί ἀντικαθιστῶντες τινάς ἐκ τῶν ἄλλων στίχων. Εἰς τά ἔντυπα Ὡρολόγια ὁ πρῶτος στίχος ἐκ σφάλματος, προφανῶς, ἔχει ἀντικατασταθῆ ὑπό τοῦ στίχ. 1 τοῦ 104ου ψαλμοῦ.

Ἡ ἐκλογή τοῦ προκειμένου τούτου καί τῶν στίχων διά τήν ἀκολουθίαν τοῦ ὄρθρου ἐγένετο εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ "Ἀλληλούϊα" κατ' ἀρχάς, ὡς φαίνεται, μόνον διά τάς Κυριακάς. Τοῦτο δύναται νά συναχθῆ ἐκ τῶν ἀναστασίμων στίχων 10 καί 17. Ἡ προτίμησις τῶν στίχων 27α καί 26α εἰς τό προκείμενον ὀφείλεται ἀσφαλῶς εἰς τό ρῆμα "ἐπιφαίνειν" καί εἰς τό "ἐρχόμενος". Ταῦτα ὁ Συμεών καί ὁ Μάρκος ἑρμηνεύουν ὡς ἀναφερόμενα εἰς ἐν νυκτί γέννησιν καί ἐπιφάνειαν τοῦ Κυρίου καί τήν ἐν νυκτί ἀναμενομένην δευτέραν ἔλευσιν αὐτοῦ, θέματα καί πάλιν τῆς ἀκολουθίας τοῦ μεσονυκτικοῦ.

Εἰς τό "Θεός Κύριος" ἀντί τῶν τριαδικῶν ψάλλονται τά ἀναστάσιμα ἀπολυτίκια κατά τήν Κυριακήν (τά "καθίσματα τῆς ἁγίας Κυριακῆς" ὅπως ἀποκαλοῦνται ὑπό τινων χειρογράφων) ἤ τά ἀπολυτίκια τῆς ἑορτῆς, ὡς καί εἰς τόν ἑσπερινόν. Βαθμηδόν ταῦτα ἀντικατέστησαν πλήρως τά τριαδικά ἐπεκταθέντα εἰς πάσας τάς ἡμέρας τοῦ ἔτους πλήν τῆς περιόδου τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς.

δ. Ἡ στιχολογία τοῦ Ψαλτηρίου

Ἐκ τῶν καθισμάτων τοῦ Ψαλτηρίου στιχολογοῦνται τρία μέν κατά τήν ἀκολουθίαν τοῦ ὄρθρου τῆς Τεσσαρακοστῆς, διά νά ἀνακυκλοῦται δίς τῆς ἑβδομάδος τό Ψαλτήριον, δύο δέ κατά λοιπάς ἡμέρας τοῦ ἔτους, ὅτε ἀνακυκλοῦται τοῦτο ἅπαξ τῆς ἑβδομάδος. Μεθ' ἕκαστον κάθισμα ἐψάλλοντο τά καθίσματα τροπάρια ἐκ τῆς Παρακλητικῆς, τοῦ Μηναίου, τοῦ Τριῳδίου ἤ τοῦ Πεντηκοσταρίου, διά τήν ἀνάπαυσιν τῶν κατά τήν ψαλμῳδίαν τοῦ Ψαλτηρίου ἱσταμένων μοναχῶν. Διά τόν λόγον τοῦτον καλοῦνται καί "καθίσματα" ἤ "ἀναπαύσιμα". Μετ' αὐτά ἐλέγοντο καί εὐχαί, τινές τῶν ἐκφωνήσεων τῶν ὁποίων εὕρηνται εἰς τήν θέσιν αὐτῶν. Αἱ εὐχαί . προαναγινώσκονται κατά τόν ἑξάψαλμον, δύσκολον ὅμως εἶναι νά καθορισθῆ ἡ ἀκριβής αὐτῶν ἀρχική θέσις.

Μεταξύ τῆς στιχολογίας τοῦ Ψαλτηρίου παρενεβάλλοντο καί ἀναγνώσεις ἐκ πατερικῶν βιβλίων, ὡς δηλοῦται εἰς τά διάφορα Τυπικά καί εἰς τό ἔντυπον Τριῴδιον (πρβλ. ἐπί παραδείγματι τήν Δευτέραν τῆς Α' ἑβδομάδος : " Μετά τήν α' στιχολογίαν καθίσματα κατανυκτικά μετά θεοτοκίου. .. ἔπειτα ἀνάγνωσις εἰς τόν ἅγιον Ἐφραίμ. Μετά δέ τήν β' στιχολογίαν κάθισμα τοῦ Τριῳδίου... καί πάλιν ἀνάγνωσις εἰς τόν ἅγιον Ἐφραίμ. Μετά δέ τήν γ' στιχολογίαν ἕτερον κάθισμα τοῦ κυρίου Θεοδώρου... εἶτα ἀνάγνωσις εἰς τό Λαυσαϊκόν"). Καθίσματα Ψαλτηρίου εἰς τάς ἐνορίας δέν ἀναγινώσκονται, ψάλλονται ὅμως τά τροπάρια - καθίσματα.

Ἡ στιχολογία τοῦ Ψαλτηρίου εἰς πάντας τούς λει-

τουργικάς τύπους γίνεται κατά τό μεσονυκτικόν, Καί ἐκ τούτου καταφαίνεται ὅτι τό μέχρι καί τῆς στιχολογίας ταύτης συμπεριλαμβανομένης τμῆμα τοῦ βυζαντινοῦ μοναχικοῦ ὄρθρου ἀπετέλει ποτέ τό ἀρχαῖον μεσονυκτικόν καί εἰς τόν λειτουργικόν τοῦτον τύπον. Ἤδη ἐπεσημάναμεν καί εἰς τά πρό τῆς στιχολογίας στοιχεῖα τοῦ ὄρθρου τά γνωρίσματα τοῦ μεσονυκτικοῦ καί εἴδομεν ταῦτα νά ἀπαντοῦν καί εἰς τά μεσονυκτικά τῶν ἄλλων λειτουργικῶν τύπων.

Μέρος β´(στοιχεῖα ἐκ τῆς ᾀσματικῆς παννυχίδος)

α´) Ἡ τρίτη στιχολογία

Κατά μέν τήν περίοδον τῆς Τεσσαρακοστῆς ἡ τρίτη στιχολογία συνίσταται εἰς τήν πρόσθηκην ἑνός τρίτου καθίσματος καί γίνεται διά τούς λόγους, τούς ὁποίους ἐξεθέσαμεν ἀνωτέρω, ἀνήκει δ᾽εἰς τό ἀρχαῖον μοναχικόν μεσονυκτικόν.

Ἡ πρόσθήκη ὅμως κατά τάς Κυριακάς εἰς τήν θέσιν ταύτην τοῦ ἀμώμου (Ψαλμ. 118ος) καί κατά τάς ἑορτάς τοῦ πολυελέου ("Δοῦλοι Κύριον" Ψαλμ. 134, "Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ" Ψαλμ. 135) καί τῆς ἐκλογῆς ἤ τοῦ θεομητορικοῦ ψαλμοῦ 44ου ("Ἐξηρεύξατο ἡ καρδία μου") ἤ τοῦ κατανυκτικοῦ ψαλμοῦ 136ου ("Ἐπί τῶν ποταμῶν Βαβυλῶνος") παρουσιάζει ἰδιαίτερα προβλήματα:

Ἐν πρώτοις οὔτε ἡ ψαλμῳδία αὐτῶν γίνεται κατά τόν μοναχικόν τρόπον (ἀνάγνωσις), ἀλλ᾽ἀντιθέτως πανηγυρικῶς τῇ συνοδίᾳ τοῦ ἐφυμνίου "Ἀλληλούϊα", οὔτε ἡ ἐκλογή τῶν συμφωνεῖ πρός τόν τρόπον τῆς μοναχικῆς κατανομῆς τοῦ Ψαλτηρίου εἰς καθίσματα. Ἐξ ἄλλου καί τό ὅλον λειτουργικόν πλαί-

σιον ἐντός τοῦ ὁποίου ἔτι καί σήμερον ψάλλονται μαρτυρεῖ διάφορον ἤ μοναχικόν κλῖμα. Οὕτως ἀνάπτονται οἱ πολυέλαιοι τοῦ ναοῦ, προσφέρεται θυμίαμα, παρά δέ τοῖς σλάβοις τελεῖται καί λιτανεία τῆς εἰκόνος τῆς ἑορτῆς. Φαίνεται λοιπόν ὅτι ἡ παρεμβολή αὕτη προέρχεται, κατά τήν θέσιν τοῦ π.MATEOS, ἐκ τῆς ᾀσματικῆς παννυχίδος . Οὕτως ἐνταῦθα ἐψάλλετο τριαδικόν ἀντίφωνον (Ψαλμ.134, 135 καί 136) μέ ἐφύμνιον τό "Ἀλληλούϊα" ἤ ψαλμός διηρημένος εἰς τρία ἀντίφωνα κατά τάς Κυριακάς,ὁ 118ος.

"Πολυέλεος" ὀνομάζεται ὁ 135ος ψαλμός ἐκ τῆς ἐπαναλήψεως εἰς ἕκαστον τῶν στίχων αὐτοῦ τῆς ἐπῳδοῦ"ὅτι εἰς τόν αἰῶνα τό ἔλεος αὐτοῦ" καί οὐχί ἐκ τῶν κατά τήν ὥραν τῆς ψαλμῳδίας αὐτοῦ ἀναπτομένων πολυφώτων(πολυέλαιοι).

"Ἐκλογή" εἶναι συλλογή ἐπικαίρων δι᾽ἑκάστην ἑορτήν στίχων ἐκ τῶν ψαλμῶν, ἀπαρτιζόντων οἱονεί ἕνα νέον ψαλμόν κατάλληλον τῇ περιστάσει.Τοιαῦται ἐκλογαί ὑπάρχουν διά πάσας τάς μεγάλας ἑορτάς τοῦ ἔτους καί διά τούς μεγάλους ἁγίους, κατά κατηγορίας, προέρχονται δ᾽ ἀναμφισβητήτως ἐκ τοῦ ᾀσματικοῦ τυπικοῦ.

Τά μετά τόν 118ον ψαλμόν ψαλλόμενα κατά τάς Κυριακάς, οἱονεί ὡς στιχηρά ἤ καθίσματα αὐτοῦ, ἕξ "ἀναστάσιμα εὐλογητάρια" ("Τῶν ἀγγέλων ὁ δῆμος...") καλοῦνται οὕτως ἐκ τοῦ προτασσομένου εἰς αὐτά στίχου"Εὐλογητός εἶ, Κύριε, δίδαξόν με τά δικαιώματά σου"(Ψαλμ. 118, 12). Εἰς τήν αὐτήν θέσιν κατά τόν ὄρθρον τοῦ Σαββάτου ψάλλονται ἕξ ἤ ὀκτώ νεκρώσιμα τροπάρια ("Τῶν ἁ-

νίων ὁ χορός ...") διά τόν αὐτόν λόγον καλούμενα καί ταῦτα "εὐλογητάρια".

β΄) Ἡ ὑπακοή

Ἡ ὑπακοή εἶναι τροπάριον ψαλλόμενον (σήμερον ἀναγινωσκόμενον) εἰς τό σημεῖον τοῦτο τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὄρθρου τῶν Κυριακῶν καί τοῦ τῶν Χριστουγέννων καί Θεοφανείων. Τά πλεῖστα τῶν τροπαρίων τούτων εἶναι ἀρχαιότατα, ἴσως τά ἀρχαιότερα τῆς ὑμνογραφίας τῶν ἡμερῶν τούτων. Ἡ ὀνομασία αὐτοῦ δέν ὀφείλεται εἰς τό ὅτι ἤκουσαν αἱ μυροφόροι παρά τοῦ ἀγγέλου τό ἄγγελμα τῆς ἀναστάσεως, τό ὁποῖον εἶναι τό θέμα τινῶν ἐκ τῶν ἀναστασίμων ὑπακοῶν, ἀλλ' εἰς τόν καθ' ὑπακοήν τρόπον, κατά τόν ὁποῖον ἐψάλλοντο ταῦτα. Ὁ τρόπος οὗτος τῆς ψαλμῳδίας αὐτῶν καθορίζεται ὑπό τοῦ Τυπικοῦ τῆς Εὐεργέτιδος ὡς ἀκολούθως : "Ψάλλεται δέ οὕτως πρῶτον ὁ ψάλτης, ἔπειτα ὁ λαός μετά χειρονομίας (ὑπό τήν ρυθμικήν δηλαδή καθοδήγησιν τοῦ ψάλτου) εἶτα ὁ ψάλτης τόν στίχον... μετά δέ τόν στίχον ψάλλει ὁ λαός πάλιν τό τέλος τῆς ὑπακοῆς". Ἐψάλλοντο δηλαδή μετά στίχων, εἰς ἕκαστον τῶν ὁποίων ἐπανελαμβάνετο ὑπό τοῦ λαοῦ τό ἀκροτελεύτιον αὐτῶν, ὡς καί σήμερον τά δύο τροπάρια τοῦ ἑσπερινοῦ τῶν Χριστουγέννων ("Λαθών ἐτέχθης" καί "Ἀνέτειλας Χριστέ") καί τά δύο τοῦ ἑσπερινοῦ τῶν Θεοφανείων ("Ἐπεφάνης ἐν τῷ κόσμῳ" καί "Ἁμαρτωλοῖς καί τελώναις"), τά ὁποῖα εἶναι ὡσαύτως κατά τόν τρόπον τῆς ψαλμῳδίας αὐτῶν ὑπακοαί. Κατά τήν ὑπακοήν ἤ προσεφέρετο θυμίαμα ἤ ἐγίνετο λιτάνευσις μετά τῆς εἰκόνος ἐντός τοῦ ναοῦ.

γ΄) Ἀναβαθμοί

"Ὠδαί τῶν ἀναβαθμῶν" ἐπιγράφεται εἰς τό Ψαλτήριον ὁμάς ἐκ 15 συντόμων ψαλμῶν (119-133) ἀποτελοῦσα εἰς τό μοναχικόν Ἱεροσολυμιτικόν Ψαλτήριον ἴδιον κάθισμα, τό ΙΗ΄, καλούμενον ἐκ τῆς ἀρκτικῆς του φράσεως (" Πρός Κύριον ἐν τῷ θλίβεσθαί με ἐκέκραξα...") "Τά πρός Κύριον".

Τά τροπάρια "Ἀναβαθμοί" τῆς Ὀκτωήχου συνιστοῦν ποιητικήν ἐπεξεργασίαν τῶν ὡς ἄνω ψαλμῶν γενομένην ἐν Κωνσταντινουπόλει εἰς τήν Μονήν τῶν Στουδίου, ἴσως ὑπό τοῦ ἰδίου τοῦ Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου. Δι' ἕκαστον τῶν τεσσάρων πρώτων κυρίων ἤχων ἔχουν συντεθῆ ἀνά τρία "ἀντίφωνα" ἀποτελούμενα ἐκ δύο τροπαρίων ἕκαστον καί ἑνός εἰς τό "Δόξα καί νῦν", ἐν τῷ ὁποίῳ δοξολογεῖται τό ἅγιον Πνεῦμα.

Εἰς τά δύο ταῦτα τροπάρια ποιητικῶς ὑπομνηματίζεται εἷς ψαλμός, δηλαδή τρεῖς ψαλμοί δι' ἕκαστον ἦχον . Οὕτως εἰς τούς τέσσαρας τούτους ἤχους ὑπομνηματίζονται δώδεκα ψαλμοί (3Χ4), ἤτοι οἱ 119-130. Καθ' ὅμοιον τρόπον εἰς τούς τρεῖς πλαγίους ἤχους ὑπομνηματίζονται πάλιν οἱ αὐτοί ψαλμοί. Διά τούς τρεῖς ὑπολοίπους ψαλμούς (131-133) προστίθεται ἕν τέταρτον ἀντίφωνον εἰς τόν πλ. δ΄ ἦχον, ὅπου ὅμως ὑπομνηματίζεται μόνον ὁ δεύτερος τῶν ψαλμῶν τούτων (ὁ 132ος).

Ὁ ὅρος "ἀντίφωνα", ὡς καί ἡ ὅλη διαίρεσις τῶν ψαλμῶν τούτων δέν παρουσιάζεται ἐξαρτωμένη ἐκ τῆς μοναχι-

κῆς ἀκολουθίας. Τό μέρος τοῦτο τό μοναχικοῦ ὄρθρου προέρχεται ἐκ δανείου ἐκ τῆς ᾀσματικῆς παννυχίδος, εἰς τά τρία ἀντίφωνα τῆς ὁποίας ἐψάλλοντο ψαλμοί ἐκ τῶν ᾠδῶν τῶν ἀναβαθμῶν. Ἡ πρᾶξις αὕτη διεσώθη ἐν μέρει εἰς τό τυπικόν τῆς Κρυπτοφέρρης. Τά τροπάρια δέ ταῦτα ἀρχικῶς ἐψάλλοντο κατά τήν ψαλμῳδίαν τῶν ἀντιφώνων τούτων μετά τῶν στίχων ἑκάστου τῶν ψαλμῶν κατ᾽ ἀντιφωνίαν, τά δέ εἰς τό ἅγιον Πνεῦμα ἀναφερόμενα, τά ὁποῖα ἴσως εἶναι παλαιότερα τῶν ἄλλων, εἰς τό "Δόξα καί νῦν" μετά τό τέλος ἑκάστου ψαλμοῦ. Εἰς τούς ὄρθρους τῶν ἑορτῶν ψάλλεται τό α´ ἀντίφωνον τοῦ δ´ ἤχου ("Ἐκ νεότητός μου..." "Οἱ μισοῦντες Σιών...") μετά δύο ἐκ τῶν εἰς τό ἅγιον Πνεῦμα ἀναφερομένων, ἐξ ὧν ἕν εἰς τό "Δόξα" τό τοῦ α´ ἀντιφώνου ("Ἁγίῳ Πνεύματι πᾶσα ψυχή...") καί ἕν εἰς τό "Καί νῦν", τό τοῦ β´ ἀντιφώνου ("Ἁγίῳ Πνεύματι ἀναβλύζει...").

δ´) Τό προκείμενον.

Πρό τῆς ἀναγνώσεως τοῦ εὐαγγελίου εἰς τήν ᾀσματικήν παννυχίδα ἔχομεν ἕν διπλοῦν προκείμενον, τό "Κύριος ἰσχύν τῷ λαῷ αὐτοῦ δώσει" καί τό "Πᾶσα πνοή...". Εἰς τόν σημερινόν ὄρθρον διετηρήθησαν ἀμφότερα. Τό πρῶτον ὡς κινητόν καί τό δεύτερον ὡς σταθερόν. Οὕτω τό πρῶτον ἐναλλάσσεται κατά Κυριακήν καί ἑορτήν, ἀποτελεῖται δέ σήμερον ἐκ τοῦ προκειμένου καί ἑνός στίχου ἐκ τοῦ αὐτοῦ ψαλμοῦ καί εἶναι ἀναστάσιμον μέν κατά τάς Κυριακάς (π.χ. α´ ἦχος :"Νῦν ἀναστήσομαι...", Στίχ. "Τά λόγια Κυρίου...", β´ ἦχος :"Ἐξεγέρθητι Κύριε...", Στίχ. "Κύριε ὁ Θεός μου..." κλπ.), σχετικά δέ πρός τήν ἀγομένην ἑορτήν κατά τάς λοιπάς ἡμέρας

(π.χ. τῶν Χριστουγέννων : "Ἐκ γαστρός πρό ἑωσφόρου...", στίχ."Εἶπεν ὁ Κύριος..." , τῶν ὁσίων : "Τίμιος ἐναντίον Κυρίου ...", στίχ."Τί ἀνταποδώσωμεν..." κλπ.). Ἀρχικῶς ἀποτελεῖτο ἐξ ὁλοκλήρου ψαλμοῦ, ἀλλ᾽οἱ στίχοι, ἴσως ἐξ αἰτίας τῆς ἀναπτύξεως τῆς μελῳδίας, βαθμηδόν περιεκόπησαν.

Τό σταθερόν προκείμενον "Πᾶσα πνοή ..." (Ψαλμ.150, 6) ψάλλεται μετά τήν ἐκφώνησιν "Ὅτι ἅγιος εἶ ὁ Θεός ἡμῶν..." συνωδεύετο δέ ὑπό στίχων τοῦ αὐτοῦ ψαλμοῦ, ἐκ τῶν ὁποίων εἰς τά σλαβικά Ὡρολόγια καί εἰς τό τυπικόν τῆς Κρυπτοφέρρης περιεσώθη μόνον ὁ πρῶτος. Τοῦτο ρητῶς χαρακτηρίζεται ὡς "προκείμενον" εἰς τόν κώδικα Τιμ. Σταυροῦ 40.

ε´) Τό Εὐαγγέλιον

Μετά τό "Πᾶσα πνοή..." κατά μέν τάς ἑορτάς ἀναγινώσκεται τό εὐαγγέλιον τοῦ ὄρθρου τῆς ἑορτῆς κατά δέ τάς Κυριακάς ἕν τῶν ἕνδεκα ἀναστασίμων ἑωθινῶν εὐαγγελίων κατά σειράν. Ἡ διαίρεσις τῶν ἀναστασίμων περικοπῶν τῶν εὐαγγελίων εἰς ἕνδεκα ἀναγνώσματα ὑφίστατο ἤδη κατά τόν Η´ αἰῶνα (Κῶδιξ Μόσχας 42). Εἰς τούς ἀρμενικούς ὄρθρους τῆς Κυριακῆς ἀναγινώσκονται κατά σειράν τέσσαρες ἀναστάσιμαι περικοπαί μία ἐξ ἑκάστου εὐαγγελιστοῦ. Ἡ ἀνάγνωσις ἀναστασίμου εὐαγγελίου περί τό τέλος τῆς παννυχίδος τῆς Κυριακῆς μαρτυρεῖται ἤδη ὑπό τῆς Αἰθερίας. Καί ἡ παννυχίς τοῦ ᾀσματικοῦ τυπικοῦ κατεκλείετο δι᾽ εὐαγγελικοῦ ἀναγνώσματος. Ἐξ αὐτῆς φαίνεται ὅτι εἰσήχθη

εἰς τὴν θέσιν ταύτην τὸ Εὐαγγέλιον τῆς μοναχικῆς ἀκολουθίας τοῦ ὄρθρου, εἰς τὸ τέλος δηλαδὴ τῶν ὁμαδικῶς ἐξ αὐτῆς εἰλημμένων λειτουργικῶν στοιχείων. Ἡ ἀρχικὴ θέσις τοῦ εὐαγγελικοῦ ἀναγνώσματος εἰς τὸν μοναχικὸν ὄρθρον δὲν εἶναι ἀπολύτως ἐξηκριβωμένη. Πιθαναὶ θέσεις αὐτοῦ εἶναι ἡ μετὰ τὴν θ´ ᾠδὴν τῶν κανόνων, ὡς εἰς τὸν ἀρμενικὸν ὄρθρον, πρὸ ἢ μετὰ τοὺς ψαλμοὺς τῶν αἴνων καὶ μετὰ τὴν μεγάλην δοξολογίαν.

Τὸ εὐαγγέλιον τῶν Κυριακῶν ἀναγινώσκεται ὑπὸ τοῦ ἱερέως φέροντος λευκὰ ἄμφια κατὰ τὸν τύπον τοῦ "ἐν λευκοῖς" ἀγγέλου (Ματθ.28,3. Μάρκ.16,5) καὶ ἐκ τοῦ δεξιοῦ μέρους τῆς ἁγίας τραπέζης εἰς ἀνάμνησιν τοῦ "ἐν τοῖς δεξιοῖς" τοῦ τάφου τοῦ Κυρίου καθημένου ἀγγέλου, ὁ ὁποῖος εὐηγγελίσθη τὴν ἀνάστασιν εἰς τὰς μυροφόρους (Μάρκ. 16 , 5-6). Παλαιότερον ἀνεγινώσκετο πάλιν ὑπὸ τοῦ ἱερέως "τὴν τελειωτέραν τάξιν τῶν ἀγγέλων ἐμφαίνοντος" (Συμεών),ἀλλ' ἐπὶ τοῦ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ εὑρισκομένου ἄμβωνος, τοῦ εἰκονίζοντος τὸν λίθον τοῦ μνημείου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου κατὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ Ματθαίου (28,2) ἐκάθητο ὁ ἄγγελος.

Μέρος γ´(ὁ ἀρχαῖος μοναχικὸς ὄρθρος)

α) Ὁ 50ὸς ψαλμός

Ὁ ἀρχαῖος μοναχικὸς ὄρθρος ἤρχιζε διὰ τῆς ψαλμῳδίας τοῦ 50οῦ ψαλμοῦ ("Ἐλέησόν με ὁ Θεὸς κατὰ τὸ μέγα ἔλεός σου..."). Τοῦτο δύναται νὰ συναχθῇ καὶ ἐκ τῶν πρὸς τοὺς ἄλλους λειτουργικοὺς τύπους παραλλήλων. Οὕτως ἡ ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου τοῦ ῥωμαϊκοῦ (πρὸ τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ πάπα Πίου τοῦ Χ), τοῦ ἀρμενικοῦ, συριακοῦ Ἀντιοχειανοῦ, μαρω-

νιτικοῦ, συριακοῦ τοῦ TIKRIT, κοπτικοῦ καὶ αἰθιοπικοῦ ἄρχονται διὰ τοῦ 50οῦ ψαλμοῦ. Τὸν λόγον τῆς προτάξεως τοῦ ψαλμοῦ τούτου εἴδομεν ἐν τῷ μεσονυκτικῷ.

Ὡς στιχηρὰ τοῦ "Δόξα καὶ νῦν" τοῦ 50οῦ ψαλμοῦ ψάλλονται σήμερον κατὰ τὰς Κυριακὰς καὶ τὰς ἑορτὰς δύο σύντομα τροπάρια - ἐφύμνια ("Ταῖς τῶν Ἀποστόλων..." , "Ταῖς τῆς Θεοτόκου..."), τὰ ὁποῖα ἔχουν εἰδικῶς συντεθῆ διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς ἐν αὐτοῖς ἐπαναλήψεως τῆς φράσεως "ἐξάλειψον τὰ πλήθη τῶν ἐμῶν ἐγκλημάτων", ἥτις ἀποτελεῖ διασκευὴν τοῦ β´ ἡμιστιχίου τοῦ ἀρκτικοῦ στίχου τοῦ ψαλμοῦ τούτου. Τὸ ἀρχαῖον ὑπόψαλμα τοῦ ψαλμοῦ τούτου "Ἐλέησόν με, ὁ Θεός", διατηρεῖται καὶ σήμερον εἰς τὴν ἀκολουθίαν τῆς Κρυπτοφέρρης διὰ τὴν ψαλμῳδίαν ὅλων τῶν στίχων τοῦ ψαλμοῦ, ἐνῷ παρ' ἡμῖν διετηρήθη εἰς μόνον τὸν τελευταῖον. Εἰς τὸ "Δόξα" κατὰ τὸ αὐτὸ τυπικὸν ψάλλεται τὸ "πεντηκοστάριον" καὶ εἰς τὸ "Καὶ νῦν" ἕτερον συντομώτερον. Εἶναι δὲ πεντηκοστάριον σύντομον ἀρχαϊκὸν τροπάριον, τὸ ὁποῖον ἀρχικῶς κατὰ τὸ ᾀσματικὸν τυπικὸν ἐψάλλετο εἰς ἕνα ἕκαστον τῶν στίχων τοῦ ψαλμοῦ τούτου, ὁ ὁποῖος ὁμοίως ἐκαλεῖτο "πεντηκοστάριον". Καὶ τὰ μὲν ἀναστάσιμα ἦσαν ὀκτώ,κατὰ τοὺς ὀκτὼ ἤχους, τὰ δὲ τῶν ἑορτῶν εἶναι ὁμοίως σύντομα τροπάρια ἐκ τῆς ὑμνολογίας αὐτῶν ἢ καὶ αὐτὸ τὸ ἀπολυτίκιον. Εἰς τὸν μοναχικὸν ὄρθρον τὸ πεντηκοστάριον ψάλλεται ὡς στιχηρὸν τοῦ ἀρκτικοῦ στίχου τοῦ ψαλμοῦ, ἐπαναλαμβανομένου μετὰ τὸ "Δόξα καὶ νῦν". Καὶ διὰ μὲν τὰς Κυριακὰς διετηρήθη ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἓν μόνον , τὸ τοῦ πλ. β´ἤχου ("Ἀναστὰς ὁ Ἰησοῦς...") διὰ δὲ τὰς ἑορτὰς ψάλλεται εἰ-

δικόν πεντηκοστάριον β' ἤ πλ. β' ἤχου, ἥ λαμβάνεται ἔν ἕτερον ἰδιόμελον, τῶν αὐτῶν ἤχων, συνήθως ἐκ τῶν τῆς λιτῆς .

Ἡ ψαλμῳδία τοῦ 50οῦ ψαλμοῦ καί τῶν τροπαρίων αὐτοῦ κατακλείεται κατά τάς ἑορτάς καί κατά τούς ὄρθρους τῆς Τεσσαρακοστῆς δι'εἰδικῆς συναπτῆς "Σῶσον, ὁ Θεός, τόν λαόν σου καί εὐλόγησον τήν κληρονομίαν σου...", εἰς τήν ὁποίαν δυνάμεθα νά ἀναγνωρίσωμεν τήν ἤδη ὑπό τῆς Αἰθερίας μαρτυρουμένην δέησιν τήν ἀκολουθοῦσαν τήν ψαλμῳδίαν ψαλμοῦ εἰς τό τέλος τοῦ ὄρθρου τῆς Κυριακῆς. Ἐπέχει πάντως ἐνταῦθα θέσιν συναπτῆς, κατακλειομένης ἄλλοτε δι'εὐχῆς,τῆς 10ης ἑωθινῆς "Κύριε, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τήν διά μετανοίας ἄφεσιν...", ἐν τῇ ὁποίᾳ παρεμβάλλοντο ὁλόκληροι φράσεις ἐκ τοῦ 50οῦ ψαλμοῦ. Αὕτη εἰς τά χειρόγραφα ἐπιγράφεται "Εὐχή τοῦ πεντηκοστοῦ (ψαλμοῦ)". Ἡ ἐκφώνησις "Ἐλέει καί οἰκτιρμοῖς..." ἀνήκει εἰς τήν εὐχήν ταύτην καί εὕρηται εἰς τήν ὀρθήν θέσιν της.

β') Στιχολογία τῶν ᾠδῶν - κανόνες.

Αἱ εἰς τό βυζαντινόν Ψαλτήριον συνημμέναι ἐννέα βιβλικαί ᾠδαί εἶναι αἱ ἀκόλουθοι :

Α'. Ἡ ἐπινίκιος ᾠδή τοῦ Μωϋσέως μετά τήν διάβασιν τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης (Ἐξόδ. 15,1-19) "Ἄσωμεν τῷ Κυρίῳ, ἐνδόξως γάρ δεδόξασται..."

Β'. Τό κύκνιον ᾆσμα τοῦ Μωϋσέως (Δευτερ. 32,1-43) "Πρόσεχε, οὐρανέ, καί λαλήσω..."

Γ'. Ἡ προσευχή τῆς Ἄννης, μητρός Σαμουήλ τοῦ προφήτου (Α' Βασιλ. 2,1-10) "Ἐστερεώθη ἡ καρδία μου ἐν Κυρίῳ..."

Δ'. Ἡ προσευχή Ἀββακούμ τοῦ προφήτου (Ἀββακ. 3,1-19)"Κύριε, εἰσακήκοα τήν ἀκοήν σου καί ἐφοβήθην..."

Ε'. Ἡ ᾠδή Ἡσαΐου τοῦ προφήτου (Ἡσ. 26,9-20) "Ἐκ νυκτός ὀρθρίζει τό πνεῦμα μου..."

ς'. Ἡ προσευχή Ἰωνᾶ τοῦ προφήτου (Ἰωνᾶ 2,3-10)"Ἐβόησα ἐν θλίψει μου..."

Ζ'. Ἡ προσευχή τῶν τριῶν παίδων ἐν τῇ καμίνῳ (Δανιήλ 3, 2-33) "Εὐλογητός εἶ, Κύριε, ὁ Θεός τῶν πατέρων ἡμῶν..."

Η'. Ὁ ὕμνος τῶν τριῶν παίδων (Δαν.3,34-65) "Εὐλογεῖτε, πάντα τά ἔργα Κυρίου, τόν Κύριον ..."

καί Θ'. ἐκ τῆς Καινῆς Διαθήκης ἀποτελουμένη ἐκ δύο ὕμνων α) τῆς Θεοτόκου κατά τήν ἐπίσκεψιν εἰς τήν Ἐλισάβετ (Λουκ.1,46-55) "Μεγαλύνει, ἡ ψυχή μου, τόν Κύριον.." καί β) τοῦ Ζαχαρίου μετά τήν γέννησιν τοῦ Προδρόμου (Λουκ.1,68-79) "Εὐλογητός Κύριος, ὁ Θεός τοῦ Ἰσραήλ...".

Αἱ ᾠδαί ἐψάλλοντο κατά τήν ἀκολουθίαν τοῦ ὄρθρου καθ'ὅλην τήν διάρκειαν τοῦ ἔτους κατά τήν ἀρχαιοπρεπῆ τάξιν τήν διασωθεῖσαν μερικῶς εἰς τό Τριῴδιον.Καθ' ἑκάστην δηλαδή ἑβδομάδα ἀνεκυκλοῦντο πᾶσαι αἱ ᾠδαί κατά τήν ἑξῆς σειράν. Ἀπαραιτήτως καθ'ἑκάστην ἐστιχολογοῦντο αἱ δύο τελευταῖαι, ἡ Η' καί ἡ Θ' καί αἱ λοιπαί κατά διαδοχήν, ὡς ἑξῆς : τήν Δευτέραν ἡ Α', τήν Τρίτην ἡ Β', τήν Τετάρτην ἡ Γ', τήν Πέμπτην ἡ Δ', τήν Παρασκευήν ἡ Ε'. Κατά τό Σάββατον τῶν Τεσσαρακοστῶν ψάλλονται αἱ ὑπόλοιποι δύο, ἡ ς' καί ἡ Ζ', καί κατά τήν Κυριακήν πᾶσαι αἱ ᾠδαί. Τοῦτο προφανῶς εἶναι μεταγενέστερον. Κατά τήν παλαιοτέραν ἐποχήν φαίνεται, ὅτι τό Σάββατον ἐψάλλετο ἡ

ς' καί κατά τήν Κυριακήν ἡ Ζ', ὅτε δέ εἰσήχθη διά τάς Κυριακάς ἡ ψαλμῳδία ὁλοκλήρου τοῦ κανόνος εἰς τό Σάββατον ἐτοποθετήθησαν αἱ δύο. Εἶναι πιθανόν ὅτι ἡ σειρά τῆς στιχολογίας τῶν ᾠδῶν κατ' ἀρχάς ἦτο διάφορος, σύμφωνος πρός τήν ἀρίθμησιν τῶν ἡμερῶν. Δηλαδή κατά τήν Κυριακήν ἐστιχολογεῖτο ἡ Α; ὡς πασχάλιος, ὡς καί εἰς τόν ἀρμενικόν λειτουργικόν τύπον, τήν Δευτέραν ἡ Β' τήν Τρίτην ἡ Γ' κοκ. Ἀργότερον ἐπεκράτησε κατά τάς Κυριακάς νά ψάλλωνται καί αἱ ἐννέα ᾠδαί, ἔθος τό ὁποῖον διεδόθη κατά πρῶτον εἰς τάς μεγάλας ἑορτάς, ὕστερον δέ καί εἰς πάσας τάς ἡμέρας τοῦ ἔτους, πλήν τοῦ Τριῳδίου.

Αἱ ᾠδαί ἐψάλλοντο μετ' ἐφυμνίων τά ὁποῖα διεσώθησαν εἰς τούς τίτλους αὐτῶν π.χ.("Τῷ Κυρίῳ ᾄσωμεν ἐνδόξως γάρ δεδόξασται" διά τήν Α; "Ἅγιος εἶ, Κύριε, (καί σέ ὑμνεῖ τό πνεῦμα μου)" διά τήν Γ', "Τήν Θεοτόκον ἐν ὕμνοις μεγαλύνωμεν" ἡ Θ' κλπ. Ὁ ἀρχαϊκός αὐτός τρόπος διετηρήθη κατά τόν ἑσπερινόν τοῦ Μ. Σαββάτου εἰς τήν Η' ᾠδήν. Βραδύτερον συνετέθησαν τροπάρια ἐμπνεόμενα ἐκ τοῦ περιεχομένου τῶν ᾠδῶν τά ὁποῖα ὑπεψάλλοντο εἰς ἕκαστον τῶν στίχων των. Ἡ πρᾶξις αὐτή διεσώθη εἰς τήν ψαλμῳδίαν τῆς Θ' ᾠδῆς τῆς Θεοτόκου, ἥτις ψάλλεται τῇ συνοδίᾳ τοῦ συντόμου τροπαρίου "Τήν τιμιωτέραν τῶν Χερουβείμ...", τό ὁποῖον ἀποτελεῖ διαπλάτυνσιν τοῦ ἀρχικοῦ ἐφυμνίου. Βαθμηδόν ἀπό τοῦ Θ' αἰῶνος καί ἑξῆς κατά μίμησιν τῶν τροπαρίων τούτων συνετέθησαν καί ἕτερα τροπάρια προσόμοια τῶν πρώτων, τά ὁποῖα διά τοῦτο ἐκλήθησαν "εἱρμοί". Οὕτως ἀπηρτίσθησαν οἱ κανόνες, συγκείμενοι ἐκ σειρᾶς τροπαρίων κατανενεμημένων εἰς ἐννέα, ὀκτώ, τέσσαρας, τρεῖς ἤ δύο ᾠδάς (ἐννεαῴδιοι, ὀκταῴδιοι, τετραῴδιοι, τριῴδιοι ἤ διῴδιοι κανόνες) προοριζόμενοι ὅπως ψάλλωνται ὡς στιχηρά κατά τήν στιχολογίαν τῶν ᾠδῶν. Τοῦτο μέχρι σήμερον τηρεῖται εἰς τάς μονάς. Σύν τῷ χρόνῳ ὅμως τό ὑμνογραφικόν στοιχεῖον ὑπερίσχυσε τοῦ βιβλικοῦ καί οἱ κανόνες ἤρχισαν νά ψάλλωνται αὐτοτελῶς ἄνευ τῶν βιβλικῶν στίχων. Τοῦτο κανονικῶς ἐγίνετο κατά τάς μεγάλας δεσποτικάς ἑορτάς, ὅτε τούς στίχους τῶν ᾠδῶν ἀντικαθίστα στίχος σχετιζόμενος πρός τήν ἑορτήν (π.χ. "Δόξα τῇ ἁγίᾳ ἀναστάσει σου Κύριε", "Δόξα σοι ὁ Θεός ἡμῶν, δόξα σοι" κ.λ.π). Τοῦτο ἐννοεῖ τό Τυπικόν ὅταν προβλέπῃ ὅτι οἱ κανόνες ψάλλονται "ἄνευ στίχων".

Ἅπαξ καί ἐπεκράτησε ἡ ψαλμῳδία καί τῶν ἐννέα, ἤ τουλάχιστον τῶν ὀκτώ ᾠδῶν - ἡ Β' ᾠδή ἐστιχολογεῖτο, ὡς πένθιμος, μόνον κατά τήν περίοδον τῶν Νηστειῶν - ἦτο φυσικόν αὗται νά διαιρεθοῦν κατά τόν τύπον τοῦ Ψαλτηρίου, εἰς τρεῖς "στάσεις" ἀνά τρεῖς, Α',(Β'),Γ'-Δ', Ε', ς'- Ζ',Η', Θ', μεταξύ τῶν ὁποίων παρενεβλήθησαν μεσῴδια, καθίσματα μέν ἀπό Γ' ᾠδῆς, τό κοντάκιον δέ ἀφ' ς'. Οἱ εἱρμοί τῶν κανόνων τῶν μεγάλων δεσποτικῶν ἤ θεομητορικῶν ἑορτῶν ἐψάλλοντο μετά τό τέλος ἑκάστης ᾠδῆς ὡς γίνεται σήμερον κατά τό Πάσχα, ὡς "καταβασίαι" ἀπό κοινοῦ δηλαδή ὑπό τῶν δύο χορῶν καταβαινόντων ἐκ τῶν στασιδίων αὐτῶν καί συνενουμένων εἰς τό μέσον τοῦ ναοῦ. Οἱ εἱρμοί οὗτοι ἐψάλλοντο προεορτίως καί μεθεόρτως εἰς τό τέλος πάλιν τῆς ἀντιστοίχου ᾠδῆς τῶν κανόνων τῆς ἡμέρας. Οὕτω διεμορφώθη ἡ ὑπό τοῦ Τυπικοῦ προβλεπομένη σειρά τῶν καταβασιῶν τοῦ ἔτους.

γ) Κοντάκιον - Οἶκος - Συναξάριον.

Μεταξὺ ς καὶ Ζ ᾠδῆς τῶν κανόνων ἐψάλλετο τὸ κοντάκιον τῆς ἑορτῆς. Κοντάκια πιθανώτατα ὠνομάσθησαν οἱ ὕμνοι οὗτοι ἐκ τοῦ μικροῦ κοντοῦ ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐτυλίσσετο τὸ εἰλητάριον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἦσαν γεγραμμένοι. Σήμερον "κοντάκιον" εἰς τὴν λειτουργικὴν γλῶσσαν καλεῖται τὸ πρῶτον τροπάριον, τὸ ὁποῖον ἀρχικῶς ἐκαλεῖτο "προοίμιον", ὁ ὅρος δὲ "κοντάκιον" εἶχεν εὐρυτέραν ἔννοιαν. Ὁλόκληρον τὸ ποίημα, ἤτοι τὸ "προοίμιον" καὶ οἱ ἀκολουθοῦντες "οἶκοι", οἱ ὁποῖοι ἐνίοτε φθάνουν τοὺς 30, ἐκαλεῖτο "κοντάκιον". Κατ' ἀρχὰς ἐψάλλοντο ὅλοι οἱ οἶκοι μετὰ τοῦ ἐφυμνίου αὐτῶν, ὡς γίνεται σήμερον εἰς τὸν ἀκάθιστον ὕμνον ("Τὸ προσταχθέν..." "Ἄγγελος πρωτοστάτης..."κλπ.). Βαθμηδὸν οἱ οἶκοι περιεκόπτοντο, ἴσως δι' οἰκονομίαν χρόνου, ἴσως καὶ διὰ νὰ δίδεται χρόνος διὰ τεχνικωτέραν μελῳδικὴν ἐκτέλεσιν τῶν ὑπολειπομένων. Ὁ ἀριθμὸς τῶν οἴκων κατὰ τὰ λειτουργικὰ χειρόγραφα ἐπαφίετο εἴτε εἰς τὴν κρίσιν τῶν ψαλλόντων εἴτε καὶ καθωρίζετο συνήθως εἰς τρεῖς. Σήμερον περιεστάλη εἰς ἕνα μόνον, τὸν πρῶτον, πλὴν τοῦ κοντακίου τῆς Κυριακῆς τῆς Τυροφάγου ("Τῆς σοφίας ὁδηγέ...") τὸ ὁποῖον διετήρησε τέσσαρας. Ἡ προέλευσις τοῦ ὅρου "οἶκος" εἶναι ἀβεβαία. Μᾶλλον προέρχεται ἐξ ἀντιστοίχου συριακῆς λέξεως δηλούσης τὸ τέλειον μέτρον.

Τὰ κοντάκια ἔχουν ἀφηγηματικὸν καὶ διδακτικὸν χαρακτῆρα. Ὡς τοιαῦτα ἀποτελοῦν μίαν ποιητικὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ θέματος τῆς ἑορτῆς, τὸ ὁποῖον ἀκολούθως ἐκτίθεται ἐν τῷ συναξαρίῳ. Ἴσως ἡ εἴσοδος τῶν δευτέρων εἰς τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ὄρθρου κατέστησε περιττὴν τὴν ἐν τῷ κοντακίῳ ἐπανάληψιν τῶν αὐτῶν πραγμάτων. Τὸ ἐγκώμιον ἐξ ἄλλου τῆς ἑορτῆς ἐγίνετο διὰ τῶν κανόνων, οἱ ὁποῖοι ὡς νεώτερα ἔργα ἦσαν προσφιλέστεροι εἰς τοὺς μεταγενεστέρους. Τοῦ συναξαρίου προηγεῖται ἡ σύντομος ἀναγραφὴ τοῦ θέματος τῆς ἑορτῆς ἢ τῶν ἁγίων τῆς ἡμέρας καὶ ἡ διὰ δύο ἰαμβικῶν στίχων περιγραφὴ αὐτοῦ. Οἱ πλεῖστοι τῶν στίχων τούτων ἐποιήθησαν ὑπὸ Χριστοφόρου τοῦ Μυτιληναίου. Τὰ συναξάρια εἶναι ἀνώνυμα πλὴν τῶν τοῦ Τριῳδίου καὶ Πεντηκοσταρίου, τὰ ὁποῖα ἐγράφησαν ὑπὸ Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου. Ὁ ὅρος "συναξάριον" προέρχεται ἐκ τοῦ "σύναξις", σημαίνει δηλαδὴ τοὺς συντόμους βίους τῶν ἁγίων τοὺς ἀναγινωσκομένους εἰς τὰς συνάξεις.

δ) Ἐξαποστειλάρια - Φωταγωγικά.

Τὴν ψαλμῳδίαν τῶν ᾠδῶν ἀκολουθεῖ συναπτὴ καταλειομένη διὰ τῆς ἐκφωνήσεως τῆς ΙΑ' εὐχῆς τοῦ ὄρθρου (" Ὁ Θεός, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὰς νοερὰς καὶ λογικάς..."), ἤτοι τῆς "Ὅτι σὲ αἰνοῦσι πᾶσαι αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν...". Ἡ εὐχὴ ἀναφέρεται εἰς τὸν ὑπὸ πάσης τῆς κτίσεως ἀναφερόμενον αἶνον εἰς τὸν Θεόν, εἰς τὸ θέμα δηλαδὴ τῶν ψαλμῶν τῶν αἴνων.

"Ἐξαποστειλάριον", ἄλλως "ἐξαποστελλάριον" (Μάρκος - Συμεὼν) ἢ "ἐξαποστειλάριος (ὕμνος)", καλεῖται σήμερον τροπάριον ψαλλόμενον μετὰ τὴν ρηθεῖσαν ἐκφώνησιν καὶ πρὸ τῶν ψαλμῶν τῶν αἴνων. Ἐξ αὐτῶν ἕνδεκα, τὰ κατὰ Κυριακὴν ψαλλόμενα ἀναστάσιμα, ἀποτελοῦν ἰδίαν ὁμάδα, ἐποιήθησαν δὲ ὑπὸ Κωνσταντίνου Η' τοῦ Πορφυρογεν -

νήτου (Ι΄αἰῶν). Ἴδια ἐξαποστειλάρια ἔχουν αἱ ἑορταί τοῦ ἔτους καί οἱ πλεῖστοι τῶν ἁγίων. Ὡσαύτως ἑτέρα ὁμάς ἐξ ἕξ (ἤ ἑπτά) ἐξαποστειλαρίων ἔχει συνταχθῆ διά τάς μή ἔχοντας μνήμην ἁγίου ἡμέρας τῆς ἑβδομάδος. Σπανιώτερον ἀπαντῶνται διπλᾶ ἐξαποστειλάρια. Πάντοτε δέ συνοδεύονται καί ὑπό θεοτοκίου ἐξαποστειλαρίου.

Κατά τόν Μάρκον ὁ ὅρος "ἐξαποστειλάριον" προῆλθεν ἐκ τῶν ἀναστασίμων, διότι ταῦτα ἀναφέρονται εἰς "τήν τῶν μαθητῶν ἀποστολήν ἐπί τά ἔθνη". Ὑπό μεταγενεστέρων συνεσχετίσθη καί ὁ ἀριθμός αὐτῶν πρός τούς ἕνδεκα ἀποστόλους καί πρός τήν φράσιν "εἰς τήν ὑπ᾽οὐρανόν ἐξαπεστέλλοντο", ἡ ὁποία ὅμως εὕρηται εἰς τό Α΄ἑωθινόν δοξαστικόν. Ἀλλ᾽ οὔτε καί περί ἀποστολῆς μαθητῶν γίνεται εἰς αὐτά λόγος, πλήν τοῦ τρίτου καί ἐκεῖ ἐντελῶς παρεμπιπτόντως.

Τά "φωταγωγικά" ἀφ᾽ἑτέρου εἶναι ὀκτώ τροπάρια κατά τούς ὀκτώ ἤχους, ἐπαναλαμβανόμενα τρίς ἕκαστον. Παλαιότερον ἐψάλλοντο καθ᾽ὅλον τό ἔτος ὅταν δέν ὑπῆρχεν ἑορτή (κατά τάς ἡμέρας τοῦ "Ἀλληλούϊα") σήμερον δέ κατά μόνην τήν Μεγάλην Τεσσαρακοστήν. Τά τέσσαρα πρῶτα ἐξ αὐτῶν εἶναι τά παλαιότερα. Ὀνομάζονται οὕτω κατά τόν Μάρκον διότι ἕκαστον τούτων "τήν τοῦ φωτός παρουσίαν ἀνευφημεῖ καί τό νοητόν φῶς ἐπιλάμψαι αἰτεῖται".

Εἰς τά παλαιότερα χειρόγραφα ἐξαποστειλάριον ἐκαλεῖτο ὁ στίχος "Ἅγιος Κύριος ὁ Θεός ἡμῶν", ὁ ὁποῖος ἐψάλλετο μόνος ἄνευ ἑτέρου τροπαρίου κατά τάς Κυριακάς, ὡς σήμερον κατά τόν ὄρθρον τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων καί τοῦ Μεγάλου Σαββάτου. Τό αὐτό ἐψάλλετο καί κατά τάς μεγάλας ἑορτάς μόνον ἤ μετά τοῦ ἐξαποστειλαρίου τῆς ἑορτῆς, ἄν ὑπῆρχεν (τυπικόν Εὐεργέτιδος). Εἰς τάς ἑορτάς τῶν ἁγίων ἐψάλλετο τό "Ὁ οὐρανόν τοῖς ἄστροις...". Τάς λοιπάς ἡμέρας ἐψάλλοντο τά φωταγωγικά, τά ὁποῖα εἰς τά χειρόγραφα ὀνομάζονται ἀδιαφόρως φωταγωγικά ἤ ἐξαποστειλάρια. Δέν πρόκειται περί συγχύσεως. Οἱ δύο ὅροι σημαίνουν τό ἴδιον πρᾶγμα "φῶς - ἄγειν" καί "(φῶς) - ἐξαποστέλλειν". Τοῦτο ἐγνώριζε καί ὁ Συμεών : "ἐξαποστελλάριον λέγεται διά τό 'ἐξαπόστειλον τό φῶς σου', ὡς φωταγωγικόν πρό τῶν αἴνων λεγόμενον". Εἰς τά φωταγωγικά ἐξ ἄλλου ὑπάρχει ἡ λέξις "ἐξαποστέλλειν" ὡς καί εἰς τά ἀρχαῖα ἐξαποστειλάρια διατηρεῖται ἡ ἰδέα τῆς ἀποστολῆς τοῦ φωτός. (π.χ. τῆς Μεταμορφώσεως : "Φῶς ἀναλλοίωτον Λόγε, φωτός Πατρός ἀγεννήτου, ἐν τῷ φανέντι φωτί σου... φῶς εἴδομεν τόν Πατέρα, φῶς καί τό Πνεῦμα, φωταγωγοῦν πᾶσαν κτίσιν". Τῶν Χριστουγέννων : "Ἐπεσκέψατο ἡμᾶς... ἀνατολή ἀνατολῶν...". Τῶν Θεοφανείων : "Ἐπεφάνη ὁ Σωτήρ... καί τούς ἐν σκότει καί σκιᾷ, καθεύδοντας ἐφώτισε, καί γάρ ἦλθεν ἐφάνη, τό φῶς τό ἀπρόσιτον" κ.τ.τ.). Βραδύτερον ὅμως, πρός διάκρισιν τῶν μέν ἀπό τά δέ , διεστάλησαν καί οἱ ὅροι "ἐξαποστειλάριον" καί "φωταγωγικόν" καί ἐπεζητήθη ἡ ἑρμηνεία τοῦ πρώτου ἐκτός τοῦ παλαιοῦ του πλαισίου.

ε΄) Οἱ αἶνοι

Οἱ τρεῖς τελευταῖοι ψαλμοί τοῦ Ψαλτηρίου (148,149 καί 150) καλοῦνται "αἶνοι" (LAUDES) ἐκ τῆς ἀρκτικῆς λέξεως πολλῶν στίχων τοῦ πρώτου καί τοῦ τελευταίου ἐξ αὐτῶν "αἰνεῖτε". Οἱ ψαλμοί οὗτοι ἐψάλλοντο κατά τήν πρωϊνήν λατρείαν τῶν συναγωγῶν ἤδη κατά τήν ἐποχήν τοῦ

Κυρίου, διό καί περιελήφθησαν είς τήν ὀρθρινήν ἀκολουθίαν πάντων τῶν λειτουργικῶν τύπων καί τοῦ Ρωμαϊκοῦ μέχρι τῆς μεταρρυθμίσεως Πίου τοῦ Χ. Κατά τό ᾀσματικόν τυπικόν καί τό τυπικόν τῆς Κρυπτοφέρρης ἐψάλλοντο μετά ὀκτώ διαδοχικῶς ἐφυμνίων "Πᾶσα πνοή αἰνεσάτω τόν Κύριον", "Σοί πρέπει ὕμνος, ὁ Θεός", "Δότε δόξαν τῷ Θεῷ", "Αὐτῷ πρέπει αἴνεσις", "Δόξα σοι, ἅγιε Πάτερ" ,"Φεῖσαι ἡμῶν, Κύριε", "Υἱέ Θεοῦ, ἐλέησον ἡμᾶς" καί "Δόξα σοι τῷ δείξαντι τό φῶς", ἐκ τῶν ὁποίων τά δύο πρῶτα διεσώθησαν καί εἰς τήν σημερινήν ἀκολουθίαν καί τό μέν πρῶτον προτάσσεται τῶν ψαλμῶν, τό δέ δεύτερον ἐπαναλαμβάνεται είς τό τέλος τῶν δύο πρώτων στίχων τοῦ 148ου ψαλμοῦ.

Εἰς τό μοναχικόν τυπικόν εἰσήχθησαν τροπάρια, τά "στιχηρά" τῶν αἴνων", παρεμβαλλόμενα εἰς τούς ὀκτώ, ἕξ ἤ τέσσαρας τελευταίους στίχους, τῆς ὁμάδος ταύτης, κατά τάς διατάξεις τοῦ τυπικοῦ. Εἰς τάς ἐνορίας συνήθως ψάλλονται μόνον οἱ δύο πρῶτοι καί οἱ μετά τροπαρίων συνδεδεμένοι τελευταῖοι στίχοι, οἱ δέ ἐνδιάμεσοι παραλείπονται.

Οἱ ψαλμοί οὗτοι κατακλείονται, ὡς συνήθως, διά τῆς μικρᾶς δοξολογίας "Δόξα καί νῦν", εἰς τήν ὁποίαν καί πάλιν συνάπτεται στιχηρόν, προσόμοιον θεοτοκίον κατά τάς μή ἑορτασίμους ἡμέρας καί ἰδιόμελον δοξαστικόν μετά θεοτοκίου κατά τάς λοιπάς ἑορτάς, τό "δοξαστικόν τῶν αἴνων". Τά δοξαστικά τῶν αἴνων τῶν Κυριακῶν ὑπομνηματίζουν ποιητικῶς τά ἕνδεκα ἀναστάσιμα ἑωθινά εὐαγγέλια, διό ἐξ αὐτῶν καλοῦνται "Ἑωθινά". Εἶναι δέ ταῦτα ἔργα τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου Λέοντος τοῦ Σοφοῦ.

ς) Δοξολογία.

Ἡ "μεγάλη δοξολογία" κατακλείει τήν ἀκολουθίαν τοῦ ὄρθρου. Αὕτη εἰς τά βυζαντινά λειτουργικά βιβλία φέρεται ὑπό δύο μορφάς τήν τῶν Κυριακῶν καί ἑορτῶν , τήν ἀρχομένην διά τοῦ ἀρχαίου τελευταίου ἐφυμνίου τῶν ψαλμῶν τῶν αἴνων "Δόξα σοι τῷ δείξαντι τό φῶς"καί κατακλειομένην διά τοῦ τρισαγίου καί τήν ἑτέραν τῶν μή ἑορτασίμων ἡμερῶν, τήν ἀρχομένην διά τοῦ "Σοί δόξα πρέπει..." καί κατακλειομένην διά τοῦ "Καταξίωσον",ὡς ἐν τῷ ἑσπερινῷ. Ἡ πρώτη σήμερον ψάλλεται, ἐνῷ ἡ δευτέρα ἀναγινώσκεται. Ὀνομάζεται δέ ἡ πρώτη εἰς τά χειρόγραφα καί τά ἔντυπα λειτουργικά βιβλία "μεγάλη δοξολογία" προφανῶς ἐν ἀντιδιαστολῇ πρός τήν "μικράν". "Μικρά δοξολογία" ἀποκαλεῖται εἰς τά σλαβικά Ὡρολόγια καί εἰς τό τυπικόν τῆς Κρυπτοφέρρης ἡ διά τοῦ"Σοί δόξα" ἀρχομένη ἑτέρα μορφή αὐτῆς. Ὁ ὅρος ὅμως οὗτος κυριολεκτεῖται εἰς τόν "Δόξα Πατρί... καί νῦν...", τά δέ χειρόγραφα ἀντιδιαστέλλουν τήν "μεγάλην δοξολογίαν" οὐχί πρός τόν στίχον τοῦτον, ἀλλά πρός τό "Καταξίωσον", τό ὁποῖον ἐλέγετο ἀντί αὐτῆς κατά τάς μή ἑορτασίμους ἡμέρας. Τοῦτο ἐξ ἄλλου μαρτυρεῖται καί ἐκ τοῦ παραλλήλου τοῦ Συριακοῦ καί Μαρωνιτικοῦ λειτουργικοῦ τύπου, ὅπου τό "Καταξίωσον" λέγεται κατά τάς ἡμέρας τῶν νηστειῶν.

Ἡ μεγάλη δοξολογία εὕρηται καί εἰς τούς ἄλλους λειτουργικούς τύπους τῆς ἀνατολῆς καί τῆς δύσεως, ὑπό δύο δέ διαφόρους παραλλαγάς φέρεται εἰς τόν Ἀλεξαν-

δρινόν κώδικα τῆς ἁγίας Γραφῆς καί εἰς τό Ζ΄βιβλίον τῶν 'Αποστολικῶν Διαταγῶν, ὅπου ἡ μορφή της μαρτυρεῖ ἡμια - ρειανικήν ἐπεξεργασίαν.

Τά δύο τροπάρια "Σήμερον σωτηρία" καί "'Αναστάς ἐκ τοῦ μνήματος" διά τῶν ὁποίων κατακλείεται ἡ δοξολογία κατά τάς Κυριακάς προέρχονται προφανῶς ἐκ τοῦ ᾀσματικοῦ τυπικοῦ, τοῦ ὁποίου διασῴζουν καί τήν ἀνά δύο ἑβδομάδας ἐναλλαγήν. Τό πρῶτον ψάλλεται εἰς τούς τέσσαρας πρώτους ἤχους καί τό δεύτερον εἰς τούς πλαγίους, ἤ κατά τό τυπικόν τῆς Κρυπτοφέρρης τό πρῶτον κατά τόν α΄, γ΄,πλ.α΄καί βαρύν ἦχον.Τοῦτο μαρτυρεῖται καί ὑπό τοῦ Συμεών προκειμένου περί τοῦ ᾀσματικοῦ τυπικοῦ, ὅτι ἐν μιᾷ Κυριακῇ ἐψάλλετο τό πρῶτον καί "ἐν ἑτέρᾳ" τό δεύτερον. Κατά τάς ἑορτάς ψάλλεται τό ἀπολυτίκιον τῆς ἑορτῆς καί κατά τάς μνήμας τῶν ἁγίων τό τοῦ ἁγίου μετά τοῦ ἐν τῷ 'Ωρολογίου εὑρισκομένου εἰδικοῦ θεοτοκίου κατά τόν ἦχον τοῦ ἀπολυτικίου.

ζ΄) Τό "ᾀσματικόν".

Οὕτω χαρακτηρίζεται εἰς τά χειρόγραφα καί εἰς τά ἔντυπα λειτουργικά βιβλία τό εἰς τήν μεγάλην δοξολογίαν ἐπισυναπτόμενον τρισάγιον, τό ὁποῖον καί ὑπ'αὐτῶν καί ὑπό τοῦ Συμεών σαφῶς διακρίνεται αὐτῆς. Ψάλλεται δέ τοῦτο ὡς ἀκριβῶς καί εἰς τήν θείαν λειτουργίαν καί ἔχει ἐμφανῶς καί εἰς τάς δύο περιπτώσεις λιτανευτικόν χαρακτῆρα. 'Αρχικῶς φαίνεται ὅτι συνώδευε λιτανείαν τινά γινομένην εἰς τό τέλος τοῦ ὄρθρου καί κατακλείουσαν αὐτόν.Τοιαῦται λιτανεῖαι διεσφθησαν παρ'ἡμῖν μέν κατά τάς ἑορτάς

τοῦ σταυροῦ ("Υψωσις, Σταυροπροσκύνησις) καί κατά τήν Μεγάλην Παρασκευήν, εἰς τό σημεῖον τοῦτο τοῦ ὄρθρου τῶν ὁποίων τελεῖται κατά μέν τάς πρώτας ἑορτάς ἡ λιτάνευσις τοῦ σταυροῦ, κατά δέ τήν δευτέραν ἡ λιτάνευσις τοῦ Εὐαγγελίου μετά τοῦ ἐπιταφίου. 'Επί πλέον εἰς τήν ρουμανικήν 'Εκκλησίαν διετηρήθη ἡ τακτικῶς κατά τάς Κυριακάς λιτανευτική ἐπαναφορά τοῦ Εὐαγγελίου ἐκ τοῦ ἀναλογίου εἰς τήν ἁγίαν Τράπεζαν. Τοῦτο συνδέεται ἀναμφιβόλως καί πρός τήν εἰς τό σημεῖον τοῦτο ἀνάγνωσιν τῶν ἀναγνωσμάτων εἰς τό ᾀσματικόν τυπικόν ἤ τοῦ εὐαγγελίου τοῦ ὄρθρου τῶν Κυριακῶν. Χειρόγραφά τινα τοποθετοῦν τήν εὐχήν τοῦ εὐαγγελίου τοῦ ὄρθρου (Θ΄ἑωθινή) μετά τήν δοξολογίαν. Τοῦτο ἀκριβῶς γίνεται καί κατά τήν Μεγάλην Παρασκευήν, καθ'ἥν μετά τήν ἐπιστροφήν τῆς λιτανείας ἀναγινώσκεται ἡ προφητεία, ὁ ἀπόστολος καί τό εὐαγγέλιον.

Εἶναι ἐπίσης πιθανόν ὅτι εἰς τάς περιπτώσεις συνδέσεως ὄρθρου καί λειτουργίας τό τρισάγιον τοῦτο ἦτο τό εἰσοδικόν τῆς δευτέρας, ἤτοι τό τρισάγιον τῆς λειτουργίας, μετά τό ὁποῖον ἐπηκολούθουν τά ἀναγνώσματα, ἡ ἐκτενής καί τά λοιπά στοιχεῖα αὐτῆς. Τοῦτο ἀκριβῶς γίνεται καί κατά τάς μετά τοῦ ἑσπερινοῦ συνδεομένας λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, κατά τάς ὁποίας μετά τά ἀναγνώσματα τοῦ ἑσπερινοῦ, παραλειπομένων τῶν ἀντιφώνων καί λοιπῶν εἰσαγωγικῶν μεταγενεστέρων στοιχείων τῆς θ. λειτουργίας, ἀμέσως λέγεται τό τρισάγιον.

η΄) 'Εκτενής - Αἰτήσεις - Κεφαλοκλισία.

Τό τέλος τοῦ ὄρθρου εἶναι ἀνάλογον πρός τό τοῦ ἑ-

σπερινοῦ. Ὡς εὐχή τῆς ἐκτενοῦς ἱκεσίας, πρό τῆς ἐκφωνήσεως "Ὅτι ἐλεήμων...", εἴς τινα χειρόγραφα εὕρηται ἡ τῶν λειτουργιῶν "Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν τήν ἐκτενῆ ταύτην...". Ἡ εὐχή τῆς κεφαλοκλισίας "Κύριε ἅγιε, ὁ ἐν ὑψηλοῖς κατοικῶν..." μετά τῆς ἐκφωνήσεως "Σόν γάρ ἐστι τό ἐλεεῖν..." εἶναι ἡ ἀπολυτική εὐχή τοῦ ὄρθρου καί ταύτης σήμερον ἕπεται ἡ μεταγενεστέρα εὐλογία τῆς ἀπολύσεως. Ἡ παράλειψις (ἀνάγνωσις "μυστικῶς") τοῦ τμήματος τούτου, ὅταν ἡ θ. λειτουργία ἐπισυνάπτεται εἰς τόν ὄρθρον, καίτοι δέν εἶναι σύμφωνος πρός τό γράμμα τοῦ τυπικοῦ, γίνεται κατ'ἀναλογίαν πρός τάς περιπτώσεις καθ'ἅς ἐπισυνάπτεται ἡ λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἤ ἡ ἀκολουθία τῶν Προηγιασμένων πρός τόν ἑσπερινόν, ὅτε λέγεται, ὡς γνωστόν, μόνον ἡ ἐκτενής τῆς λειτουργίας.

θ΄) <u>Τά ἀπόστιχα τῶν αἴνων.</u>

Ταῦτα ψάλλονται μόνον κατά τάς μή ἑορτασίμους ἡμέρας καί ἐπισυνάπτονται εἰς δύο ἐκτενεῖς στίχους τοῦ 89ου ψαλμοῦ "Ἐνεπλήσθημεν τό πρωΐ τοῦ ἐλέους σου..." (στίχ. 14 - 16) καί "Καί ἔστω ἡ λαμπρότης..." (στίχ. 17). Περί αὐτῶν ἰσχύουν ὅσα ἐλέχθησαν περί τῶν ἀποστίχων τοῦ ἑσπερινοῦ. Ἡ μεταγενεστέρα παρεμβολή αὐτῶν πιστοποιεῖται καί ἐκ τῆς πρό αὐτῶν ἀναγνώσεως τῆς ἀπολυτικῆς εὐχῆς, τῆς εὐχῆς τῆς κεφαλοκλισίας, ὡς καί τῆς μεταθέσεως τῆς ἐκτενοῦς πρό τῆς ἀπολύσεως, ὁπότε τό "Πληρώσωμεν τήν δέησιν ἡμῶν...", τά "πληρωτικά", τίθενται ἀνακολούθως πρό τῆς ἐκτενοῦς.

<u>Μεταγενέστεραι τροποποιήσεις</u>

Ἡ ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου εἰς τάς ἐνορίας ὑπέστη εἰς μεταγενεστέραν ἐποχήν τροποποιήσεις τινάς, τῶν ὁποίων ἡ εἰσαγωγή ὑπηγορεύθη ἐκ τριῶν κυρίως λόγων: α΄) ἐκ τοῦ μήκους τῆς ἀκολουθίας καί τῆς ἀνάγκης συντμήσεως αὐτῆς, β΄) ἐκ τῆς βραδύτητος τῆς προσελεύσεως τῶν πιστῶν εἰς τόν ναόν καί γ΄) ἐκ τῆς ἐπισυνάψεως τῆς θ. λειτουργίας εἰς τήν ἀκολουθίαν τοῦ ὄρθρου. Εἰς τόν πρῶτον λόγον ὀφείλεται ἡ παράλειψις τῶν ὑπέρ τοῦ βασιλέως ψαλμῶν, τῶν καθισμάτων τοῦ Ψαλτηρίου, τοῦ πολυελέου, μεγάλου μέρους, ἄν μή καί ὁλοκλήρου τοῦ κανόνος μετά τῶν βιβλικῶν ᾠδῶν πλήν τῆς Θ΄. Ὁ κανών διετηρήθη μόνον κατά τάς δεσποτικάς ἑορτάς, τάς δέ λοιπάς ἡμέρας περιωρίσθη σχεδόν εἰς μόνην τήν α΄ καί γ΄ ᾠδήν αὐτοῦ. Διά τόν αὐτόν λόγον παραλείπονται καί οἱ ψαλμοί τῶν αἴνων, πλήν τῶν δύο πρώτων καί τῶν εἰς τά τροπάρια συναπτομένων τελευταίων στίχων αὐτῶν. Εἰς τόν δεύτερον λόγον, ἐν συνδυασμῷ πρός τήν παράλειψιν τῶν κανόνων, ἡ μετάθεσις τῶν καταβασιῶν μετά τό τέλος τῶν ᾠδῶν καί πρό τῆς Θ΄ βιβλικῆς ᾠδῆς, ὡς καί ἡ μετάθεσις τῆς τάξεως τοῦ ἑωθινοῦ εὐαγγελίου μετά τάς ὁμαδικῶς ψαλλομένας καταβασίας καί πρό τῆς Θ΄ ᾠδῆς. Τέλος εἰς τήν τρίτην αἰτίαν ὀφείλεται ἡ παράλειψις τῆς ἐκτενοῦς, τῶν πληρωτικῶν, τῆς εὐχῆς τῆς κεφαλοκλισίας καί τῆς ἀπολύσεως τοῦ ὄρθρου.

5. **'Ἀσματικός ὄρθρος.**

Ὁ Συμεών Θεσσαλονίκης περιγράφει τήν ἀκολουθίαν τοῦ ᾀσματικοῦ ὄρθρου τῆς Κυριακῆς, "οὗ κατά μίμησίν εἰσι καί οἱ καθ'ἡμέραν ὄρθροι" (Διάλογος, κεφ.349-351). Ἐξ αὐτοῦ καί ἐκ τῶν περιεχόντων τόν ᾀσματικόν ὄρθρον λειτουργικῶν χειρογράφων δυνάμεθα νά γνωρίσωμεν τό διάγραμμα αὐτοῦ. Αἱ μεταξύ τῶν χειρογράφων διαφοραί ἐξηγοῦνται ἐκ τῆς μακρᾶς ἐξελίξεως τῆς ἀκολουθίας ταύτης, αἱ δέ διαφοραί αἱ ὑφιστάμεναι μεταξύ τούτων καί τοῦ Συμεών ὀφείλονται τό μέν εἰς τό ὅτι ὁ Συμεών γράφει εἰς χρόνους μεταγενεστέρους καί εἶναι ἡ τελευταία περί τοῦ τυπικοῦ τούτου πηγή, τό δέ εἰς τάς ὑπ'αὐτοῦ ἐπενεχθείσας τροποποιήσεις.

Ὁ ᾀσματικός ὄρθρος διῃρεῖτο εἰς δύο κύρια μέρη. Εἰς τό πρῶτον τό περιλαμβάνον τήν ἐν τῷ νάρθηκι ("ἔξω") νυκτερινήν ψαλμῳδίαν καί εἰς τό δεύτερον τό περιλαμβάνον τήν ἐν τῷ ναῷ ("ἐντός" ἤ "ἐν τῷ ἄμβωνι") κυρίως πρωϊνήν ἀκολουθίαν.

Μέρος Α' "ἐκτός" ἤ "ἐν τῷ νάρθηκι".

Πρῶτον ἐγίνετο ὑπό τῶν ὑπηρετῶν ἡ πλήρωσις τοῦ ναοῦ διά θυμιάματος, ὡς ἐν τῷ ἑσπερινῷ. Τοῦτο κατά τήν ἐποχήν τοῦ Συμεών εἶχε καταργηθῆ. Ἐκλείοντο αἱ βασιλικαί πύλαι τοῦ ναοῦ "ἐπεί καί τόν Παράδεισον ἡμεῖς καί τόν οὐρανόν τῷ παραβάσει καθ'ἡμῶν ἀπεκλείσαμεν καί διηνεκῶς ἀποκλείομεν" καί ὁ ἱερεύς ἱστάμενος πρό αὐτῶν ἐν τῷ νάρθηκι ἔδιδε τό σημεῖον τῆς ἐνάρξεως διά τοῦ "Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...". Ἀμέσως ἔλεγε τά εἰρηνικά μέχρι τοῦ "Ἀντιλαβοῦ....ὁ Θεός τῇ σῇ χάριτι". Ὁ ψάλτης ἔψαλλεν ἀκολούθως τό προοίμιον τοῦ 3ου ψαλμοῦ "Καί ὕπνωσα. Δόξα σοι ὁ Θεός". Ὁ ἱερεύς ἐπεράτωνε τήν συναπτήν ἐπιλέγων τήν εὐχήν τοῦ α' ἀντιφώνου καί τήν ἐκφώνησιν αὐτῆς ("Εὐχαριστοῦμέν σοι, Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν... Ὅτι πρέπει σοι πᾶσα δόξα"). Οὕτως ἤρχιζεν ἡ ψαλμῳδία τοῦ πρώτου σταθεροῦ ἀντιφώνου ἀποτελουμένου ἐκ τριῶν ψαλμῶν, τοῦ 3ου ("Κύριε τί ἐπληθύνθησαν..."), τοῦ 62ου ("Ὁ Θεός, ὁ Θεός μου, πρός σέ ὀρθρίζω...") καί τοῦ 133ου ("Ἰδού δή εὐλογεῖτε τόν Κύριον..."), ἑκάστου στίχου αὐτῶν ψαλλομένου μετά τοῦ ἐφυμνίου "Δόξα σοι ὁ Θεός".

Εἶτα εἰσήγετο τό δεύτερον ἀντίφωνον διά τῆς μικρᾶς συναπτῆς, τοῦ προοιμίου "Τήν οἰκουμένην. Ἀλληλούϊα", τῆς εὐχῆς τοῦ β' ἀντιφώνου καί τῆς ἐκφωνήσεως αὐτῆς ("Ἐκ νυκτός ὀρθρίζει... Ὅτι ηὐλόγηται..."). Ὡς δεύτερον ἀντίφωνον κατά τάς Κυριακάς ἐψάλλετο ἡ πρώτη στάσις τοῦ 118ου ψαλμοῦ ("Μακάριοι οἱ ἄμωμοι...") μετά τοῦ "Ἀλληλούϊα" ὡς ἐφυμνίου. Ἅμα τῇ ἐνάρξει τοῦ ψαλμοῦ ὁ ἱερεύς ἐθυμία τόν ἀρχιερέα καί τούς ἐν τῷ νάρθηκι πιστούς μετά τόν στίχον 12 αὐτοῦ ("Εὐλογητός εἶ Κύριε...") ἔλεγε τό "Σοφία ὀρθοί" εἰσήρχετο, προηγουμένης λαμπάδος, εἰς τόν ναόν, ἐθυμία τοῦτον καί τό θυσιαστήριον, ὅποθεν παραλαβών τόν σταυρόν τῶν λιτανειῶν μετά τριῶν ἐπ'αὐτοῦ ἀνημμένων λαμπάδων ἐπέστρεφεν εἰς τόν νάρθηκα καί ἐπήγνυε τόν σταυρόν πρό τῶν κλειστῶν πυλῶν.

Διά συναπτῆς, τοῦ προοιμίου "Συνέτισόν με, Κύριε", τῆς εὐχῆς τοῦ τρίτου ἀντιφώνου καί τῆς ἐκφωνήσεως αὐτῆς

("Ἐκ νυκτός ὀρθρίζει τό πνεῦμα μου... Ὅτι σόν τό κράτος...") ἤρχετο τό Γ΄ἀντίφωνον ἀπό τοῦ στίχου 73 τοῦ 118ου ψαλμοῦ "Αἱ χεῖρές σου ἐποίησάν με...", μετ᾽ἐφυμνίου "Συνέτισόν με, Κύριε".

Καθ᾽ὅμοιον τρόπον καί διά τοῦ προοιμίου "Τήν οἰκουμένην. Ἀλληλούϊα" καί τῆς τετάρτης εὐχῆς τοῦ ὄρθρου ("Δέσποτα ὁ Θεός, ὁ ἅγιος... Ἵνα σεσωσμένοι...") εἰσήγετο τό τέταρτον ἀντίφωνον, ἤτοι ἡ τρίτη στάσις τοῦ Ἀμώμου ἐκ τοῦ στίχου 132 "Ἐπίβλεψον ἐπ᾽ἐμέ..." μέ ἐφύμνιον τό "Ἀλληλούϊα". Εἰς τόν πρῶτον στίχον τοῦ ἀντιφώνου τούτου ἤνοιγεν ὁ ἱερεύς τό ἕν θυρόφυλλον τῆς κεντρικῆς πύλης τοῦ ναοῦ "δεικνύς ὡς διηνοίγη ἡμῖν ὁ οὐρανός εὐθύς τῇ τοῦ Κυρίου σαρκώσει, ἐπιβλέψαντος ἐξ οὐρανοῦ ἐφ᾽ἡμᾶς καί ἐνανθρωπήσαντος ἐκ τῆς ἐπουρανίου καί ζώσης πύλης τῆς Θεοτόκου..." (Συμεών). Εἰς τόν 170όν στίχον "Εἰσέλθοι τό ἀξίωμά μου ἐνώπιόν σου..." ἠνοίγετο καί τό ἕτερον θυρόφυλλον, διεκόπτετο ὁ ψαλμός, ἐλέγετο τό εἰσοδικόν, ἡ εὐχή τῆς εἰσόδου καί ἡ εὐλογία αὐτῆς καί εἰσήρχετο ὁ ἱερεύς μετά τοῦ σταυροῦ εἰς τόν κυρίως ναόν "τόν Χριστοῦ ἐκτυπῶν τόν τάς πύλας ἡμῖν τοῦ Παραδείσου καί οὐρανοῦ ἀνεῳξαντα" καί ἐπήγνυε τόν σταυρόν εἰς τόν ἄμβωνα. Ὁ λαός εἰσήρχετο καί αὐτός διά τῶν πλαγίων θυρῶν καί ἐψάλλοντο καί οἱ ὑπόλοιποι στίχοι (171-176) τοῦ Ἀμώμου.

Οὕτως ἐπερατοῦτο τό ἐν τῷ νάρθηκι πρῶτον μέρος τῆς ἀκολουθίας. Κατά τήν Κυριακήν, ὡς εἴδομεν, περιελάμβανε τέσσαρα μεγάλα ἀντίφωνα. Κατά τάς καθημερινάς ἑπτά, ἐκ τῶν ὁποίων τό πρῶτον ἦτο τό σταθερόν (Ψαλμ. 3ος, 62ος καί 133ος) καί τά λοιπά ἐνηλλάσσοντο. Εἰς ταῦτα ἀντιστοιχοῦν αἱ ἑπτά πρῶται εὐχαί τῶν ἀντιφώνων τοῦ ὄρθρου. Κατά τά Σάββατα ἐψάλλοντο ἀντί τῶν ἑπτά κινητῶν ἀντιφώνων αἱ ἑπτά ᾠδαί (Α΄- Ζ΄) τοῦ Ψαλτηρίου. Κατά τάς καθημερινάς ἐπίσης πρό τοῦ σταθεροῦ ἀντιφώνου ἐψάλλετο ἡ ὑπακοή.

Μέρος β΄,"ἐντός" ἤ "ἐν τῷ ἄμβωνι".

Ἀμέσως μετά τήν συμπλήρωσιν τῶν ἀντιφώνων ἤρχετο ἡ ψαλμῳδία τοῦ "Εὐλογεῖτε", ἤτοι τῆς Η΄βιβλικῆς ᾠδῆς ("Εὐλογεῖτε, πάντα τά ἔργα Κυρίου, τόν Κύριον..." Δανιήλ 3,34-65) μετά τοῦ ἐφυμνίου "Τόν Κύριον ὑμνεῖτε καί ὑπερυψοῦτε εἰς πάντας τούς αἰῶνας", ὡς σήμερον κατά τόν ἑσπερινόν τοῦ Πάσχα. Εἰς τό "Αἰνοῦμεν εὐλογοῦμεν.." ἐψάλλετο τό θεοτοκίον "Σέ τό ἀπόρθητον τεῖχος...".

Μετά ταῦτα ἀνεγινώσκετο τό συναξάριον, ἐλέγετο ὑπό τοῦ διακόνου ἡ ἐκτενής, ἡ η΄ εὐχή τοῦ ὄρθρου, ἡ τιτλοφορουμένη εἰς τά χειρόγραφα "εὐχή τοῦ πεντηκοστοῦ (ψαλμοῦ)", ("Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τήν διά μετανοίας ἄφεσιν...") καί ἡ ἐκφώνησις αὐτῆς ("Ἐλέει καί οἰκτιρμοῖς...") καί εὐθύς ἐψάλλετο τό "πεντηκοστάριον", ἤτοι ὁ 50ός ψαλμός μετά τοῦ πεντηκοσταρίου - τροπαρίου ἤ τοῦ ἀπολυτικίου τῆς ἑορτῆς. Εἰς τό "Δόξα" αὐτοῦ ἐψάλλετο τό τροπάριον "Ὁ μονογενής Υἱός..." καί εἰς τό "Καί νῦν.." τό θεοτοκίον "Τήν ὑπερένδοξον τοῦ Θεοῦ μητέρα...".

Διά νέας συναπτῆς, εὐχῆς καί ἐκφωνήσεως (εὐχή ια΄: "Ὁ Θεός, ὁ Θεός ἡμῶν ὁ τάς νοεράς... Ὅτι σέ αἰνοῦσι...") εἰσήγετο ἡ ψαλμῳδία τῶν "Αἰνεῖτε", ἤτοι τῶν τριῶν ψαλμῶν τῶν αἴνων (148, 149 καί 150) μετά τῶν ᾀσματικῶν ἐφυμνίων, περί τῶν ὁποίων βλέπε εἰς τούς αἴνους τοῦ μοναχικοῦ ὄρθρου. Εἰς τούτους προσετίθετο, κατά τήν μαρτυρίαν τοῦ Συμεών, καί ἡ ᾠδή τοῦ Ζαχαρίου (Λουκ. 1,68-79).

Ἐπηκολούθει συναπτή, ἡ ιβ´ εὐχή τοῦ ὄρθρου μετά τῆς ἐκφωνήσεως αὐτῆς ("Αἰνοῦμεν, ὑμνοῦμεν, εὐλογοῦμεν...Ὅτι σύ εἶ ὁ Θεός ἡμῶν...") καί ὁ ἀναγνώστης ἀνερχόμενος εἰς τόν ἄμβωνα καί ὑψῶν τόν σταυρόν ἔλεγε τό προοίμιον τῆς δοξολογίας "Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ" καί οἱ χοροί ἔψαλλον αὐτήν. Εἰς τό τέλος ἐψάλλοντο τά δύο ἀναστάσιμα τροπάρια ("Σήμερον σωτηρία..." καί "Ἀναστάς ἐκ τοῦ μνήματος...") ἐναλλάξ κατά Κυριακήν.

Εἰς τό σημεῖον τοῦτο παρενεβάλλετο, ὡς φαίνεται, παλαιότερον συναπτή μετά τῆς θ´ εὐχῆς τοῦ ὄρθρου, τῆς "εὐχῆς τοῦ εὐαγγελίου τοῦ ὄρθρου" ("Λάμψον, δέσποτα φιλάνθρωπε... Ὅτι σύ εἶ ὁ ἁγιασμός ἡμῶν..."), μή μαρτυρουμένη ὑπό τοῦ Συμεῶν. Ἐψάλλετο ἀμέσως τό προκείμενον "Ἀνάστηθι, Κύριε ὁ Θεός μου..." καί ἀνεγινώσκετο ὑπό τοῦ ἱερέως ἀπ᾽ἄμβωνος τό ἑωθινόν εὐαγγέλιον.

Ἡ ὅλη ἀκολουθία κατεκλείετο ὡς καί ἡ τοῦ ᾀσματικοῦ ἑσπερινοῦ διά τῆς ἐκτενοῦς, τῶν αἰτήσεων, εὐχῆς κεφαλοκλισίας καί ἀπολύσεως.

Κατά τάς καθημερινάς τό δεύτερον μέρος τοῦ ᾀσματικοῦ ὄρθρου ἦτο συντομώτερον. Περιελάμβανε τόν 50όν ψαλμόν, τούς αἴνους, τό τρισάγιον καί τάς εἰς τό τέλος διακονικάς καί λοιπάς δεήσεις.

Αἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Συμεῶν

Ὁ Συμεών, δι᾽ οὕς ἀνωτέρω λόγους εἴπομεν, περιέκοψε μέρος τῶν ἀντιφώνων τοῦ α´ μέρους τοῦ ᾀσματικοῦ ὄρθρου καί ἀντ᾽ αὐτῶν εἰσήγαγε ἐκ τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ α´) μετά μέν τόν 50όν ψαλμόν κατά Κυριακήν τήν ὑπακοήν, τούς ἀναβαθμούς

τῆς ὀκτωήχου, τούς κανόνας μετά τῶν καθισμάτων ἀπό γ´ ᾠδῆς καί τοῦ κοντακίου καί τοῦ οἴκου, τοῦ "Ἀνάστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι..." καί τά κατακλείοντα τήν ψαλμῳδίαν τοῦ 50οῦ ψαλμοῦ κατά τό μοναχικόν τυπικόν ἀφ᾽ ς´ β´) Πρό τῶν αἴνων εἰσήγαγε τό ἐξαποστειλάριον μετ᾽αὐτούς δέ τά στιχηρά εἰς ς´ στίχους, τό ἑωθινόν δοξαστικόν καί τό "Ὑπερευλογημένη...". Ἀναλόγους τροποποιήσεις ἐπέφερε καί εἰς τούς ὄρθρους τῶν ἑορτῶν καί τούς καθ᾽ἡμέραν.

Αἱ εὐχαί τοῦ ὄρθρου

Αἱ εὐχαί τοῦ ὄρθρου, ὡς εἴδομεν, εἶχον εἰς τόν ᾀσματικόν ὄρθρον τήν κατάλληλον θέσιν, ἀναγινωσκόμεναι πρό τῶν ἀντιφώνων ἤ τῶν ἄλλων λειτουργικῶν ἑνοτήτων. Ἤδη ὅμως κατά τήν ἐποχήν τοῦ Συμεῶν ἀνεγινώσκοντο ὁμαδικῶς εἰς τήν ἀρχήν τοῦ ὄρθρου καί μόνον αἱ ἐκφωνήσεις ἐλέγοντο εἰς τόν ἀρχικόν αὐτῶν τόπον. Εἰς τόν μοναχικόν ὄρθρον συνέβη ὅ,τι καί εἰς τόν ἑσπερινόν. Μόνον μέρος αὐτῶν ἠδύνατο νά ἀπορροφηθῇ ἀπό αὐτόν. Αἱ λοιπαί δέν εἶχον ἀνάλογον θέσιν. Τοῦτο προεκάλεσε τήν τοποθέτησιν πασῶν εἰς τόν ἑξάψαλμον διά νά ἀποφευχθῇ ἡ παράλειψίς των.

Ζ. ΑΚΟΛΟΥΘΙΑΙ ΤΩΝ ΩΡΩΝ

1. Ὡρολογία

"Ἀκολουθίαι ὡρῶν" ἤ ἁπλῶς "ὧραι" καλοῦνται αἱ τέσσαρες ἀκολουθίαι τῆς ἡμερονυκτίου προσευχῆς αἱ τελούμεναι κατά τήν Α', Γ', ς' καί Θ' ὥραν τῆς ἡμέρας, ἤτοι κατά τήν 7ην, 9ην, 12ην καί 15ην ὥραν ἐν καιρῷ ἰσημερίας κατά τό νεώτερον ὡρολόγιον. Ὁ ὅρος ἐχρησιμοποιεῖτο παλαιότερον πρός δήλωσιν πάντων τῶν καιρῶν τῆς προσευχῆς τοῦ νυχθημέρου ἐν τῇ Ἀνατολῇ καί τῇ Δύσει (HORAE CANONICAE) , πρός διάκρισιν δέ τῶν ἀκολουθιῶν τούτων ἐχρησιμοποιεῖτο ὁ ὅρος "μικραί ὧραι" ἤ "HORAE MINORES". Εἰς βυζαντινά πάλιν χειρόγραφα αὗται ὀνομάζονται "μεγάλαι ὧραι" ἐν ἀντιθέσει πρός τάς "μικράς ὥρας", ἤτοι τά μεσώρια. Βραδύτερον ὁ ὅρος "μεγάλαι ὧραι" ἐχρησιμοποιήθη πρός δήλωσιν τῶν εἰδικῶν ὡρῶν τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς ἤ τῶν παραμονῶν τῶν Χριστουγέννων καί τῶν Θεοφανείων (περί τῶν ὁποίων βλέπε εἰς τό Ἑορτολόγιον) καί αἱ "μικραί" ἐκλήθησαν "μεσώρια". Οὕτω ὁ ὅρος "Ὧραι" ἄνευ προσδιορισμοῦ τινος παρέμειναν πρός δήλωσιν τῶν τεσσάρων τούτων ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου.

2. Ἱστορία

Αἱ ἀκολουθίαι τῶν ὡρῶν ἕλκουν, ὡς εἴδομεν, τήν ἀρχήν αὐτῶν ἐκ τῆς κατά τήν μεσημβρίαν καί τήν ἐνάτην ὥραν ἰδιωτικῆς προσευχῆς τῶν Ἰουδαίων καί τῆς λατρείας τοῦ ναοῦ. Η

τρίτη πάλιν δύναται νά συνδεθῇ πρός τήν πρωϊνήν αὐτῶν προσευχήν. Διά τῶν μοναχῶν ἡ κατά μίμησιν τῆς ἰουδαϊκῆς πράξεως γινομένη ὑπό τῶν χριστιανῶν ἰδιωτική προσευχή διεμορφώθη εἰς δημοσίαν ἀκολουθίαν τῆς χριστιανικῆς μοναχικῆς κοινότητος. Τοῦτο μαρτυρεῖται ἤδη ὑπό τῆς Αἰθερίας. Τό θέμα ὅμως τῶν σταθμῶν τούτων τῆς προσευχῆς συνεδέθη πρός σωτηριολογικά γεγονότα ἐπισυμβάντα κατ' αὐτάς. Οὕτως ἡ Γ' ὥρα συνεδέθη πρός τήν κατ' αὐτήν γενομένην ἐπιφοίτησιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἤ πρός τήν κατά τοῦ Χριστοῦ ἐπιβουλήν τῶν Ἰουδαίων, ἡ ς' πρός τήν σταύρωσιν ἤ τήν ἐν τῇ οἰκίᾳ Σίμωνος τοῦ βυρσέως προσευχήν τοῦ Πέτρου καί τήν μεταστροφήν τῶν ἐθνῶν, ἡ Θ' πρός τόν ἐπί τοῦ Σταυροῦ θάνατον καί πρός τήν ἴασιν τοῦ χωλοῦ ὑπό τοῦ Πέτρου καί Ἰωάννου. Τά πρῶτα θέματα παρέμειναν ὡς τά κύρια θέματα, τά ὁποῖα ἐπέδρασαν καί εἰς τήν ἐκλογήν τῶν ψαλμῶν, τῶν εὐχῶν καί τῶν τροπαρίων ἑκάστης ἐπί μέρους ἀκολουθίας.

Καθαρῶς μοναχικήν προέλευσιν ἔχει ἡ Α' ὥρα, ἥτις εἶναι καί μεταγενεστέρα τῶν λοιπῶν. Κατά τήν μαρτυρίαν τοῦ Κασσιανοῦ (+435) αὕτη εἰσήχθη ἐπί τῶν ἡμερῶν του εἰς μοναστήριον τῆς Βηθλεέμ διά νά ἐμποδισθῇ δι' αὐτῆς ἡ μετά τήν ἀκολουθίαν τοῦ ὄρθρου μέχρι τῆς πρωΐας ἀνάπαυσις τῶν μοναχῶν. Αὕτη ἀποκαλεῖται ὑπ' αὐτοῦ HORA MATUTINA ἤ NOVELLA SOLEMNITAS, περιελάμβανε δέ τόν 50όν, τόν 62ον καί τόν 89ον ψαλμόν. Ἐκ τῆς Βηθλεέμ διεδόθη καί εἰς τάς ἄλλας μονάς, πλήν δέν ἐγένετο ὑπό πάντων ἀμέσως παραδεκτή. Εἰς τήν Δύσιν εἰσήχθη διά τοῦ ἁγίου Βενεδίκτου. Ὁ π. FROGER, στηριζόμενος κυρίως εἰς τήν διαφοράν τῶν ψαλμῶν τῶν μαρτυρουμένων ὑπό τοῦ Κασσια-

νοῦ πρός τούς τῆς Α΄ὥρας, διετύπωσε τήν θεωρίαν ὅτι ἡ πενρί οὗ ὁ λόγος προσθήκη δέν εἶναι ἡ Α΄ὥρα, ἀλλά μία ἐπέκτασις τοῦ ὄρθρου, ἴσως ἡ προσθήκη εἰς αὐτόν τῶν ψαλμῶν τῶν αἴνων. Ἀλλ'οἱ ψαλμοί οὗτοι ἤδη ὑφίσταντο ὡς στοιχεῖον τῆς ὀρθρινῆς μοναχικῆς ἀκολουθίας.

Εἰς τό βυζαντινόν μοναχικόν τυπικόν αἱ ἀκολουθίαι τῶν ὡρῶν εἶναι αἱ συντομώτεραι καί ἁπλούστεραι ἀκολουθίαι τοῦ νυχθημέρου. Ὅλαι ἔχουν τό αὐτό σχῆμα, ὡς ἀκολούθως :

Τρισάγιον - τό ἐναρκτήριον - μόνον ἡ Γ΄καί Θ΄, διότι αἱ ἄλλαι ἐπισυνάπτονται εἰς τόν ὄρθρον ἡ Α΄καί εἰς τήν Γ΄ἡ ς΄.

"Δεῦτε προσκυνήσωμεν".

Τρεῖς ψαλμοί ἐκ τῶν ὁποίων ὁ εἷς εἶναι, προφανῶς, καί ὁ παλαιότερος, δηλ. ὁ πρῶτος τῆς Α΄καί ὁ τρίτος τῶν λοιπῶν.

Τροπάριον τῆς ὥρας ἤ τό ἀπολυτίκιον. Τό τροπάριον τῆς ὥρας διετηρήθη μόνον κατά τήν Μεγάλην Τεσσαρακοστήν, ἐνῷ παλαιότερον ἐλέγετο εἰς πάσας τάς μή ἑορτασίμους ἡμέρας.

Θεοτοκίον ειδικόν δι'ἑκάστην ὥραν κατά τόν ἦχον τοῦ τροπαρίου αὐτῆς.

Στίχος ἤ προκείμενον ἴδιον δι'ἑκάστην ὥραν.

Τρισάγιον.

Κοντάκιον ἤ τροπάρια.

"Κύριε ἐλέησον" μ΄, ἀντί συναπτῆς.

"Ὁ ἐν παντί καιρῷ..."

"Ὁ Θεός οἰκτειρήσαι...", εὐλογία εἰσαγομένη κατά τόν συνήθη τρόπον.

Εὐχή τῆς ὥρας.

Καί ἀπόλυσις μόνον εἰς τάς κατακλειούσας ὁμάδα ἀκολουθιῶν ὥρας, ἤτοι τήν Α΄, ς΄καί Θ΄, διά τῆς ὁποίας περατοῦται ἡ ὅλη ἀκολουθία τῆς ἡμέρας.

Ἐκ τῶν στοιχείων τούτων τοὐλάχιστον ἡ εὐχή "Ὁ ἐν παντί καιρῷ..." ἀποτελεῖ ἐμβόλιμον στοιχεῖον, δέν ἀπαντᾷ δέ καί εἰς τό τυπικόν τῆς Κρυπτοφέρρης. Αἱ εὐχαί ἀφ'ἑτέρου τῶν ὡρῶν μετά τήν εἰσαγωγήν τῶν μεσωρίων μετετέθησαν εἰς τό τέλος τούτων. Κατά τήν περίοδον τῆς Τεσσαρακοστῆς πρό τοῦ προκειμένου τῆς ς΄ὥρας παρεμβάλλεται τό ἐκ τοῦ ᾀσματικοῦ τυπικοῦ ἀνάγνωσμα τῆς προφητείας τῆς τριτοέκτης ὥρας, περί τοῦ ὁποίου βλέπε κατωτέρω.

Εἴς τινα χειρόγραφα ἀπαντοῦν μονόψαλμοι ἀκολουθίαι ὡρῶν ἔχουσαι ᾀσματικήν μορφήν. Κατ'αὐτάς ἐψάλλετο ὁ παλαιότερος ψαλμός τῆς ὥρας μετ'ἐφυμνίου. Ἤρχιζον διά τοῦ "Εὐλογημένη ἡ βασιλεία..." καί ἀνεγινώσκοντο ἴδιαι εὐχαί. Τοῦτο ὀφείλεται, προφανῶς, εἰς ἐπίδρασιν τοῦ ᾀσματικοῦ τυπικοῦ.

Τάς ἀκολουθίας τῶν Ὡρῶν ἡρμήνευσαν ὁ Μάρκος ἐν τῇ "Ἐξηγήσει" αὐτοῦ καί ὁ Συμεών, Διάλογος, κεφ.324 - 327.

Κατωτέρω θά ἴδωμεν μόνον τά μεταβλητά στοιχεῖα ἑκάστης ὥρας, ἤτοι τούς ψαλμούς, τά τροπάρια, τό προκείμενον καί τήν εὐχήν.

3. Α΄ ὥρα

Ἡ Α΄ὥρα στερεῖται ἰδίου θέματος. Ἐπαναλαμβάνονται εἰς αὐτήν τά θέματα τοῦ τελευταίου μέρους τοῦ ὄρθρου, ἤτοι ἡ ἔλευσις τοῦ αἰσθητοῦ φωτός, εἰκόνος τοῦ νοητοῦ φωτός, τοῦ Χριστοῦ, ἐπιζητεῖται δέ ἡ εὐλογία τοῦ

Θεοῦ ἐπί τά μετ᾽αὐτήν ἀρχόμενα ἔργα τῶν ἀνθρώπων. Κατά τόν Μάρκον Εὐγενικόν "αἰτία τῆς ἐν τῇ πρώτῃ ὥρα... ὑμνολογί - ας" εἶναι "τό δεῖν ἡμᾶς ἀπάρχεσθαι τῷ Θεῷ διά βίου τῶν πρώτων κινημάτων καί ἔργων καί περί τοῦ ὅλου τῆς ἡμέρας ἐκ προοιμίων εὐθύς εὔχεσθαι". Ὑπό τοῦ Συμεών χαρακτηρίζεται ὡς "μία σύν τῷ ὄρθρῳ ὑμνολογία".

Ψαλμοί αὐτῆς εἶναι ὁ 5ος ("Τά ρήματά μου ἐνώτισαι, Κύριε...") ὁ 89ος ('Κύριε, καταφυγή ἐγεν ήθης ἡμῖν...") καί ὁ 100ός ("Ἔλεος καί κρίσιν ᾄσομαί σοι, Κύριε...") " κατά τό πρωΐ λεχθέντες ποτέ τῷ Δαβίδ, εὐχαριστίαν Θεοῦ περιέ - χοντες καί τό ἐλθεῖν ἐφ'ἡμᾶς αὐτοῦ τήν θείαν λαμπρότητα καί τά ἔργα ἡμῶν κατευθῆναι καί πονηρόν μέν ἅπαν ἀποστῆ - ναι ἡμῶν, ἀγαθοῦ δέ παντός ἡμᾶς πληρωθῆναι" (Συμεών). Εἰ - δικώτερον ὁ Μάρκος ἐπισημαίνει ὡς λόγον ἐκλογῆς τοῦ μέν 5ου ψαλμοῦ τόν στίχ. 4 ("Τό πρωΐ εἰσακούσῃ τῆς φωνῆς μου, τό πρωΐ παραστήσομαί σοι..."), τοῦ 89ου τούς στίχ.5-6("Τό πρωΐ ὡσεί χλόη παρέλθοι, τό πρωΐ ἀνθήσαι καί παρέλθοι...") καί 17 ("καί τά ἔργα τῶν χειρῶν ἡμῶν κατεύθυνον ἐφ'ἡμᾶς , καί τό ἔργον τῶν χειρῶν ἡμῶν κατεύθυνον") καί τοῦ 100οῦ τόν στίχ. 8 ("εἰς τάς πρωΐας ἀπέκτεινον πάντας τούς ἁμαρ- τωλούς τῆς γῆς").

Τροπάριον "Τό πρωΐ εἰσάκουσον τῆς φωνῆς μου..." συντο- μώτατον τροπάριον ἀποτελούμενον ἐκ δύο φράσεων τοῦ 5ου ψαλ- μοῦ (στίχ. 4 καί 3), ψαλλόμενον κατά τόν ἀρχαῖον τρόπον τρίς, ἅπαξ μόνον καί δίς ὡς στιχηρόν τοῦ 3ου ("Τά ρήματά μου...") καί τοῦ 3β-4α ("ὅτι πρός σέ προσεύξομαι...") στί- χου τοῦ αὐτοῦ ψαλμοῦ.

Θεοτοκίον: "Τί σε καλέσωμεν..." Τοῦτο ἐπελέγη διά τήν

Α'ὥραν προφανῶς διά τήν ἀναφοράν αὐτοῦ εἰς τόν ἥλιον τῆς δικαιοσύνης καί τόν Παράδεισον "διά τήν αἰσθητήν τοῦ ἡλίου ἀνατολήν καί τό τόν Παράδεισον κατ'ἀνατολάς εἶναι" (Συμεών).

Προκείμενον "Τά διαβήματά μου..."(Ψαλμ.118,133 - 135 καί 70,8) "καταλλήλως ἔχον πρός τήν ὥραν" (Μᾶρκος) προφανῶς διά τήν αἴτησιν πρός κατευόδωσιν τῶν διαβημά- των καί τοῦ ἐν τῷ τέλει "ὅλην τήν ἡμέραν".

Εὐχή. Ἡ Α'ὥρα, ἐν ἀντιθέσει πρός τάς λοιπάς, ἔχει τρεῖς εὐχάς, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ πρώτη "Χριστέ τό φῶς τό ἀληθινόν..." διατηρεῖται εἰς τήν θέσιν αὐτῆς, εἰς τό τέλος δηλαδή τῆς ὥρας, αἱ δέ δύο ἕτεραι "Ὁ Θεός ὁ αἰ- ώνιος, τό ἄναρχον..." καί "Ὁ ἐξαποστέλλων τό φῶς..." μετετέθησαν εἰς τό τέλος τοῦ μεσωρίου. Ἡ πρώτη εἶναι σύντομος, φέρεται δέ ἀνωνύμως. Αἱ δύο ἄλλαι εἶναι ἐκτε- νέστεραι καί φέρονται ἐπ'ὀνόματι τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Πᾶσαι ἀναφέρονται εἰς τό θέμα τοῦ φωτός τοῦ αἰσθητοῦ καί νοητοῦ καί αἰτοῦνται τήν προστασίαν τοῦ Θεοῦ καί τήν εὐ- λογίαν αὐτοῦ διά τά ἔργα τῆς ἀρχομένης ἡμέρας. Τό Ὡρολό- γιον τῆς Κρυπτοφέρρης ἔχει διάφορον εὐχήν ("Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, τό ἀπρόσιτον φῶς...") ἀναφερομένην εἰς τά αὐτά θέ- ματα.

4. Γ'ὥρα

Κύριον θέμα τῆς ὥρας ταύτης εἶναι ἡ ἐπί τούς ἀπο - στόλους κάθοδος τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Ὁ Συμεών μνημονεύ- ει καί "τά περί τοῦ δόλου τῶν Ἰουδαίων καί τῆς ἐπιβου-

λῆς τῆς εἰς Χριστόν" ἤ "καί ὅτι ἐν αὐτῇ ἡ κατά τοῦ Σωτῆρος ἀπόφασις γέγονε" (Διάλογος,κεφ.299).

Ψαλμός 16ος ("Εἰσάκουσον, Κύριε, τῆς δικαιοσύνης μου..."), 24ος ("Πρός σέ, Κύριε, ἦρα τήν ψυχήν μου...") καί 50ός ("Ἐλέησόν με, ὁ Θεός, κατά τό μέγα ἔλεός σου...."). Οἱ δύο πρῶτοι ἐπελέγησαν κατά τόν Μάρκον διά τούς στίχους 16,15 "χορτασθήσομαι ἐν τῷ ὀφθῆναί μοι τήν δόξαν σου" καί 24,12 "νομοθετήσει αὐτῷ ἐν ὁδῷ, ᾗ ἡρετίσατο",ὡς ἀναφερόμενοι εἰς τήν ἔλλαμψιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος καί τήν δι'αὐτοῦ καθοδήγησιν. Κατά τόν Συμεών εἰς τήν ἐν αὐτοῖς περιγραφομένην ἐπιβουλήν τῶν Ἰουδαίων κατά τοῦ Χριστοῦ (πρβλ. ἰδίᾳ τούς στίχους 16,3-4.7-14 καί 24,2-3.15-22).Ἄν ἡ παρατήρησις τοῦ Συμεών εἶναι ὀρθή, τό θέμα τῆς ὥρας ἐπηρεάσθη ἐκ τοῦ τῆς ς'καί θ', οὕτως ὥστε καί αἱ τρεῖς νά ἀναφέρωνται κατά ἱστορικήν συνέχειαν εἰς τό πάθος τοῦ Κυρίου (ἐπιβουλή - σταύρωσις - θάνατος). Ὁ 50ός ἐτέθη διά τούς στίχους 12- 14 αὐτοῦ "καρδίαν καθαράν... πνεῦμα εὐθές... τό πνεῦμά σου τό ἅγιον ... πνεύματι ἡγεμονικῷ...", ὡς ἀναφερομένους εἰς τήν "ἐπιδημίαν τοῦ Θείου Πνεύματος" (Συμεών). Ἡ ψαλμῳδία αὐτοῦ κατά τήν ὥραν ταύτην μαρτυρεῖται ἤδη ὑπό τοῦ Μεγάλου Βασιλείου.

Τροπάριον "Κύριε, ὁ τό πανάγιόν σου Πνεῦμα...".Τοῦτο ἀναφέρεται εἰς τήν ἐν τῇ τρίτῃ ὥρᾳ ἐπί τούς ἀποστόλους κατάπεμψιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐν συναρτήσει πρός τά αἰτήματα τῶν στίχων 13 καί 12 τοῦ 50οῦ ψαλμοῦ, ὡς στιχηρόν τῶν ὁποίων καί ψάλλεται.

Θεοτοκίον "Θεοτόκε, σύ εἶ ἡ ἄμπελος...", προφανῶς διά τήν ἐν αὐτῷ μνείαν τῶν ἀποστόλων.

Προκείμενον "Κύριος ὁ Θεός εὐλογητός..." (Ψαλμ.67, 20-21). Ἴσως διά τήν ἐν αὐτῷ φράσιν "κατευοδώσαι ἡμῖν ὁ Θεός".

Εὐχή. Εἰς μέν τήν ὥραν τό "Δέσποτα Θεέ..." εἰς δέ τό μεσώριον ἡ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου "Κύριε, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τήν σήν εἰρήνην...". Ἀναφέρεται εἰς τήν ἐπιφοίτησιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος καί αἰτεῖται τόν δι'αὐτοῦ φωτισμόν διά τήν ἀναφοράν εὐαρέστου καί ὀρθῆς προσευχῆς, ὡς καί τήν καθοδήγησιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τό θέλημα τοῦ Θεοῦ ἐν ἀναφορᾷ πρός τούς στίχους 12-14 τοῦ 50οῦ ψαλμοῦ. Εἰς τό Ὡρολόγιον τῆς Κρυπτοφέρρης ὑπάρχει ἑτέρα σύντομος εὐχή "Δέσποτα Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ κατά τήν τρίτην ὥραν...".

5. ς'ὥρα

Ἡ ἀκολουθία τῆς ς'ὥρας εἶναι ἀφιερωμένη εἰς τό διά σταυροῦ πάθος τοῦ Κυρίου ἤ ὡς χαρακτηριστικῶς παρατηρεῖ ὁ Συμεών "διά τό μεσαίτατον τῆς ἡμέρας καί διά τό σταυρωθῆναι ἐν αὐτῇ τόν Κύριον καί τό γενέσθαι σκότος ἐπί πᾶσαν τήν γῆν, ὡς τοῦ Σωτῆρος ὑπέρ ἡμῶν σαρκί πάσχοντος"(Διάλογος, κεφ. 299). Ὁ Μάρκος προσθέτει"καί τάς ἐν μεσημβρίᾳ τοῦ πονηροῦ καί ἐπιβούλου τῆς ζωῆς ἡμῶν ἐπιθέσεις, τάχα διά τό ἡσυχάζειν ὡς τά πολλά τούς ἀνθρώπους ἐν τῷ καιρῷ τούτῳ καθά δῆτα καί τῆς νυκτός τῆς ἀντικειμένης δυνάμεως ἐνεργούσης".

Ψαλμοί 53ος ("Ὁ Θεός ἐν τῷ ὀνόματί σου σῶσόν με...."), 54ος ("Ἐνώτισαι, ὁ Θεός, τήν προσευχήν μου...") καί 90ός ("Ὁ κατοικῶν ἐν βοηθείᾳ τοῦ Ὑψίστου..."):Ὁ

Συμεών συνδέει τήν ἐκλογήν αὐτοῦ πρός τό σωτηριολογικόν θέμα τῆς ὥρας.

Κατ'αὐτόν οἱ ψαλμοί οὗτοι "τήν ἐπανάστασιν δηλοῦσι τῶν Ἰουδαίων καί τό ζητῆσαι τήν ψυχήν τοῦ Κυρίου καί θανατῶσαι αὐτόν, ἐπεί αὐτόν κατά τήν ἕκτην ἐσταύρωσαν ὥραν, καί τό λυπεῖν αὐτόν ἐν τοῖς χλευασμοῖς καί ταῖς ὕβρεσι καί ἐν ὀργῇ ἐγκοτεῖν καί τό τρόμον γενέσθαι ἐν τῇ γῇ καί σκότος αὐτήν καλύψαι καί τά λοιπά. Ὁ δέ τελευταῖος τήν ἀπό τοῦ Πατρός ἐν τῷ θλίβεσθαι βοήθειαν... καί τήν κατά τοῦ ᾅδου νίκην, ὡς ἐπί ἀσπίδα καί βασιλίσκον ἐπιβήσεται καί τά ἑξῆς". Ὁ Μάρκος θεωρεῖ μόνον τόν πρῶτον ὡς ἀναφερόμενον εἰς τό πάθος τοῦ Χριστοῦ (στίχ. 5 "ἀλλότριοι ἐπανέστησαν ἐπ'ἐμέ καί κραταιοί ἐζήτησαν τήν ψυχήν μου") τούς δέ ἄλλους εἰς τά θέματα τῆς μεσημβρίας (54,18 "ἑσπέρας καί πρωΐ καί μεσημβρίας..." καί 23 "ἐπίρριψον ἐπί Κύριον τήν μέριμνάν σου καί αὐτός σε διαθρέψει" "πρό τῆς τροφῆς γάρ" καί 90,6 "δαιμονίου μεσημβρινοῦ"). Εἰς τήν πραγματικότητα φαίνεται ὅτι ἐπελέγησαν τρεῖς μεσσιανικοί ψαλμοί, ἑρμηνευόμενοι ὡς ἀναφερόμενοι εἰς τό πάθος τοῦ Κυρίου, κατά τό δυνατόν δέ σχετιζόμενοι πρός τήν μεσημβρίαν.

Τροπάριον "Ὁ ἐν ἕκτῃ ἡμέρᾳ τε καί ὥρᾳ...". Τό τροπάριον ἀπευθύνει δέησιν πρός τόν σταυρωθέντα, ὅπως διαρρήξῃ καί τό χειρόγραφον τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν καί ψάλλεται ὡς ἐφύμνιον δύο στίχων τοῦ δευτέρου ψαλμοῦ τῆς ὥρας (54,2.17), σημεῖον καί τοῦτο ὅτι καί ὁ ψαλμός, τοὐλάχιστον, οὗτος ἐλήφθη ὡς σχετιζόμενος πρός τό πάθος μᾶλλον ἤ πρός τήν μεσημβρίαν.

Θεοτοκίον "Ὅτι οὐκ ἔχομεν παρρησίαν..." διά τό τέλος

αὐτοῦ "ὁ καί παθεῖν ὑπέρ ἡμῶν (σαρκί) καταδεξάμενος".

Προκείμενον "Ταχύ προκαταλαβέτωσαν ἡμᾶς..."(Ψαλμ. 78;8β-9).

Εὐχή "Θεέ καί Κύριε τῶν δυνάμεων...", φερομένη ἐπ' ὀνόματι τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Καί αὕτη, κατά τό θέμα τῆς ὥρας, ἀναφέρεται εἰς διά τοῦ σταυροῦ διάρρηξιν τοῦ χειρογράφου τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν καί τήν κατά τῶν δυνάμεων τοῦ σκότους νίκην καί αἰτεῖται τό μέν τήν περιφρούρησιν τῶν πιστῶν ἀπό τῶν παραπτωμάτων καί τῶν ὁρατῶν καί ἀοράτων ἐχθρῶν, τό δέ τήν ἐν τῷ θείῳ θελήματι συγκράτησιν αὐτῶν. Εἰς τά αὐτά θέματα ἀναφέρεται καί ἡ σύντομος εὐχή τῆς ς'ὥρας τοῦ Ὡρολογίου τῆς Κρυπτοφέρρης "Ἰησοῦ Χριστέ παντοδύναμε, ὁ κατά τήν ἕκτην ὥραν...". Εἴς τινα χειρόγραφα ἀπαντᾷ καί ἑτέρα εὐχή διασῴζουσα τήν ἀνάμνησιν τῆς συνδέσεως τῆς ἀκολουθίας ταύτης πρός τήν προσευχήν τοῦ Πέτρου καί τήν κλῆσιν τῶν ἐθνῶν.

6. Θ' ὥρα

Κατά τήν Θ'ὥραν "εὐχαριστοῦμεν τῷ ἀποθανόντι σαρκί δι'ἡμᾶς καί εἰς τάς τοῦ Πατρός χεῖρας διά τῆς ἁγίας αὐτοῦ ψυχῆς ἡμῶν τάς ψυχάς παραθεμένῳ καί τῷ θανάτῳ αὐτοῦ ἡμᾶς ἀναζήσαντι" (Συμεών). Ἡ ἀνάμνησις τῆς μεταβάσεως τοῦ Πέτρου καί τοῦ Ἰωάννου εἰς τό ἱερόν διατηρεῖται μόνον εἰς εὐχήν τινα τῆς ὥρας ταύτης μή περιλαμβανομένην εἰς τά ἔντυπα Ὡρολόγια.

Ψαλμοί 83ος ("Ὡς ἀγαπητά τά σκηνώματά σου...").

84ος ("Εὐδόκησας, Κύριε, τὴν γῆν σου...") καί 85ος ("Κλῖνον, Κύριε, τό οὖς σου..."). Οὗτοι κατά τόν Συμεών ἀναφέρονται εἰς "τήν διά θανάτου Χριστοῦ καί τῆς νεκρώσεως τοῦ ἁγίου σκηνώματος αὐτοῦ ἡμῶν σωτηρίαν καί ὅτι Θεός ζῶν ἐστιν, εἰ καί τέθνηκε σαρκί δι'ἡμᾶς καί θυσιαστήριον γέγονεν ὑπέρ ἡμῶν καί ἀντίληψις τοῖς τε ζῶσι καί ἐν τῷ ᾅδη εἰς τόν τόπον οὖσι τοῦ κλαυθμῶνος καί εὐδοκία γέγονεν ἐν τῇ γῇ καί τήν αἰχμαλωσίαν ἡμῶν ἀπέστρεψε, τάς ἡμετέρας ψυχάς, καί τάς ἀνομίας ἡμῶν ἀφῆκε καί ἐπιστρέψας ἐζώωσεν ἡμᾶς καί ηὔφρανε τόν λαόν αὐτοῦ τῇ ἀναστάσει αὐτοῦ καί τήν εἰρήνην ἐλάλησε καί ἔλεος καί ἀλήθειαν συνήντησε καί δικαιοσύνη ἐκ τοῦ οὐρανοῦ διέκυψεν, ἐπεί διά θανάτου Χριστός τόν θάνατον ἔλυσε, καί ἡ γῆ δώσει τόν καρπόν αὐτῆς, τόν σαρκί ἀναστάντα. Καί ὁ τελευταῖος δέ τό 'Κλῖνον, Κύριε' πάντα ταῦτα σημαίνει καί ὅτι ὅσιος καί ἀναμάρτητος ὁ ὑπέρ ἡμῶν σταυρωθείς καί ἀποθανών καί οἰκτίρμων καί πολυέλεος καί ἀληθινός καί ἔδωκεν ἡμῖν κράτος καί ἑαυτῷ, υἱῷ τῆς παιδίσκης αὐτοῦ γενομένῳ τῆς Θεομήτορος καί σημεῖον εἰς ἀγαθόν, τόν σταυρόν αὐτοῦ καί τήν ἔγερσιν, δι'οὗ κατῃσχύνθησαν οἱ ἐχθροί αὐτοῦ". Οὕτως ὁ Συμεών ἀνάγει πάντας τούς ψαλμούς καί πάντας σχεδόν τούς στίχους αὐτῶν εἰς τόν ἐπί τοῦ σταυροῦ θάνατον τοῦ Κυρίου. Ἀντιθέτως ὁ Μάρκος ἀναζητεῖ εἰς αὐτούς θέματα σχετιζόμενα πρός τό τέλος τῆς ἡμέρας (" διά τό πρός τό τέλος ἤδη τήν ἡμέραν εἶναι κατάλληλον"). Τοιαύτας σχέσεις εὑρίσκει εἰς τούς στίχους 83,11 ("κρείσσων ἡμέρα μία ἐν ταῖς αὐλαῖς σου ὑπέρ χιλιάδας"), 84,2 ("Εὐδόκησας, Κύριε, τήν γῆν σου, ἀπέστρεψας τήν αἰχμαλωσίαν Ἰακώβ") καί 85,3 ("ὅτι πρός σέ κεκράξομαι ὅλην τήν ἡμέραν").

Τροπάριον "Ὁ ἐν τῇ ἐνάτῃ ὥρᾳ..." ὡς στιχηρόν δύο θρηνητικῶν στίχων τοῦ 118ου ψαλμοῦ (169 καί 170).

Θεοτοκίον "Ὁ δι'ἡμᾶς γεννηθείς ἐκ Παρθένου... " διά τάς φράσεις αὐτοῦ "καί σταύρωσιν ὑπομείνας, ἀγαθέ, ὁ θανάτῳ τόν θάνατον σκυλεύσας...".

Προκείμενον "Μή δή παραδώῃς ἡμᾶς..." ἐκ τῆς ᾠδῆς τῶν τριῶν Παίδων (Δανιήλ 3,10-11).

Εὐχή "Δέσποτα, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ μακροθυμήσας..." τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Ἀναφέρεται εἰς τόν ἐπί τοῦ σταυροῦ θάνατον τοῦ Κυρίου καί τήν μετάνοιαν τοῦ λῃστοῦ καί συναφῶς δέεται ἐν ἐξομολογήσει περί νεκρώσεως τοῦ σαρκικοῦ ἡμῶν φρονήματος καί ζωοποιήσεως ἡμῶν ἐν Χριστῷ.

Τό τέλος τῆς Θ'ὥρας κατά τήν περίοδον τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς ὑφίσταται τροποποιήσεις τινάς διά τῆς παρεμβολῆς εἰς αὐτήν τῶν μακαρισμῶν μετά τοῦ τέλους τῆς ἀκολουθίας τῶν Τυπικῶν.

Ἡ ΜΕΣΩΡΙΑ

Τά μεσώρια, ὡς καί ὁ ὅρος δηλοῖ, εἶναι ἀκολουθίαι προοριζόμεναι ὅπως παρεμβληθοῦν μεταξύ τῶν ἀκολουθιῶν τῶν ὡρῶν. Εἶναι δέ τέσσαρες, ὡς καί αἱ ὧραι, καί ἀριθμοῦνται, ὡς καί ἐκεῖναι, "μεσώριον Α΄, Γ΄, ς΄καί Θ΄ ὥρας".

Ἡ ἀρχή τῶν ἀκολουθιῶν τούτων δέν εἶναι γνωστή.ἀπαντοῦν πάντως εἰς χειρόγραφον τοῦ ΙΑ΄- ΙΒ΄αἰῶνος (Λειμῶνος 295) μέ διαφόρους ψαλμούς τῶν σημερινῶν, χαρακτηριζόμεναι ὡς "μικραί ὧραι", ἐν ἀντιθέσει πρός τάς "μεγάλας", Α΄, Γ΄, ς΄ καί Θ΄ἤ "μεσώρια" τῶν ὡρῶν τούτων. Εἰς μεταγενέστερα χειρόγραφα εὕρηνται ὑπό τήν σημερινήν περίπου μορφήν αὐτῶν, δέν ἀπαντοῦν ὅμως εἰς ὅλους τούς κώδικας, οὔτε καί εἰς τό Τυπικόν τῆς Κρυπτοφέρρης.Χαρακτηριστικόν εἶναι ὅτι ὁ Συμεών καίτοι γνωρίζει αὐτά δέν ἀσχολεῖται μέ τόν ὑπομνηματισμόν τούτων, οὔτε φαίνεται νά διάκειται εὐμενῶς πρός τήν προσθήκην αὐτῶν εἰς τά "νενομισμένα", ἀφήνων ταῦτα εἰς τήν θέλησιν καί τήν προθυμίαν τῶν μοναχῶν καί τήν διάκρισιν τῶν πατέρων ("καί τό ὥσπερ μεσώριον λέγεται τοῦ μεσονυκτικοῦ, καθά τινες ποιοῦσι καί ἐν ταῖς τῶν ὡρῶν ἀκολουθίαις· ἀλλ'ἐκεῖνοι μέν ὡς θελητόν αὐτοῖς ὡς καί ἄλλας ἀκολουθίας προθυμίᾳ ἑαυτῶν καί διακρίσει πατέρων διενεργείτωσαν·τά νενομισμένα δέ εἰσί ταῦτα". Διάλογος, κεφ. 308).Ὁ Μάρκος Εὐγενικός δέν ἀσχολεῖται μέ τά μεσώρια, οὔτε μνημονεύει ταῦτα ὡς μέρος, ἔστω καί προαιρετικόν, τῆς δημοσίας προσευχῆς.

Ἀσφαλῶς ταῦτα προέρχονται ἐκ μοναχικῶν κύκλων,ἰδίᾳ κελλιωτῶν, εἰς τούς ὁποίους ἐφαίνετο μακρόν τό μεταξύ τῶν ὡρῶν ἀπομένον κενόν χρονικόν διάστημα.Ἴσως ἔχουν σχέσιν τινα πρός τό μοναχικόν ἔθος τῆς ψαλμῳδίας τῶν δώδεκα ψαλμῶν καθ'ἑκάστην, ἀναγομένην κατά τήν παράδοσιν εἰς τόν ἅγιον Παχώμιον, ὁ ὁποῖος συνέστησεν αὐτήν κατά τήν καθοδήγησιν τοῦ ἀγγέλου. Ἡ ψαλμῳδία τῶν ψαλμῶν τούτων δέν ἦτο δυνατόν παρά νά λάβῃ λειτουργικήν τινα μορφήν κατά μίμησιν τῶν ἄλλων ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου, μετά τῶν ὁποίων ἡ συνύπαρξις ἐδημιούργει ἀναμφιβόλως δυσκολίας τινάς. Οὕτως ἄλλοτε διῃροῦντο εἰς τέσσαρας τριψάλμους "δόξας" καί μετά ἄλλων λειτουργικῶν στοιχείων ἀπετέλουν ἰδίαν ἀκολουθίαν ἐπισυναπτομένην εἰς τήν Θ΄ὥραν, ἄλλοτε πάλιν ἀνεπτύσσοντο ἔτι περισσότερον καί ἀπετέλουν ἰδίαν ἀκολουθίαν ψαλλομένην ἐν καιρῷ νυκτός "κατά μόνας". Ἐκ τῆς πρώτης μορφῆς πιθανόν προῆλθον τά μεσώρια δι'ἔτι μεγαλυτέρας ἐπιδράσεως ἐπ'αὐτά τῶν κανονικῶν ὡρῶν τοῦ νυχθημέρου.

Ὅπως καί ἄν ἔχῃ ὅμως τό θέμα τῆς ἀρχῆς αὐτῶν τά μεσώρια περιελήφθησαν εἰς τάς ἐντύπους ἐκδόσεις τῶν Ὡρολογίων καί ψάλλονται εἰς τάς τηρούσας αὐστηρότερον τυπικόν μονάς δίς ἤ τρίς τῆς ἑβδομάδος κατά τάς νηστείας τῶν Χριστουγέννων καί τῶν ἁγίων Ἀποστόλων ὅτε ψάλλεται τό "Ἀλληλούϊα". Ἐπισυνάπτονται εἰς τήν ὥραν εἰς τήν ὁποίαν ἀνήκουν, ὁπότε ἡ εὐχή τῆς ὥρας μετατίθεται εἰς τό τέλος αὐτῶν. Στερούμενα δέ ἰδίων θεμάτων διατηροῦν τά ἐπί μέρους θέματα τῶν κανονικῶν ὡρῶν ὡς πρός τήν ἐκλογήν τῶν ψαλμῶν καί τῶν τροπαρίων αὐτῶν.

Τό διάγραμμα αὐτῶν ἔχει ὡς ἑξῆς :

"Δεῦτε προσκυνήσωμεν..."

Τρεῖς ψαλμοί

Τρισάγιον

Τρία τροπάρια

"Κύριε ἐλέησον" μ΄, "Δόξα καί νῦν" " Τήν τιμιωτέραν". Ἡ εὐλογία διά τοῦ "Δι᾿εὐχῶν..." καί ἡ εὐχή τῆς ὥρας.

Εἰδικώτερον τά προσιδιάζοντα εἰς ἑκάστην ἐπί μέρους ἀκολουθίαν ἔχουν ὡς ἑξῆς :

1. Μεσώριον Α΄ὥρας

Ψαλμοί : 45ος ("Ὁ Θεός ἡμῶν καταφυγή καί δύναμις..."), 91ος ("Ἀγαθόν τό ἐξομολογεῖσθαι τῷ Κυρίῳ..") καί 92ος ("Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν, εὐπρέπειαν ἐνεδύσατο..."), λαμβανόμενοι προφανῶς ὡς πρωϊνοί ψαλμοί (πρβλ. 45,6 : "τῷ προσπρωΐ πρωΐ", 91,3 "τό πρωΐ τό ἔλεός σου" καί 92,5 "εἰς μακρότητα ἡμερῶν").

Τροπάρια. Τά τρία κατανυκτικά "Ἐλέησον ἡμᾶς ..." , "Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς..." καί "Τῆς εὐσπλαγχνίας τήν πύλην...".

2. Μεσώριον Γ΄ὥρας

Ψαλμοί : 29ος ("Ὑψώσω σε, Κύριε..."), 31ος ("Μακάριοι ὧν ἀφέθησαν αἱ ἀνομίαι...") καί 60ός ("Εἰσάκουσον , ὁ Θεός, τῆς δεήσεώς μου..."), ἴσως διά τήν ἔντονον ἔκφρασιν τῆς πρός τόν Θεόν ἐλπίδος καί τῆς ἐπικλήσεως τῆς θείας παραμυθίας εἰς τάς θλίψεις.

Τροπάρια : "Ὁ Θεός τῶν πατέρων ἡμῶν...","Οἱ μάρτυρές σου, Κύριε,..." καί "Τεῖχος ἀκαταμάχητον...".

3. Μεσώριον ς΄ὥρας

Ψαλμοί : 55ος ("Ἐλέησόν με, ὁ Θεός, ὅτι κατεπάτησέ με..."), 56ος ("Ἐλέησόν με, ὁ Θεός, ἐλέησόν με...") καί 69ος ("Ὁ Θεός εἰς τήν βοήθειάν μου πρόσχες..."), ὡς μεσσιανικοί ψαλμοί ἀναφερόμενοι εἰς τό πάθος τοῦ Κυρίου.

Τροπάρια : "Σῶσον, Κύριε, τόν λαόν σου...","Τάς ἀλγηδόνας τῶν ἁγίων..." καί "Τῇ πρεσβείᾳ, Κύριε...".

4. Μεσώριον Θ΄ὥρας

Ψαλμοί : 112ος ("Αἰνεῖτε, παῖδες, Κύριον...") , 137ος ("Ἐξομολογήσομαί σοι, Κύριε...") καί 139ος("Ἐξελοῦ με, Κύριε, ἐξ ἀνθρώπου πονηροῦ...") πάλιν διά τόν μεσσιανικόν αὐτῶν χαρακτῆρα.

Τροπάρια : "Ὁ φωτίσας τά ἐπίγεια διά σταυροῦ...", "Ὡς ὁ λῃστής ὁμολογῶν..." καί "Τόν δι᾿ἡμᾶς σταυρωθέντα...".

Θ. ΤΡΙΘΕΚΤΗ ἤ ΤΡΙΤΟΕΚΤΗ

Τό ᾀσματικόν τυπικόν δέν εἶχεν ἀκολουθίας ὡρῶν ὡς τό μοναχικόν. Ἡ παροῦσα ἀκολουθία ἐκαλεῖτο "τριτοέκτη" ἤ "τριθέκτη" ἤ "τριτέκτη" οὐχί ὡς ἔχουσά τι κοινόν πρός τάς ἀκολουθίας τῆς Γ' καί ς' ὥρας τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ, ἀλλ' ὡς ἐπέχουσα "τύπον τῶν ὡρῶν" τούτων, ὡς τελουμένη κατά τήν αὐτήν πρός ἐκείνας ὥραν τῆς ἡμέρας, ἤτοι ἀρχικῶς μεταξύ τρίτης καί ἕκτης (9 π.μ.-12 μ.μ.) βραδύτερον δέ μετά τήν ἕκτην. Ἐτελεῖτο δέ κατά τάς νηστησίμους ἡμέρας τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς ἀπό Δευτέρας ἕως Παρασκευῆς, μέχρι καί τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς συμπεριλαμβανομένης, ὡς καί κατά τήν Τετάρτην καί Παρασκευήν τῆς Τυροφάγου. Ἡ γνώμη τοῦ Συμεών ὅτι αὕτη "ἐπενοήθη τοῖς ἀρχαίοις πατράσι διά τό μή τελείαν λειτουργίαν ἐν τῇ ἁγίᾳ γίγνεσθαι Τεσσαρακοστῇ" ὡς ὑποκατάστατον τρόπον τινά ταύτης, δέν φαίνεται νά ἀπέχῃ τῆς ἀληθείας. Κατά τόν αὐτόν ἡ τριτοέκτη "τόν τύπον ἀποσῴζει τῆς καθολικῆς μεγάλης ἱερᾶς λειτουργίας ἄχρι καί τῆς μεγάλης εἰσόδου".

Ἡ ἀκολουθία τῆς τριθέκτης ἐξέλιπε μετά τῶν ἄλλων ἀκολουθιῶν τοῦ ᾀσματικοῦ τυπικοῦ. Εἰς τήν Ἁγίαν Σοφίαν Θεσσαλονίκης ἐτελεῖτο τοὐλάχιστον μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Συμεών (+1429), ὁ ὁποῖος παρέχει καί λεπτομερῆ περιγραφήν ταύτης (Διάλογος, κεφ.352). Ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ Συμεών, δύο ἀρχαίων τυπικῶν τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (χειρόγραφα τ.Σταυροῦ 40 καί Πάτμου 266), ὡς καί τῶν περιεχόντων τάς εὐχάς αὐτῆς κωδίκων Βαρβερινοῦ 336, Σινᾶ 956, 957 καί 961 δυνάμεθα νά ἀποκαταστήσωμεν τό διάγραμμα αὐτῆς ὡς ἀκολούθως :

"Εὐλογημένη ἡ βασιλεία..."

Τά εἰρηνικά

Εὐχή α' ἀντιφώνου "Ὁ Θεός ὁ ἐπί τῶν χερουβίμ καθεζόμενος μετά τῆς ἐκφωνήσεως "Ὅτι σύ εἶ ὁ Θεός ἡμῶν..."

Α' ἀντίφωνον ψαλμός 24ος "Πρός σέ, Κύριε, ἦρα τήν ψυχήν μου..." μετ' ἐφυμνίου εἰς ἕκαστον στίχον "Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου..."

"Δόξα καί νῦν" "Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου..."

Μικρά συναπτή

Εὐχή β' ἀντιφώνου "Δεόμεθά σου, Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν..." μετά τῆς ἐκφωνήσεως "Ὅτι δεδόξασταί σου τό πανάγιον ὄνομα..."

Β' ἀντίφωνον ψαλμός 26ος "Κύριος φωτισμός μου καί σωτήρ μου..." μετά τοῦ ἐφυμνίου "Σῶσον ἡμᾶς Υἱέ Θεοῦ, ψάλλοντάς σοι 'Ἀλληλούϊα"

"Δόξα καί νῦν" "Σῶσον ἡμᾶς...".

Μικρά συναπτή

Εὐχή γ' ἀντιφώνου "Κύριε ὁ Θεός, ὁ παντοκράτωρ..." μετά τῆς ἐκφωνήσεως "Ὅτι ἀγαθός καί φιλάνθρωπος..."

Γ' ἀντίφωνον ψαλμός 100ός "Ἔλεος καί κρίσιν ᾄσομαί σοι, Κύριε..." μετά τοῦ ὑποψάλμου "Ἀλληλούϊα" διπλοῦν.

Ἀπό τοῦ στίχου 6β τοῦ ψαλμοῦ τούτου ("πορευόμενος ἐν ὁδῷ ἀμώμῳ οὗτός μοι ἐλειτούργει") ἐγίνετο ἡ εἴσοδος τοῦ ἱερέως καί τοῦ διακόνου φερόντων πορφυρᾶ ἄμφια, "δίχα φώτων καί θυμιατοῦ". Μετά τό "Δόξα καί νῦν" τοῦ ψαλμοῦ καί τήν ἐπανάληψιν τοῦ ἐφυμνίου ηὐλο-

γεῖτο ὑπό τοῦ ἱερέως ἡ εἴσοδος. Ὁ διάκονος ἔλεγε πάλιν τήν μικράν συναπτήν (ἤ τά εἰρηνικά, κατά τόν Συμεών). Ὁ ἱερεύς ἔλεγε τήν εὐχήν τῆς ὥρας "Κύριε ὁ Θεός τῶν πατέρων ἡμῶν, ὁ διδούς εὐχήν..." μετά τῆς ἐκφωνήσεως αὐτῆς "Ὅτι πρέπει σοι πᾶσα δόξα...".

Εὐθύς ἐψάλλετο ὑπό τῶν ψαλτῶν τό τροπάριον τῆς προφητείας καί ὁ ἀναγνώστης ἀνεγίνωσκεν ἀπ' ἄμβωνος κατά μέν τήν Μεγάλην Τεσσαρακοστήν τό ἐκ τῆς προφητείας τοῦ Ἡσαΐου ἀνάγνωσμα, κατά δέ τήν Μεγάλην Ἑβδομάδα τό ἐκ τοῦ Ἰεζεκιήλ. Ἐκ τοῦ Ἡσαΐου ἐλαμβάνοντο τά ἀναγνώσματα τῆς τριθέκτης, κατά τόν Συμεών, ἐπειδή οὗτος "ἐμφανέστερον τῶν ἄλλων κηρύττει τά περί Χριστοῦ καί τοῦ πάθους αὐτοῦ", ἐκ τοῦ Ἰεζεκιήλ δέ "ὡς καί αὐτοῦ τά πάθη τοῦ Σωτῆρος καί τήν ἔγερσιν προαγορεύοντος". Τοῦ ἀναγνώσματος προηγεῖτο καί εἵπετο προκείμενον λαμβανόμενον ἐκ τῶν ψαλμῶν κατά τήν ἀριθμητικήν αὐτῶν σειράν. Τά τροπάρια τῆς προφητείας καί τά ἀναγνώσματα μετά τῶν προκειμένων αὐτῶν εἰσῆλθον καί εἰς τά μοναχικήν ἀκολουθίαν τῆς ς' ὥρας καί περιελήφθησαν εἰς τά χειρόγραφα καί ἔντυπα Τριῴδια.

Μετά τήν προφητείαν ἐλέγετο ὑπό τοῦ διακόνου ἡ μεγάλη ἐκτενής, ὑπό τοῦ ἱερέως ἡ εὐχή τῆς ἐκτενοῦς ἱκεσίας, προφανῶς ἡ συνήθης, καί ἡ ἐκφώνησις "Ὅτι ἐλεήμων...". Ἐπηκολουθεῖ ἡ εὐχή ὑπέρ τῶν κατηχουμένων ("Κύριε παντοκράτορ καί φιλάνθρωπε... Ἵνα καί αὐτοί...") καί ἀπό τῆς μεσονηστησίμου ἡ εὐχή ὑπέρ τῶν πρός τό φώτισμα εὐτρεπιζομένων ("Κύριε, ὁ Θεός ἡμῶν, ἐπίφανον τό πρόσωπόν σου,.. Ὅτι σύ εἶ ὁ φωτισμός..." μετά τῶν συνήθων διακονικῶν. Μετά τήν ἀπόλυσιν τῶν κατηχουμένων εἰσήγοντο δύο εὐχαί ὑπέρ τῶν πιστῶν (Α' "Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τῆς πολυθέου πλάνης... Ὅτι σύ εἶ ὁ Θεός ἡμῶν..." καί Β' "Κύριε, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ... Ὅτι ηὐλόγηται...").

Ἠκολούθουν τά πληρωτικά ("Πληρώσωμεν τήν δέησιν ἡμῶν ...") ἡ μεγάλη εὐχή τῆς γονυκλισίας ("Κύριε, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ μόνος ἀγαθός καί φιλάνθρωπος... Ὅτι σόν τό κράτος..."), ἡ εὐλογία καί ἡ εὐχή τῆς κεφαλοκλισίας (Κύριε, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ καθήμενος ἐπί θρόνου... Εἴη τό πανάγιον ὄνομα...") καί ἡ ἀπόλυσις διά τῆς διακονικῆς παρακελεύσεως "Ἐν εἰρήνῃ προέλθωμεν".

Ἡ ἀκολουθία τῆς τριτοέκτης ἐτελεῖτο εἰς ἀνάμνησιν τοῦ "ἑλκυσμοῦ" τοῦ Κυρίου εἰς τόν σταυρόν καί τόν ἐπ' αὐτοῦ θάνατον αὐτοῦ. Οἱ ψαλμοί εἶναι σχετικοί πρός τό θέμα τοῦτο καί ἡ εἴσοδος ἐδήλου "τήν πρός τόν σταυρόν ἀπαγωγήν... τοῦ Κυρίου κατά τήν ἕκτην ὥραν γεγενημένην... ὅτε καί τόν συσταυρωθέντα λῃστήν εἰσῆξεν ἐν ὀλίγοις ῥήμασι μετανοίας εἰς τόν Παράδεισον", διό καί ὁ διάκονος καί ὁ ἱερεύς ἐφόρουν πορφυρᾶ ἄμφια "τό πάθος ἐκ τούτου καί τόν θάνατον σημαίνοντες τοῦ Κυρίου" (Συμεών).

Ἡ τριθέκτη ὥρα δέν ἐπηρέασε τήν τάξιν τοῦ πρώτου μέρους τῆς λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων. Αὕτη ἐτελεῖτο εἰς τούς ἐνοριακούς ναούς συναπτῶς πρός τήν ἀκολουθίαν τοῦ ᾀσματικοῦ λυχνικοῦ, ἡ δέ ἀκολουθία τῆς τριθέκτης προηγεῖτο τούτου. Κατά τήν ἐποχήν μάλιστα τοῦ Συμεών μεταξύ τριθέκτης καί ᾀσματικοῦ ἑσπερινοῦ μετά Προηγιασμένης παρενεβάλλετο "ὡς παράκλησις" ἤ "λιτανεία" ὁ μοναχικός ἑσπερινός, ψαλλόμενος ὄπισθεν τοῦ ἄμβωνος καί "ἐν τῇ πλαγίᾳ" τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης ὁ μοναχικός ἑσπερινός.

Ι. ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΩΝ ΤΥΠΙΚΩΝ

Εἰς τά χειρόγραφα καί εἰς τά ἔντυπα βυζαντινά Ὡρολόγια εὕρηται ἰδιόρρυθμος ἀκολουθία χαρακτηριζομένη ὡς "Τυπικά" ἤ "ἀκολουθία τῶν Τυπικῶν". Εἰς χειρόγραφά τινα προστίθεται καί ἡ ἔνδειξις "κατά τήν τάξιν (ἤ κατά τό ἔθος) τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας". Ἡ ἀκολουθία αὕτη τίθεται εἰς μέν τά ἔντυπα μετά τήν ς´ὥραν εἰς δέ τά χειρόγραφα εἴτε μετά τήν ς´ἤ συνηθέστερον μετά τήν θ´.Εἰς τό Ὡρολόγιον τῆς Κρυπτοφέρρης τό πρῶτον μέν ἥμισυ αὐτῆς τίθεται εἰς τό τέλος τοῦ Ὡρολογίου μετά τῶν ἀντιφώνων τῆς θ. λειτουργίας, τό δέ εἰς τήν θ´ὥραν ὡς ἐπισυναπτόμενον μετ'αὐτῆς κατά τάς Τεσσαρακοστάς.

Σήμερον εἰς μέν τούς ἐνοριακούς ναούς παραλείπεται,εἰς δέ τάς μονάς, κατά μέν τάς ἡμέρας κατά τάς ὁποίας δέν τελεῖται λειτουργία ψάλλεται ὡς ἔχει μετά τήν ς´ὥραν, ὅταν δέ τελεῖται λειτουργία τό μέν πρῶτον μέρος αὐτῆς λέγεται ἀντί τῶν ἀντιφώνων, ὅταν στερεῖται τοιούτων ἡ ἡμέρα,τό δέ δεύτερον μέρος αὐτῆς ἤ παραλείπεται ἤ - εἰς τάς μονάς τοῦ Ἁγίου Ὄρους - λέγεται ἀντί κοινωνικοῦ. Κατά τήν Τεσσαρακοστήν τό δεύτερον μέρος τῶν Τυπικῶν ἐπισυνάπτεται εἰς τήν θ´ὥραν.

Δύναται νά διαιρεθῇ εἰς δύο μέρη :

α) Ἕν τριαδικόν ἀντίφωνον ἀποτελούμενον ἐκ δύο δοξολογικῶν ψαλμῶν (102 "Εὐλόγει, ἡ ψυχή μου, τόν Κύριον καί πάντα τά ἐντός μου..." καί 145 "Αἴνει, ἡ ψυχή μου, τόν Κύριον..."), εἰς τό "Καί νῦν" τοῦ ὁποίου ψάλλεται τό τροπάριον "Ὁ μονογενής Υἱός ...", καί τῶν μακαρισμῶν (Ματθ.5,3-12). Κατά τινα χειρόγραφα ὁ πρῶτος ψαλμός ἐψάλλετο μετά τοῦ ἐφυμνίου "Εὐλογητός εἶ, Κύριε", τό ὁποῖον διεσώθη σήμερον εἰς τόν πρῶτον καί τελευταῖον στίχον αὐτοῦ, ὁ δεύτερος μέ τό "Δόξα τῷ Πατρί καί τῷ Υἱῷ καί τῷ ἁγίῳ Πνεύματι" τό ὁποῖον πάλιν διεσώθη εἰς τήν ἀρχήν τοῦ ψαλμοῦ καί οἱ μακαρισμοί μετά τοῦ "Μνήσθητι ἡμῶν, Κύριε, ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλείᾳ σου", ἤτοι τῆς ὁμολογίας τοῦ λῃστοῦ ἐν τῷ σταυρῷ (Λουκ.23,42).Τοῦτο διετηρήθη κατά τήν Τεσσαρακοστήν, ἐνῷ διά τάς ἐκτός αὐτῆς ἡμέρας εἰσήχθησαν τροπάρια στιχηρά τῶν μακαρισμῶν--"μακαρισμοί" καλούμενα καί ταῦτα - διαπλατύνοντα συνήθως τό ἐφύμνιον τοῦτο.Ἡ σύνδεσις δέ τοῦ ἐφυμνίου "Μνήσθητί μου..." πρός τούς μακαρισμούς προφανῶς ὀφείλεται εἰς τό συναίσθημα τῆς ἁμαρτωλότητος τῶν ψαλλόντων, οἱ ὁποῖοι μή ἔχοντες τάς ὑπό τοῦ Κυρίου μακαριζομένας ἀρετάς, θέτουν ἑαυτούς εἰς τήν θέσιν τοῦ λῃστοῦ, ἀναμένοντες τήν σωτηρίαν διά μόνης τῆς μετανοίας, ὡς ἐκεῖνος.

β) Τό τροπάριον "Χορός ὁ ἐπουράνιος...", ἐπαναλαμβανόμενον τρίς, τό σύμβολον τῆς πίστεως, ἡ εὐχή "Ἄνες, ἄφες, συγχώρησον...", ἡ Κυριακή προσευχή,σειρά κοντακίων, τό "Κύριε ἐλέησον" μ´,τό "Εἴη τό ὄνομα..." τρίς καί οἱ ψαλμοί 33ος ("Εὐλογήσω τόν Κύριον ἐν παντί καιρῷ...") καί 144ος ("Ὑψώσω σε, ὁ Θεός μου...") ἐκ τῆς ἀκολουθίας τῆς τραπέζης. Κατά τήν Τεσσαρακοστήν τό μετά τό "Κύριε ἐλέησον" τμῆμα δέχεται προσθήκας τινας καί δή τήν τῆς εὐχῆς "Παναγία Τριάς,τό ὁμοούσιον κράτος...".

Κατά τόν Συμεών Θεσσαλονίκης (Διάλογος, κεφ.329 - 330) ἡ ἀκολουθία αὕτη "τόν τύπον ἔχει" - ἐξ οὗ προῆλθε καί ὁ ὅρος "Τυπικά" καί οὐχί διότι προβλέπεται ἡ ψαλμῳδία αὐτῆς ὑπό τῶν μοναχικῶν τυπικῶν - τῆς θείας λειτουργίας, τῆς ὁποίας εἶναι καί "εἰκών τις". Κατά δέ τόν Μάρκον τά Τυπικά εἶναι "μέρη τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ λειτουργίᾳ προσᾳδομένων, τήν ταύτης ἀποσῴζοντα χώραν". Ὁ Συμεών κατωτέρω ἐπισημαίνει τά μεταξύ τούτων καί ἐκείνης παράλληλα, ἤτοι τούς ψαλμούς τούς ἀναφερομένους εἰς τά "παρά Θεοῦ ἀγαθά" καί μάλιστα τά διά τῆς τοῦ Λόγου ἐνανθρωπήσεως", τούς μακαρισμούς τούς ψαλλομένους "ἀντί περικοπῆς ἀποστολικῆς καί τοῦ θείου εὐαγγελίου "τά ἐν τῇ ἱερουργίᾳ"ἔξωθεν παρά πάντων λεγόμενα" ἤτοι τό ""Αγιος,ἅγιος ...", τό σύμβολον, "τό ἀφεθῆναι ἡμῖν πάντα τά ἁμαρτήματα","τά πρός τήν ἡμέραν τροπάρια" καί τούς δύο ψαλμούς "εἰς εὐχαριστίαν τῶν παρά Θεοῦ πάντων καί τῶν εἰς χρείαν τροφῆς". Τόν πρός τήν θ. λειτουργίαν παραλληλισμόν καθίστα ἔτι ἐντονώτερον ἡ κατά τήν ἐποχήν τοῦ Συμεών γινομένη εἰς τό τέλος τῶν Τυπικῶν "διάδοσις τοῦ ἀντιδώρου εἰς ἁγιασμόν ἡμῶν". Ἡ κατά τά Τυπικά διανομή ἀντιδώρου μαρτυρεῖται ὑπό τοῦ Τυπικοῦ τῆς Εὐεργέτιδος ὅτι ἐγίνετο εἰς τάς ἐχούσας τό Στουδιτικόν τυπικόν μονάς ("τά λοιπά μοναστήρια, ὅσα τό τυπικόν κρατοῦσι τῆς περιωνύμου μονῆς τῶν Στουδίου, οὐ ψάλλουσι τά τυπικά ἐν ταῖς λειτουργίαις, ἀλλά μετά τήν ἀπόλυσιν τῆς θ'ὥρας, τότε ψάλλουσι τά τυπικά λαμβάνειν τό ἀντίδωρον"). Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται καί ὑπό τῆς Ὑποτυπώσεως τῆς μονῆς τῶν Στουδίου ("καί μετά τό ψάλαι τά τυπικά καί λαβεῖν εὐλογίαν...") καί ὑπ'ἄλλων τυπικῶν.

Τόν ἀρχικόν προορισμόν τῆς ἀκολουθίας τῶν Τυπικῶν διαφωτίζει τό καί ἀνωτέρω μνημονευθέν Ὡρολόγιον Σινᾶ 863 τοῦ Θ'αἰῶνος, τό περιέχον τήν ἀκολουθίαν κατά τόν ἀρχαῖον "κανόνα τῆς Λαύρας τοῦ ἁγίου πατρός ἡμῶν Σάβα". Τά Τυπικά τίθενται ἐκεῖ μετά τήν Θ'ὥραν, φέρουν δέ ἀντί ἄλλης τήν χαρακτηριστικήν ἐπιγραφήν "εἰς τήν μετάληψιν". Ἄρχονται ἀμέσως διά τῶν μακαρισμῶν,τῶν ὁποίων προηγεῖται καί ἕπεται τό ἐφύμνιον "Μνήσθητι ἡμῶν...". Τό "Χορός ὁ ἐπουράνιος..." λέγεται τρίς ὡς καί σήμερον. Ἕπεται τό σύμβολον, τό "Πάτερ ἡμῶν...", τό "Κύριε ἐλέησον" γ', τό "Εἷς ἅγιος..." καί τό κοινωνικόν "Γεύσασθε καί ἴδετε..." (Ψαλμ.33,9α) μετά φύο στίχων τοῦ αὐτοῦ ψαλμοῦ (33,2.3) καί τοῦ "Δόξα". Ἡ ἀκολουθία κατακλείεται διά δύο συντόμων εὐχαριστηρίων διά τήν θείαν μετάληψιν εὐχῶν ("Εὐχή μετά τήν μετάληψιν· Μετέλαβον τό σῶμά σου.... Πλήρωσον τό στόμα μου..." καί "Εὐχή μεταλήψεως·Εὐχαριστοῦμέν σοι, Κύριε..."). Ὁ χαρακτήρ τῆς ἀκολουθίας εἶναι ἐνταῦθα σαφής.Πρόκειται περί κοινωνίας ἄνευ λειτουργίας,ἤτοι περί ἑνός εἴδους ὑποτυπώδους Προηγιασμένης. Ἐκ πολλῶν μαρτυριῶν καί ἐκ τῆς πράξεως τῶν μοναχῶν τῆς Ἀνατολῆς εἶναι γνωστόν ὅτι οὗτοι μετελάμβανον καθ'ἑκάστην ἤ σχεδόν καθ'ἑκάστην καί ὅτι ἐάν μέν ἐτελεῖτο ἡ λειτουργία τήν πρωΐαν μετελάμβανον κατ'αὐτήν, εἰ δέ μή ἐκοινώνουν κατ'ἰδίαν μετά τόν ἑσπερινόν ἤ τήν ἐνάτην, νηστεύοντες μέχρι τῆς ὥρας ταύτης. Τό χειρόγραφον τοῦτο διασῴζει ἀπόπειραν εἰσόδου τῆς μοναχικῆς ἰδιωτικῆς ταύτης κοινωνίας εἰς λειτουργικά πλαίσια, ἑνός τύπου δηλαδή τῆς λειτουργίας, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Συμεών, μετά κοινω -

νίας καί τῆς μετ᾿αὐτήν εὐχαριστίας. Τά δύο τελευταῖα στοιχεῖα ἠτόνησαν ἀργότερον, ἴσως μετά τήν διαμόρφωσιν τῆς λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων καί ἐτονίσθη τό πρῶτον στοιχεῖον, ἡ ἀπομίμησις δηλαδή τῆς λειτουργίας ἄνευ κοινωνίας. Ταύτην ἀντικαθίστα τό ἀντίδωρον.

Οἱ δύο ψαλμοί μετά τοῦ ὕμνου "Ὁ μονογενής..." προσετέθησαν, ὡς φαίνεται, βραδύτερον εἰς τήν ἀκολουθίαν τῶν Τυπικῶν κατ᾿ἀπομίμησιν τῶν ἀντιφώνων τῆς λειτουργίας. Εἴς τινα χειρόγραφα χαρακτηρίζονται μάλιστα ὡς "ἀντίφωνα". Εἰς τήν λειτουργίαν εἰσήχθησαν οἱ ψαλμοί οὗτοι ἐκ τῶν Τυπικῶν, κατ᾿ἀντίστροφον ἐπίδρασιν, ἴσως ὑπό τοῦ μοναστηρίου τῆς Εὐεργέτιδος, κατά τήν ἀνωτέρω μαρτυρίαν τοῦ τυπικοῦ αὐτοῦ, καί ἐκεῖθεν διεδόθη ἡ συνήθεια καί ἔξω αὐτοῦ.

ΙΑ΄ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

Ἡ ἀκολουθία τῆς τραπέζης, ἡ ὁποία περιλαμβάνεται εἰς τά Ὡρολόγια ἡμῶν, ἀφορᾷ εἰς τήν τράπεζαν τῆς μοναχικῆς κοινότητος. Εἰς τά χειρόγραφα εὕρηται μετά τήν ς΄ὥραν ἤ, συνηθέστερον, μετά τήν Θ΄καί τόν ἑσπερινόν. Εἰς ἄλλα, ὡς καί εἰς τά ἔντυπα, ἀπαντᾷ δίς, μετά τήν ς΄καί τήν ἀκολουθίαν τῶν Τυπικῶν ("πρό τοῦ ἀρίστου" καί "μετά τό ἄριστον") καί μετά τόν ἑσπερινόν ("πρό τοῦ δείπνου" καί "μετά τό δεῖπνον"). Καί εἰς τάς περιπτώσεις ὅμως ταύτας μία εἶναι ἡ κυρίως ἀκολουθία, διακρινομένη διά τήν ἔκτασιν καί τόν λειτουργικώτερον αὐτῆς χαρακτῆρα. Τοῦτο προφανῶς ὀφείλεται εἰς τό ἔθος νά τρώγουν οἱ μοναχοί ἅπαξ τῆς ἡμέρας, μετά τήν λειτουργίαν μέν κατά τάς ἑορτασίμους ἡμέρας, μετά τήν Θ΄ δέ.. καί τόν ἑσπερινόν κατά τάς λοιπάς.

Ἡ πρό τοῦ φαγητοῦ ἀκολουθία περιλαμβάνει τόν 144ον ψαλμόν ("Ὑψώσω σε, ὁ Θεός μου, ὁ βασιλεύς μου...") διά τήν ἐν τῷ στίχ. 15 φράσιν "οἱ ὀφθαλμοί πάντων εἰς σέ ἐλπίζουσι καί σύ δίδως τήν τροφήν αὐτῶν ἐν εὐκαιρίᾳ", τήν Κυριακήν προσευχήν καί εὐλογίαν τῶν παρατεθέντων διά συντόμου εὐχῆς ("Χριστέ ὁ Θεός, εὐλόγησον τήν βρῶσιν καί τήν πόσιν τῶν δούλων σου..."). Μετά δέ τό φαγητόν εὐχαριστηρίους εὐχάς, τροπάρια, τόν 121ον ψαλμόν ("Εὐφράνθην ἐπί τοῖς εἰρηκόσι μοι...") διά τήν ἐν αὐτῷ, προφανῶς, φράσιν "καί εὐθηνία τοῖς ἀγαπῶσί σε" (στίχ. 6) ἤ διά τόν στίχ. 1 ("εἰς οἶκον Κυρίου πορευσόμεθα"), δεδομένου ὅτι κατά τινα τυπικά ἀμέσως μετά τό φαγητόν

φάλλοντες τόν φαλμόν τοῦτον οἱ μοναχοί μετέβαινον εἰς τόν ναόν, ὅπου ἀνεπέμπετο ἡ σχετική εὐχαριστία. Ἡ ἀκολουθία καταπλείεται δι'εὐχῆς τῶν περισσευμάτων τῆς τραπέζης ("Χριστέ ὁ Θεός, εὐλόγησον τά περισσεύματα τῶν κλασμάτων...").

Μεταξύ τῶν πρώτων μετά τό φαγητόν εὐχαριστηρίων εὐχῶν καί τοῦ φαλμοῦ παρεμβάλλεται ἡ ὕφωσις τῆς Παναγίας.

ΙΒ'. ΥΨΩΣΙΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ

Εἰς τήν ἀκολουθίαν τῆς τραπέζης παρεμβάλλεται ἡ ὕφωσις τοῦ ἄρτου τῆς Παναγίας. Εἶναι δέ οὗτος τριγωνική μερίς ἄρτου κοπτομένου ἐκ προσφόρου καί ὑφουμένου πρός τιμήν τῆς Θεοτόκου. Κατά τήν ὕφωσιν λέγεται τό "Μέγα τό ὄνομα τῆς ἁγίας Τριάδος", "Παναγία Θεοτόκε, βοήθει ἡμῖν" καί τινες θεομητορικοί ὕμνοι ἤ τροπάρια τῆς ἑορτῆς. Προσφέρεται θυμίαμα καί οἱ παριστάμενοι μεταλαμβάνουν ἐκ τοῦ ἄρτου τούτου "εἰς ἁγιασμόν καί ἧς μετέλαβον τροφῆς σφραγῖδα, ἀλλά καί εἰς δόξαν ἐξαιρέτως τῆς Θεομήτορος, ἥ καί τόν οὐράνιον ἀπέτεκεν ἡμῖν ἄρτον, τόν ζῶντα καί μένοντα καί τάς ψυχάς ἡμῶν ἀεί διατρέφοντα" (Συμεών, Διάλογος,κεφ.357). Περί τῆς τελετῆς ταύτης διαλαμβάνουν ὁ Συμεών (Διάλογος, κεφ. 357-359), ὁ Μάρκος καί ἡ ἐν τῷ οἰκείῳ μέρει ἐντύπων τινῶν Ὡρολογίων σημείωσις.

Καί περί μέν τῆς παραδόσεως τῆς ἀναγούσης τό ἔθος τῆς ὑφώσεως τῆς Παναγίας εἰς τούς ἀποστόλους, τήν ὁποίαν υἱοθετεῖ καί ὁ Μάρκος, δέν εἶναι ἀνάγκη νά λεχθῇ ὅτι εἶναι ὑπερβολική. Πάντως πρόκειται περί παλαιοῦ ἔθους συνδεδεμένου πρός τήν εὐλάβειαν τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ καί ἰδιαιτέρως τοῦ μοναχικοῦ κόσμου πρός τήν Θεοτόκον, εὐλάβεια ἡ ὁποία ἀνεζήτει καί διά τήν Παναγίαν παράλληλόν τι πρός τήν εἰς ἀνάμνησιν τοῦ Κυρίου προσφερομένην εὐχαριστίαν. Ἐκ τῶν ἐνδείξεων τῶν λειτουργικῶν βιβλίων καί τῶν μνημονευθέντων δύο ἑρμη-

νευτῶν τῆς ἀκολουθίας αὐτῆς, φαίνεται ὅτι αὕτη ἐτελεῖτο καθημερινῶς εἰς τὴν τράπεζαν τῶν μοναχῶν, διό καί ὁ Συμεών εἰσήγαγε τήν τέλεσιν αὐτῆς εἰς τόν ὄρθρον ἑκάστης ἡμέρας μετά τήν ψαλμῳδίαν τῆς Θ' βιβλικῆς ᾠδῆς. Κατά τήν ἐποχήν τοῦ Συμεών ὕψωσις τῆς Παναγίας ἐγίνετο ἐκτός τοῦ ὄρθρου καί εἰς πᾶσαν ἄλλην περίστασιν τῇ αἰτήσει τῶν πιστῶν, ἀλλά καί κατά τήν θείαν λειτουργίαν μετά τό "Ἐξαιρέτως..", ὅτε ἐψάλλετο ὁ θεομητορικός ὕμνος. Τοῦτο ἐγίνετο ἐκτάκτως ὁσάκις τό ἐζήτουν οἱ πιστοί, ἀλλά καί τακτικῶς "κατ'ἔθος... παρά πλείστων ἱερουργῶν". Ἡ σήμερον γινομένη ὕψωσις τοῦ ἀντιδώρου μετά τόν καθαγιασμόν τῶν τιμίων δώρων ἕλκει ἐκεῖθεν τήν ἀρχήν. Τό ἀντίδωρον ἤδη πολύ πρό τοῦ Συμεών εἶχε προσλάβει θεομητορικόν συμβολισμόν, θεωρούμενον "σῶμα τῆς Θεοτόκου", ἐπειδή ἐξ αὐτοῦ - τοῦ ἄρτου δηλαδή τῆς προθέσεως - εἶχεν ἐξαχθῆ ὁ ἀμνός, ὡς ὁ Χριστός ἐγεννήθη ἐκ τῆς Παναγίας.

Κατ'ἴδιον τυπικόν γίνεται ἡ ὕψωσις τοῦ ἄρτου κατά τό Πάσχα καί τήν διακαινήσιμον ἑβδομάδα. Ἡ ειδική ἀκολουθία μαρτυρεῖται ὑπό τοῦ Μάρκου καί ὑπάρχει εἰς τά σλαβικά λειτουργικά βιβλία.

ΙΓ' ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΚΑΙΝΗΣΙΜΟΥ

Κατά τήν ἡμέραν τοῦ Πάσχα, ὡς καί κατά τήν ἑβδομάδα αὐτοῦ, τήν διακαινήσιμον, ἡ ὁποία θεωρεῖται ἐπέκτασις αὐτοῦ καί "μία καί ἡ αὐτή ἡμέρα", ἡ ἡμερονύκτιος ἀκολουθία ὑφίσταται βαθεῖαν μεταβολήν. Τοῦτο ἐκδηλοῦται κυρίως διά τῆς "σχολῆς" ἤ τῆς "ἀργίας" τοῦ Ψαλτηρίου. Οὐχί μόνον ἡ κατά συνέχειαν ψαλμῳδία αὐτοῦ ἀναστέλλεται (δέν ψαλμῳδοῦνται κατά τόν ὄρθρον καί τόν ἑσπερινόν τά καθίσματα αὐτοῦ) ἀλλά καί οἱ κατ'ἐκλογήν ψαλμοί τῶν ἀκολουθιῶν παραλείπονται. Οὕτως εἰς τόν ὄρθρον καί τόν ἑσπερινόν δέν λέγεται ὁ ἑξάψαλμος, ὁ 50ός ψαλμός, αἱ ᾠδαί τοῦ Ψαλτηρίου, ἡ δοξολογία καί ὁ προοιμιακός. Ἐκ τῶν ψαλμῶν ἀφ'ἑτέρου τῶν αἴνων καί τοῦ λυχνικοῦ ψάλλονται μόνον οἱ πρῶτοι καί οἱ μετά τῶν τροπαρίων συνημμένοι τελευταῖοι στίχοι. Κυριαρχοῦν εἰς τάς ἀκολουθίας τά ἀναστάσιμα τροπάρια, οἱ δέ κανόνες ψάλλονται ἄνευ στίχων (τῶν ᾠδῶν). Ἡ ἀλλαγή αὕτη γίνεται διά νά ἐξαρθῇ ὁ ἀναστάσιμος χαρακτήρ τῶν ἡμερῶν αὐτῶν διά τοῦ ὑμνολογικοῦ στοιχείου καί νά ἐλαττωθῇ τό μῆκος τῆς ἀκολουθίας. Εἰς τάς ἐνορίας τοῦτο καθίσταται ὀλιγώτερον αἰσθητόν, διότι οὕτως ἤ ἄλλως καί κατά τάς λοιπάς ἡμέρας τοῦ ἔτους "ἀργεῖ" τό Ψαλτήριον καί αἱ περικοπαί τῶν ψαλμῶν τῶν αἴνων καί τοῦ λυχνικοῦ ἔχουν καταστῆ κανών.

Διά τόν αὐτόν λόγον καί αἱ ἀκολουθίαι τῶν ὡρῶν, τῶν ἀποδείπνων καί τοῦ μεσονυκτικοῦ ἔχουν ἀντικατα-

σταθῆ διά πασχαλίου ἀκολουθίας, ἀποτελουμένης ἐξ ἀναστασίμων τροπαρίων κατ' ἐκλογήν. Τό διάγραμμα αὐτῆς ἔχει ὡς ἑξῆς :

- "Εὐλογητός ὁ Θεός...".
- "Χριστός ἀνέστη..." ἐκ τρίτου. Τό ἀπολυτίκιον τοῦ Πάσχα.

"'Ανάστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι..." εἰς ἀντικατάστασιν τῆς παρακελεύσεως πρός τριπλῆν προσκύνησιν τοῦ Χριστοῦ διά τοῦ "Δεῦτε προσκυνήσωμεν...". Σημειωτέον ὅτι καί εἰς τό "'Ανάστασιν Χριστοῦ..." ἀπαντᾷ τρίς τό "προσκυνεῖν" ("προσκυνήσωμεν...προσκυνοῦμεν... προσκυνήσωμεν").

"Προλαβοῦσαι τόν ὄρθρον...". Ὑπακοή τοῦ Πάσχα.

"Εἰ καί ἐν τάφῳ...". Τό κοντάκιον τοῦ Πάσχα.

"'Εν τάφῳ σωματικῶς...".

"Δόξα" "Ὡς ζωηφόρος...".

"Καί νῦν" τό θεοτοκίον "Τό τοῦ Ὑψίστου...".

Τό "Κύριε, ἐλέησον" μ', ἀντί συναπτῆς.

Καί ἡ εὐλογία διά τοῦ "Δι' εὐχῶν..." ἤ "Ὁ Θεός οἰκτιρήσαι ἡμᾶς...", εἰσαγομένη κατά τόν συνήθη τρόπον.

Εἰς τό ἀπόδειπνον προστίθεται καί ἡ εὐχή τοῦ Μεγάλου Βασιλείου "Εὐλογητός εἶ, Δέσποτα παντοκράτορ, ὁ φωτίσας τήν ἡμέραν...".

ΙΔ' ΕΙΚΟΣΙΤΕΤΡΑΩΡΟΣ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ

Εἰσηγητής τῆς εἰκοσιτετραώρου ἀκολουθίας εἶναι ὁ μοναχός 'Αλέξανδρος ὁ 'Ακοίμητος (+430). Οὗτος κατήγετο ἔκ τινος τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου πελάγους καί ἦτο στρατιωτικός. Ὕστερον ἐγκατέλειψε τόν κόσμον καί ἀνεχώρησεν εἰς Μεσοποταμίαν, ὅπου ἔζησεν ἐπί μακρόν ὡς ἀσκητής. 'Εκεῖ ἐμπνεόμενος ἐκ τῶν σχετικῶν περί ἀδιαλείπτου προσευχῆς χωρίων τῆς Καινῆς Διαθήκης καί ἀναλόγων τάσεων αἱ ὁποῖαι ὑπῆρχον εἰς τήν 'Ανατολήν καί ἐφηρμόζοντο ἤδη ὑπό διαφόρων μοναστηρίων, ἴσως καί ἐκ τῶν Μεσσαλιανῶν, ἐπεχείρησε νά ἐφαρμόσῃ τήν ἀδιάλειπτον εὐχήν κατ' ἀρχάς μόνος, ὕστερον δέ μετά τῶν μαθητῶν του. Διά θείας δέ ἀποκαλύψεως, κατά τόν βιογράφον του, κατόπιν πολλῶν ἀποπειρῶν, ἐπέτυχε νά συγκροτήσῃ τέλειον σύστημα ἀδιαλείπτου λατρείας ρυθμιζόμενον κατά τάς 24 φυσικάς ὥρας τοῦ νυχθημέρου. Πρός τοῦτο διῄρεσε τήν ἀδελφότητά του εἰς ὀκτώ χορούς, οἱ ὁποῖοι κατ' ἐναλλαγήν ἔψαλλον τήν ἀκολουθίαν. Τήν ἀδελφότητά του μετέφερεν εἰς Κωνσταντινούπολιν ὅπου ἵδρυσε μονήν παρά τόν Εὔξεινον Πόντον, εἰς Γομῶνα. Ἡ μονή μετεφέρθη πλησίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετά τόν θάνατον αὐτοῦ, εἰς τό Εἰρηναῖον καί ἐκ τῆς ἐν αὐτῇ ἀδιαλείπτου λατρείας ὠνομάσθη "Μονή τῶν 'Ακοιμήτων". Ἐκεῖθεν ἡ ἀδιάλειπτος λατρεία διεδόθη εἰς διαφόρους μονάς πλησίον καί μακράν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί εἰς τήν Μονήν τῶν Στουδίου, ὅπου ἴσχυε τό ἀκοίμητον

τυπικόν πρό τῆς διαλύσεως αὐτῆς ὑπό τῶν Εἰκονομάχων.

Τήν τάξιν τῆς ἀκοιμήτου λατρείας γνωρίζομεν ἐξ ἐνδείξεων διαφόρων πηγῶν, ἀλλά κυρίως ἐκ δύο Ὡρολογίων τοῦ ΙΑ'- ΙΒ' αἰῶνος (Παρισίων 331 καί Λειμῶνος 295). Κατά τά Ὡρολόγια ταῦτα ἡ ἀκολουθία περιελάμβανεν πάσας τάς συνήθεις μοναχικάς ἀκολουθίας, ἤτοι ἑσπερινόν, μεσονυκτικόν, ὄρθρον, ὥρας, μεσώρια καί τυπικά ἐπί πλέον δέ καί συμπληρωματικήν σειράν ὡρῶν διά τήν ἡμέραν (Β',Δ',Ε',Ζ', Η', Ι', ΙΑ' καί ΙΒ' ὥραν) καί δώδεκα ἀκολουθίας ὡρῶν διά τήν νύκτα (Ι-ΙΒ'). Αἱ ὧραι αὗται ἀκολουθοῦν τό σύνηθες σχῆμα τῶν ἀκολουθιῶν τῶν ὡρῶν εἶναι δέ τρίψαλμοι, δίψαλμοι ἤ καί μονόψαλμοι καί ἐπεκτείνονται, πρός ἐπίτευξιν τῆς ἀδιαλείπτου προσευχῆς, καί δι' ἄλλων στοιχείων καί ἰδίᾳ εὐχῶν. Οἱ ψαλμοί, τά τροπάρια καί αἱ εὐχαί ἐκλέγονται κατά τοιοῦτον τρόπον ὥστε νά σχετίζωνται, κατά τό δυνατόν, πρός τόν χρόνον τῆς ψαλμῳδίας αὐτῶν καί πρός τά ἐπί μέρους θέματα τῶν καιρῶν τῆς προσευχῆς.

Ἡ ἀδιάλειπτος ἀκολουθία ἐγκατελείφθη βαθμηδόν, τό μέν λόγῳ τῆς ἀμβλύνσεως τοῦ περί τήν ἀκατάπαυστον λατρείαν ἀρχικοῦ ζήλου, τό δέ λόγῳ ἐλλείψεως ἐπαρκοῦς προσωπικοῦ, μέσων συντηρήσεως κ.τ.τ. Ἴχνη αὐτῆς ἴσως δύναται νά ἀναγνωρισθοῦν εἰς τάς "εὐχάς κατά τό μέτρον τῶν 24 ὡρῶν τοῦ νυχθημέρου" καί τούς "κανόνας τῶν ἡμερινῶν καί νυκτερινῶν ψαλμῶν". Δι' ἑκάστην τῶν 24 ὡρῶν ἀντιστοιχεῖ μία εὐχή κατά τό πρῶτον σύστημα ἤ εἷς ψαλμός κατά τό δεύτερον. Αἱ σειραί αὗται τῶν εὐχῶν καί τῶν ψαλμῶν εὕρηνται εἰς χειρόγραφά τινα.

Εἰς ἄλλους λειτουργικούς τύπους ἀπαντοῦν παράλληλά τινα τῆς ἀκοιμήτου βυζαντινῆς λατρείας, ὀφειλόμενα εἴτε εἰς

171

ἐπίδρασιν ταύτης εἴτε εἰς ὅμοια αἴτια. Οὕτως εἰς τόν Αἰθιοπικόν λειτουργικόν τύπον διεσώθησαν χειρόγραφα ἔχοντα δώδεκα πλήρεις ἀκολουθίας ὡρῶν διά τήν ἡμέραν καί μέχρι καί πέντε διά τήν νύκτα. Εἴς Μονάς τινας τοῦ Μοζαραβικοῦ λειτουργικοῦ τύπου αἱ ἀκολουθίαι τοῦ νυχθημέρου ἔφθασαν τάς εἴκοσι. Εἴς τινας μονάς τῆς Γαλατίας ἐξ ἄλλου ἐφηρμόσθη ἡ ἀδιάλειπτος λατρεία. Ὁ ἀριθμός ὅμως τῶν ἀκολουθιῶν δέν ἐπηυξήθη, ἀλλ' ἐπεξετείνοντο αἱ κανονικαί ὧραι διά τῆς στιχολογίας τοῦ Ψαλτηρίου κατά διαδοχήν ὑπό χορῶν τῶν ἀδελφῶν τῶν μονῶν τούτων.

Ἡ εἰκοσιτετράωρος ἀκοίμητος ἀκολουθία εἶναι ἀσφαλῶς γέννημα μιᾶς ὑπερβολῆς. Ἀλλ' ἀποτελεῖ καί τόν καρπόν τοῦ διαπύρου ζήλου ἀνθρώπων προσπαθούντων νά διασπάσουν τά δεσμά τῆς σαρκός καί νά μιμηθοῦν καί ἐν τούτῳ τούς ἀγγέλους, τούς ἀσιγήτως ὑμνοῦντας τόν Θεόν. Τό ἰδεῶδες ὅμως αὐτό ἀπεδείχθη ἐκ τῶν πραγμάτων δυσβάστακτον διά τήν ἀσθενῆ ἀνθρωπίνην φύσιν. Τήν συμβιβαστικήν λύσιν ἔδιδε τό κοινόν μοναχικόν τυπικόν, τό ὁποῖον διά τόν λόγον ἀκριβῶς τοῦτον καί ἐπεκράτησε πανταχοῦ. Ἡ "ἀσίγητος αἴνεσις" παρέμεινεν ὡς ἐφετόν καί ὡς ἐσχατολογική προσδοκία.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Μάρκου 'Εφέσου τοῦ Εὐγενικοῦ, 'Εξήγησις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας, MIGNE P.G.160,1164-93

Συμεὼν Θεσσαλονίκης, Διάλογος κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων καὶ περὶ ... τῶν ἱερῶν τελετῶν τε καὶ μυστηρίων πάντων τῆς 'Εκκλησίας, MIGNE P.G. 155, 536-669.

'Αντωνιάδου Εὐάγ., Περὶ τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἡμῶν ἀκολουθίαις τοῦ ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ ὄρθρου εὐχῶν, "BYZANTINISCH - NEUGRIECHISCHE JAHRBÜCHER", τ. XIII (1937), σελ. 245-280.

Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τοῦ ᾀσματικοῦ τύπου τῶν ἀκολουθιῶν, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 305 - 306.

Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τοῦ ᾀσματικοῦ ἢ βυζαντινοῦ κοσμικοῦ τύπου τῶν ἀκολουθιῶν τῆς ἡμερονυκτίου προσευχῆς, ἐν 'Αθήναις 1951 (ἀνάτυπον ἐκ τῆς "Θεολογίας" 1949 - 1951).

Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἡμῶν ἀκολουθίαις προκειμένων καὶ ἀλληλουαρίων, 'Αθῆναι 1934.

Κοντοστάνου Μ., Τελετουργικὴ τῆς 'Ορθοδόξου τοῦ Χριστοῦ ἁγίας 'Εκκλησίας, Κέρκυρα 1958.

Ρομπότου Π., Λειτουργική, ἐν 'Αθήναις 1869.

Σταυρινοῦ Ἀ., Μελέτη ἐπί τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν τοῦ λυχνικοῦ καί τοῦ ὄρθρου, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1923.

Τρεμπέλα Π., Αἱ εὐχαί τοῦ ὄρθρου καί τοῦ ἑσπερινοῦ, Μικρόν Εὐχολόγιον, τ. Β΄, Ἀθῆναι 1955, σελ. 147-274.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἀρχαί καί χαρακτήρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας, Ἀθῆναι 1962.

Τοῦ αὐτοῦ, Λειτουργικοί τύποι Αἰγύπτου καί Ἀνατολῆς, ἐν Ἀθήναις 1961.

Τοῦ αὐτοῦ, Λειτουργικοί τύποι τῆς Δύσεως καί διαμαρτυρομένων AGENDA, Ἀθῆναι 1966.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἐκλογή ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου ὑμνογραφίας, Ἀθῆναι 1949.

Φουντούλη Ἰ., Ἡ εἰκοσιτετράωρος ἀκοίμητος δοξολογία, Ἀθῆναι 1963.

Τοῦ αὐτοῦ, Αἱ μεγάλαι ὧραι τῆς Μεγάλης Πέμπτης, Μεγάλης Παρασκευῆς καί τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, Θεσσαλονίκη 1964.

Τοῦ αὐτοῦ, Τό λειτουργικόν ἔργον Συμεών τοῦ Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1965.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου, Θεσσαλονίκη 1966.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικάς ἀπορίας, τ.Α΄, Ἀθῆναι 1967 (αἱ ὑπ' ἀριθμ. 14,15,16,21,26,40,67, 68 καί 100).

Τοῦ αὐτοῦ, ἄρθρα εἰς "Θρησκευτικήν καί Ἠθικήν Ἐγκυκλοπαιδείαν" : Ἀναβαθμοί, ἀναστάσιμος, ἀνατολικά, "Αννης ᾠδή, ἀνοιξαντάρια, ἀπολυτίκιον, ἀπόστιχα, ἀρτοκλασία, "Ἄσπιλε, ἀμόλυντε...", βηματίκιον, δοξαστικόν, εἰκοσιτετράωρος ἀκολουθία, ἐξαποστειλάριον, θεοτοκία, κεφαλοκλισίας εὐχαί, μηνολόγιον.

Χρήστου Π., Ἡ ὑμνογραφία τῆς ἀρχαϊκῆς Ἐκκλησίας, Θεσσαλονίκη 1959.

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ

(Σημειώσεις πρός χρῆσιν τῶν φοιτητῶν)

Τεῦχος Α´. Εἰσαγωγή

Τεῦχος Β´. Ἐξέλιξις τῆς θείας λατρείας - Λειτουργικοί τύποι

Τεῦχος Γ´. Τόποι λατρείας, σκεύη, ἄμφια, λειτουργικά βιβλία

Τεῦχος Δ´. Εὐχολόγιον

Τεῦχος Ε´. Ἀκολουθίαι τοῦ νυχθημέρου

Τεῦχος ς´. Λειτουργικόν ἔτος